

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН
УКРАЇНСЬКА
ЦЕРКВА

ТОВАРИСТВО "ВОЛИНЬ"
Вінніпег - Канада

Митрополит Іларіон — 15.1.1982 — 29.11.1972

Митрополит Іларіон

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

(У ДВОХ ТОМАХ)

ДРУГЕ ПОПРАВЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

за редакцією

Прот. Степана Ярмуса

Видання Консисторії УГПЦеркви в Канаді

ВІННІПЕГ

—

1982

—

КАНАДА

Цю книгу видається з нагоди відзначень
1000-річчя Хрещення України
988—1988

Обкладинка Марійки Онуфрійчук-Сокульської

З М І С Т

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	9
СВІТЛИНА МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА	15

ТОМ ПЕРШИЙ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПОЧАТКИ ХРИСТІЯНСТВА СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	19
Християнство серед українського народу в доісторичну добу	20
Апостол Андрій — основоположник Церкви Української	24
Християнство серед українського народу до кн. Володимира	35

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Джерела й література	47
Стара українська віра	50
Володимир до охрещення	52
Вибір віри за Літописом	56
Критика літописного оповідання	61
Літописне оповідання про хрещення Володимира	65
Де й коли охрестився Володимир	67
Причини Володимирового охрещення	69
Хрещення киян	72
Охрещення України	75
Князь Володимир по охрещенні	78
Християнство за князя Ярослава	79
Охрещення північних земель	82
Як ширили християнство	83
Католицькі свідцтва явно неправдиві	86
Закінчення	89

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОКРЕМІШНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Постання окремих церков	91
Канонічна незалежність Української Церкви	92
Соборність Української Церкви	96
Національні окремішності Української Церкви	98
Канонічне право Української Церкви	105
Стан українського духовенства	107
Впливи Української Церкви на сусідні	110

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РЕФОРМАЦІЯ В ПОЛЬЩІ	113

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНІ	129

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КАТОЛИЦЬКА РЕАКЦІЯ	141

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЦЕРКОВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В XVI-м ВІСІ	149

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА, ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ	155

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ 1581 Р.

ПЕРША ПОВНА ДРУКОВАНА БІБЛІЯ ПРАВОСЛ. ЦЕРКВИ

Роля Духовенства. Духове суперництво. Ідентичність мов церковної та літературної	167
Повний текст Біблії. Заходи кн. Острозького. Передмова до Біблії. Різні списки.	169
Вибір тексту. Переклад. Який список був основний?	172
Поява Біблії. Її становище в Церкві... Коштовність видання	174
Несподівана доля Біблії. Її виправки. Теперішній погляд. Недостачі Острозької Біблії	176

ТОМ ДРУГИЙ

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

НА СВІТАНКУ БОРОТЬБИ ПРОТИ НОВОГО СТИЛЮ

Боротьба проти нового стилю... ..	183

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЦЕРКВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДО МОСКОВСЬКОЇ В 1686 РОЦІ

Поділ Східнослов'янської Церкви на дві митрополії	193
Польські утиски кидають Україну до Москви	195
Українські верхи боялись Москви	197
Заслуги Східної Церкви в Україні	199
Церковний бік поєднання України з Москвою 1654 року	203
Митрополит Сильвестер Косів	205
Діонисій Балабан	209

Московська спроба поставити свого митрополита в Києві	212
Зміцнення московських впливів	214
Московський Собор 1666-1667 рр. Руїна в Україні	216
Гетьман Самойлович і патріарх Яким	218
Єпископ Гедеон кн. Четвертинський	222
Незаконні вибори митрополита Гедеона	224
Присяга Гедеона в Москві	227
Останній акт трагедії	229
Москва всіх одурила	233
Хто ж винен?	236

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ОБМОСКОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Нівеляційна московська церковна політика	239
Знищення незалежності Української Церкви	243
Знищення соборноправ. Української Церкви. Церква в неволі	245
Понищення національних окремішностей Української Церкви	249
Переслідування українського духовенства	255
Розмосковлення Української Церкви	258

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ЯК ЦАРИЦЯ КАТЕРИНА ОБМОСКОВЛЮВАЛА ЦЕРКВУ УКРАЇНСЬКУ

Нищення України	261
Нищення української освіти	263
Русифікація Київської Академії. Запровадження російської мови до Української Церкви	265
Боротьба за церковні землі	269
Відібрання церковних земель	272

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ЯК МОСКВА ЗНИЩИЛА ВОЛЮ ДРУКУ КИЄВО-ПЕЧЕР. ЛАВРИ

275

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ Й КУЛЬТУРИ НА МОСКОВСЬКУ

Низький рівень московської культури	285
Українці закладають школи на Москві	290
Українські книжки на Москві	293
Широкий український культурний вплив	295
Український вплив на московську літературу	299
Граматичні українські впливи	303
Українці на Москві в XVIII ст.	305
Український вплив на російські школи	308
Чужі мови. Катехизис. Справщики	312
Українська вимова. Спів	315
Загальний підсумок	318

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ПРИСЯГА МОЛОДИХ НА ВІНЧАННІ	321

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

СТАРА ФОРМА ПРИСЯГИ НА ВІНЧАННІ

Бережімо свої українські церковні звичаї	329

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ПОРЯДОК СВ. ПРИЧАЩЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВ. ЦЕРКВІ	335
Оригінал 1646 року церковно-слов'янський	337

ДОДАТОК

СЛОВО ІЛАРІОНА	341
ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА	343
ПРО ЗАКОН І ПРО БЛАГОДАТЬ	345
Оригінальний заголовок твору	345
Славословний вступ	345
Значення Закону	346
Прообрази Благодаті	346
Появлення Благодаті — Христа	347
Значення Благодаті	349
Таємниця Особи Христа	350
Ізраїль і Христос	351
Універсальність Християнства	353
Християнство в Україні	354
Похвала Володимирові	356
Володимир і його народ	357
Похвальні оклики Іларіона	358
Радуйся, Подобниче Константина, в ділах і наслідді своїм!	361
Молитва Іларіона за народ	363

ПЕРЕДМОВА

„Українська Церква” Митрополита Іларіона, окреслена ним як нариси з історії Української Православної Церкви, — не є історією Української Церкви в повному розумінні цього слова, а є це популярний виклад багатовікової ідеології Української Православної Церкви, її історична доля і характеристика, як Церкви українського народу, Церкви національної й соборноправної.

У своєму первісному об'ємі, твір „Українська Церква” був написаний Професором Іваном Огієнком ще на поштових двадцятих роках нашого століття; це виявляє його замітка до брошури „Хрещення українського народу”, виданої Видавництвом „Духовна Бесіда” у Варшаві, 1925 р. Там Проф. І. Огієнко назвав цю брошуру окремим розділом своєї двотомної праці „Нариси з історії української церкви”, т. I, яка тоді не могла бути опублікована з приводу „видавничої скрути” Автора. Деякі розділи „Української Церкви” були написані в 1917-1918, а то й у 30-их і 40-их роках. Але всю цю двотомну працю Д-р Іван Огієнко, уже як Архидієпископ Холмський і Підляський, видрукував щойно 1942 р. у Празі, при допомозі Видавництва Юрія Тищенка, тиражем 3000 примірників. З приводу виняткового стану й ненормального курсування пошти, — це ж був час Другої світової війни, — наклад цієї цінної праці Проф. І. Огієнка залишився переважно в Європі, а може таки в самій Празі. В Канаді, наприклад, примірників цього видання багато немає.

„Українська Церква” — всежиттєва праця Проф. І. Огієнка, згодом великого Ієрарха нашого часу. Це завважується по тому, як він постійно переглядав її, поправляв та доповнював, як також по матеріалі вищезгаданої брошури „Хрещення українського народу”, що є 2-им розділом 1-го тому празького і нашого видання повного нариса цієї праці. Там Автор зробив переважно правовисну ревізію свого твору. Але празьке видання цієї двотомної публікації, — перегляненої правдоподібно за той час, коли він уже був Первоієрархом Української

оповідання цар Іван Грозний. Коли р. 1580-го Грозного нахилив на унію єзуїт Антоній Поссевін, цар відповів йому: «Ми віру свою прийняли на початку християнства, коли Андрій, брат Апостола Петра, приходив у ці землі, щоб пройти до Риму. Таким чином ми в Москві прийняли християнство того саме часу, як ви в Італії». ²⁷⁾

Коли на Москві оповідання про Ап. Андрія стали такими популярними, то нема чого й зазначати, що в нас, в Україні, ці оповідання весь час були живими, бо ж бодай у південних наших землях таки бував Ап. Андрій. За XVI—XVIII віки ці оповідання в нас в Україні надзвичайно ширяться, і думку про те, що Ап. Андрій — це основоположник Церкви Української, що думку знаходимо по всіх більших богословських творах українських. На Київському соборі 1621 р. постановили: «Св. Апостол Андрій — це перший Архiepіскоп Константинопольський, Патріарх Вселенський і Апостол Український; на Київських Горах стояли ноги його, й очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння Віри він у нас насадив... Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував Апостол». ²⁸⁾ А коли р. 1654-го митрополит Київський Сильвестр Косів стрічав московських бояр, він говорив їм, що в особі його вітає бояр св. Андрій Первозваний, що на цім місті провозвістив блиск великої Божої слави. ²⁹⁾ Маємо ще й інші ~~згадки~~ про Ап. Андрія; напр.

²⁷⁾ Малишевський, ст. 41.

²⁸⁾ Памятники Врем. Ком., т. I, 264—265; Київ, 1846 р.

²⁹⁾ И. И. Малишевский, ст. 44.

24

Зазначу ще тут, що року 1589 Московська Церква стала п'ятим Патріархатом у світі, а своє право на Патріархію основувала головню на талу, що її основоположником був Апостол Андрій, — використала право Церкви Української.

Фотостатична репродукція 24-ої сторінки першого тому празького видання „Української Церкви“, на якій Митр. Іларіон поробив власноручні поправки і доповнення.

Греко-Православної Церкви в Канаді й професором Історії Української Православної Церкви в Колегії Св. Андрія в Вінніпезі, — Митр. Іларіон піддав предметний ревізії. Дане наше видання виконується згідно з власно-ружно ним поправленим і доповненим текстом.

Судячи по зміні характеру письма Митр. Іларіона, можна припускати, що він переглядав цей твір на протязі довгого часу, — аж до останніх днів своєї працеспособності. І так, наприклад, повну схему нового розділу до нього, „Сучасний стан Християнських Церков“, Автор зробив, а згодом доповняв його й остаточно закінчив — згідно з позаткою на автографі — 26 грудня, 1964 р. Він переглядав його й пізніше, але немає ніяких записів, ані інших даних на те, що він працював над цим розділом систематично й опрацював його повно. А цей розділ мав орієнтувати українців у їх стосунках з іншими Церквами та християнськими віроісповіданнями.

Поправки, що їх Митр. Іларіон поробив у празькому виданні — переважно правописні, основані на його специфічних правописних правилах, а доповнення — більш роз'яснювального характеру. Проте капітальний і систематичний правописний редакцій окремих статей цієї праці Митр. Іларіон не піддав; він зберіг їх первісну форму, тільки позначив датами, коли і де дана стаття була написана. Первісна мовна форма цих статей, в основному, збережена і в нашому виданні. Але весь XVII підрозділ, XI розділу (том II), „Хто ж винен?“, — це новий додаток. Проте не все з його заміток можна відцитати ги збагнути, що саме Автор в даному місці задумував зробити. Наприклад, на сторінці 97 першого тому, вгорі, він олівцем зазначив „Слово І.“, що наводить на здогад, що тут Митр. Іларіон задумував у якийсь спосіб використати, ги й уповні подати твір Іларіона I „О Законі і Благодаті“, що підходить до загального задуму цієї праці; а може він мав на увазі журнал „Слово Істини“, але ги — так, або що саме задумував зробити Автор, — того не знаємо. Проте ми долугуємо згаданий твір Іларіона I — в нашому перекладі його на сучасну українську мову — як додаток до цього видання. Повнота змісту цієї пам'ятки з XI століття та її значення особливо на час під-

Сучасний стан Християнських Церков.

Ватиканський Собор.

Християнська сестра.

Заклик до пасторальної відповідальності під час
Собору Ієзуїтів 21 листопада
Всі 2: ліберальні консервативні
Комісії. Об'єднання.

Постанова Собору.

Заклик про картину.

— Ієзуїти. «Без корупційної основи дог.
чисто про Папу».

— Вина папів в розриві Християнства.

— «Свобода Вільності».

— Заклик про Біжу Григорія.

× Таїнства.

× Самуїель.

Будьмо.

Наша любов є Церква.

Екхарт Тіст.

кр. відд. Меріс — Мати Церкви.

— «Заклик про східні Катол. Церкви»

Матеріальні: Таблиця

Усі Містська тільки дисципліна...

Богосл. Космос.

Накази: Упор — краватка.

Наша любов є Церква.

Наша любов є Церква.

Наша любов є Церква.

Заклик про Православ'я.

Частина автографної схеми додаткового розділу, «Сучасний стан Християнських Церков», запланований Митр. Іларіоном на доповнення свого твору «Українська Церква», але плян цей залишився несповненим.

готови святкувань 1000-річчя Української Православної Церкви, само собою, — незаперечно.

На склоні свого життя і праці, в повному усвідомленні свого стану, Митр. Іларіон листами до Управи Товариства „Волинь” у Вінніпезі: від 10 жовтня, 1966 р., 22 вересня, 1967 р. і 31 травня, 1968 р. виключне право на видання його літературної спадщини й відповідальність за перевидання його праць доручив Управам Т-ва „Волинь” у Вінніпезі та Інституту Дослідів Волині. Тому дане видання робиться в порозумінні й з уповноваження згаданих організацій.

Вартість і значення праці Митр. Іларіона „Українська Церква”, особливо на час великого Ювілею 1000-річчя Української Православної Церкви, а втім і на момент очевидного культурного й духовного збудження серед української православної молоді й відгування нею потреби кращого усвідомлення своєї духовно-етнічної ідентичності, — та вартість і значення пропонованої тут живої думки Великого ідеолога й учителя нашого часу — Митр. Іларіона, — вартість очевидна й незаперечно.

Тому-то, Всез. о. д-р Григорій Удод — Голова Президії Консисторії Української Греко-Православної Церкви в Канаді, запропонував Президії Консисторії перевидати цю працю для поширення її серед вірних Української Православної Церкви і Президія, на своїх нарадах дня 29 червня, 1982 р., цей проект апробувала; а редакцію його доручила о. д-рові Степанові Ярмусеві — Секретареві Президії. І так, у кінцевому висліді всіх тих заходів, маємо оцю велику працю й багату всежиттєву церковну ідеологію сл. н. Митр. Іларіона. А ідеологія ця, як жива наука, — це таки своєчасний дар українському народові на час його приготувань до святкування 1000-річчя Хрещення Русі-України в Православну Віру, а рівночасно — достойний вияв вдячності й пошани до Митр. Іларіона у 100-річчя його народження і 10-річчя упокоєння (15.I.1882 — 29.III.1972). Бо, як бачимо, він сам особливо дорожив цією своєю працею, як єдиною церковною ідеологією свого народу; він увесь час жив нею, розробляв її й удосконалював; він навчав її і проповідував і сам приготував її до перевидання й поширення серед

українського народу. Саме на те вона тепер видається заходами Консисторії Української Греко-Православної Церкви в Канаді. І цю книгу треба прийняти й трактувати як найбільш своєчасну науку, як настольну книгу для кожного дому православних українців у Канаді і поза нею.

Р е д а к т о р

Липень, 1982

Митрополит Іларіон

15. I. 1882

29. III. 1972

ТОМ ПЕРШИЙ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПОЧАТКИ ХРИСТІЯНСТВА СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Коли розпочалося християнство в Україні? Коли світ віри Христової досяг і нашої землі й нашого народу, що споконвіку замешкував її? Звичайно маємо на все це відповідь таку, що Христову віру нашому народові прищепив перший князь наш Володимир Святославович року 988-го. Такий погляд дуже поширений у нас, але погляд цей не відповідає дійсному стану справи. Один із перших великих князів українських, Володимир, дійсно перемінив стару віру українську на нову, на християнство, зробив це відкрито й офіційно, і змусив і підданий народ свій до того самого. Отже, за князя Володимира в Україну вже офіційно занесено християнство, і з того часу воно стало офіційною вірою нашої тодішньої української держави.

Але виникають найрізніші питання, — чи ж християнство появилось в Україні лише за кн. Володимира, чи може було тут і до нього? Чому власне за Володимира прийшла потреба змінити віру батьків своїх на іншу? Аджеж ми не жили за якоюсь камінною стіною, ми ж сходилися тоді з різними західними народами, що віддавна були вже християнами, — чи ж не могла зайти до нас віра Христова й значно раніше Володимира? Ось на всі ці питання я й хочу відповісти в статті цій¹, відповісти коротко й приступно, хочу познайомити читача з тими головними положеннями, до яких дійшла вже наука в висвітленні всіх цих питань.²

¹ Стаття ця написана 22. II. 1925, а видрукувана була в „Духовній Бесіді”, Варшава, 1925 чч. 9-11.

² Головніша література: Е. Голубинський: Історія Русской Церкви, т. I, доба I, М. 1901 р., вид. 2. — Митр. Макарій: Історія Русской Церкви, вид. 3, т. I, Спб. 1889 р. — Лѣтопись по Лаврентіевскому

Християнство серед українського народу в доісторичну добу

Чи було в нас в Україні християнство в доісторичну добу, цебто в добу до повстання в Україні організованої держави, десь у VIII чи в IX віці? На жаль, прямих свідоцтв для позитивної відповіді на це питання не маємо; але все те, що маємо, красномовно свідчить нам, що християнство появилось в Україні, в більшій чи меншій мірі, надзвичайно рано, певне ще десь в апостольський вік, і держалося тут у малім числі аж до офіційного хрещення українського народу за час князя Володимира.

З дуже давнього часу, десь ще з VII віку перед Різдом, почали греки селитися на північному березі нашого Чорного (пізніш — Руського, цебто Українського) моря. Тісно й неспокійно було грекам на своїй рідній землі, а тому вони рано почали кидати її та шукати собі ліпшого затишнішого притулку. Ось таким притулком для греків і стали південні наші землі, — побережжя Чорного моря. З бігом часу число греків тут усе побільшувалося; постало тут не мало й багатих та великих торговельних грецьких міст, як от Ольвія при гирлі Дніпра, Тира на Дністровім лимані, в Криму — Херсонес (або по нашому Корсунь), Феодосія; крім цього — Пантикапея (де тепер Керч), проти неї на другім березі Фанагорія і т. ін. Всі міста ці вели дуже жваву торгівлю з місцевою слов'янською людністю, про що нам красномовно свідчать різні археологічні розкопи, — скрізь по Україні при цих розкопах знаходять грецькі гроші та грецькі вироби. Наші предки, що споконвіку заселявали теперішні землі українські, охоче торгували з цими грецькими колоніями, а го-

---

списку, вид. 3, Спб. 1897 р. — Вл. Пархоменко: Три центра древнѣшей Руси, „Извѣстія” 1913 р., кн. 2. — Вл. Пархоменко, Три момента начальной истории русскаго христіанства, „Извѣстія”, 1913 р., кн. 4. — Вл. Пархоменко: Къ истории начального христіанства на Руси, „Извѣстія”, 1914 р., кн. 3. — Е. В. Аничковъ: Язычество и древняя Русь, Спб., 1914 р. — Дуже цікаві ще ось ці дві праці Вл. Пархоменка, але я скористатися з них не міг: „Христіанство Руси до Владимира Св. („Вѣра и Разумъ”, 1912 р., №№ 9-10); „Начало христіанства Руси, очеркъ изъ истории Руси IX-X вв.”, Полтава, 1913 р. — М. Д. Приселковъ: Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв., Спб. 1913 р.

ловним чином вели з ними мінову торгівлю. Грецькі купці так само часто підіймалися Дніпром і торгували з своїми сусідами; таким чином вони пливли Дніпром аж до його порогів, десь до теперішнього Олександрівського, на 14 днів дороги. Пізніш, як знаємо, через наші землі пройшов великий і важливий „путь із Варяг в Греки”, — велика торговельна дорога, у нас головним чином Дніпром.

Пізніш, коли розпочало ширитися християнство, воно відразу, вже в вік апостольський, появилось й у грецьких колоніях по північному березі Чорного моря та по лиманах Дністровім та Дніпровім. Маємо достовірні відомості, що в вік апостольський християнство було на південному березі Чорного моря, напр. у Понті (див. про це 1 Петр. 1, 1), навпроти нашої Тавриди, а звідти дістатися йому до Тавриди було дуже легко. Маємо також свідоцтва церковних письменників уже з початку IV-го віку, що по північному березі Чорного моря проповідував апостол Андрій (ширше про це розкажу далі), якому в уділ припала Скифія, цебто земля, заселена й нашими предками. Знаємо переказ про св. Климента, єпископа римського, який прибув десь наприкінці I-го віку до Херсонесу й застав там громаду християн у числі до 2000 люда. В Криму жили тоді готи, а ми достовірно знаємо, що серед них було багато християн і вони рано мали собі навіть окремого єпископа.³

Блаженний Теодорит оповідає, що св. Іван Золотоустий посилав своїх місіонерів до грецьких сусідів, кочовників-скифів, що жили біля Дунаю, і вони проповідували там християнство й закладали церкви.⁴ Взагалі, багато церковних письменників III--IV віку, напр. Тертуліян († 240 р.), Афанасій Олександрійський († 373 р.), Іван Золотоустий († 407 р.) та блж. Єроним († 420 р.), розказуючи про поширення християнства по світу, називають у числі народів, де прийнялося християнство, і скифів чи сарматів.⁵

Хто ж були оці скифи, що між ними так рано зацепилося християнство? Чи наші предки справді сусідува-

---

³ Е. Голубинский: История Русской Церкви, том I, вид. 2, М. 1901 р., ст. 31-32.

⁴ Там само, ст. 16.

⁵ Там само, ст. 8-9.

ли тоді от з цими культурними колоніальними греками, що ширили навкруги себе християнство?

Три українські племена, Уличі (чи Угличі), Тиверці, та Поляни споконвіку були найближчими сусідами грецьких колоністів; жили вони на південь від інших українських племен, — Уличі між Дніпром та Бугом, а Тиверці — на захід від них, по Дністру; на північ від них, по Дніпру, жили Поляни. Безумовно, племена ці замешкували свої землі з найдавнішого часу, бо ж вони входили в склад тієї просторої території, де споконвіку жили Слов'яни взагалі. Ось ці українські племена зазнали християнства з найдавнішого часу, можливо, що ще з віку апостольського. Ці три племена наші постійно вели жваву торгівлю з греками, часто їздили до грецьких колоній, грецькі купці часто бували в них, — через усе це в нас мусіло рано з'явитися християнство бодай у невеликому числі вірних.

Уличів та Тиверців рано покорив собі дакійський цар Децебал, і тому вони належали до Дакії (пізніша Молдо-Влахія). Римський імператор Траян (101-107 р. по Христі), пам'ять про якого знаходимо так часто серед українського народу, завоював собі всю Дакію, а з нею й наші українські племена Тиверців та Уличів; але Траян в адміністративному відношенні відділив ці наші племена від Дакії й приєднав їх до задунайської Долішньої Мізії (теперішня Болгарія); у цій Мізії християнство появилось десь у половині II-го віку, і воно, звичайно, могло впливати й на наших Тиверців та Уличів. Правда, в 271 р. по Христі кінчилося римське панування над цими племенами, але ж зараз за Дунаєм, напр. у Малій Скифії (тепер Добруджа), рано появилось християнство, був навіть свій єпископ; у цій Малій Скифії жили й слов'яни.

Крім цього всього, наші Тиверці та Уличі часто служили в римському війську, бо вважалися народом хоробрим; при цій службі була їм повна можливість ближче пізнати християнство й приймати його. Бувало й так, що ці племена нападали на римські провінції й виводили звідти полонених християн, від яких також могли пізнавати нову віру. Десь у 869 році охрестилася Болгарія,

— і вона також почала впливати на наші племена — Уличів та Тиверців і знайомити їх з християнством.

Без умовно, з найдавнішого часу познайомилися з християнством і Поляни, українське плем'я, що сиділо по середньому Дніпрі. Поляни вели жваву торгівлю з грецькими колоніями по берегах Чорного моря та на гирлі Дніпра; часто самі їздили до греків, часто й грецькі купці бували в них. Під час цих жвавих зносин Поляни багато перейняли собі з грецької культури; відкидати можливість, що Поляни при цих зносінах часом приймали й християнство, не маємо жодних підстав. Звичайно, думати про дуже велике поширення християнства серед Полян не приходиться, бо Поляни не знали тоді ще міцної державної організації, а їх родовий устрій давав повну змогу міцно берегти стару віру своїх батьків.

У всякому разі, зносини з грецькими колоніями та їхнє християнство мали великий вплив на наших Полян, і скоро зробили те, що вони стали найкультурнішими серед усіх українських племен. Уже наш найдавніший Літопис підкреслює цю культурність Полян. У той час, коли інші Слов'яни „живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски”, у той час наші Поляни, „своихъ отецъ обычай имуть кротокъ и тихъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матерямъ и къ родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдѣнье имѣху”⁷; був у Полян уже тоді цілком культурний спосіб оженіння, чого не знали інші слов'янські племена. Усе це, звичайно, можна приписати тільки культурному впливові грецьких колоній.

Грецькі колонії, що були на півдні нашої землі та по берегах Чорного моря, починають зникати десь з кінцем IV-го віку по Христі: через південні наші землі по-мандрували тоді різні дикі орди, і вони змели всі ці культурні грецькі оази.

В справі поширення християнства по Україні треба ще підкреслити роль Руси Озівсько-Чорноморської або Тматороканської чи Прикавказької, про яку рано згадують арабські історики. Власне в Тматорокані рано поставила організована церква з власним єпископом, а все це не могло не відбитися й на Україні Київській.

---

⁷ Лїтопись по Лаврентіевскому списку, Спб., 1897 р., ст. 12.

Можна думати, що те християнство, яке прищепилося на нашій українській землі, може ще в вік апостольський, це християнство вже ніколи потім не зникло з нашої землі. Звичайно, його знали тільки окремі родини, а може тільки окремі люди; великого поширення воно не могло мати. Інша річ, якби не зникли були так рано грецькі колонії на півдні нашої землі — тоді безумовно Україна прийняла б християнство значно раніше, ще до князя Володимира.

Інші східні слов'янські племена, крім трьох українських — Тиверців, Уличів та Полян, — певне не знали християнства в доісторичну добу.

II

Апостол Андрій — основоположник Церкви Української

З надзвичайно давнього часу, можливо, ще з віку Апостольського, серед греків, а також серед тих народів, що жили по північному березі Понту (моря Руського чи Чорного), поширений був переказ, що Св. Апостол Андрій проповідував віру Христову також і в Скифії, цебто й на тій землі, що споконвіку заселює її народ український. З бігом часу переказ цей набирав собі все більше реальних ознак, і в кінці перейшов у ціле оповідання про найперший початок Церкви Української.

Це оповідання про апостола Андрія⁸, як основоположника Церкви Української, попало пізніш і в наш давній Літопис, а вже звідси воно поширилося по найрізніших давніх писаннях. Я приведу тут це оповідання з найстаршого Літопису — Лаврентієвого⁹, перекладаючи його на теперішню мову.

---

⁸ Головніша література: Василевскій: Русско-Византійскіе отрывки. Хожденіе апостола Андрея въ странѣ Мирмидонянь, „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1877 р., кн. 1 і 2. — Ів. Малишевскій: Сказаніе о посѣщеніи Русской страны апостоломъ Андреемъ, „Владимирскій Сборникъ въ память 900 лѣтія крещенія Россіи“, Київ, 1888 р., ст. 1-51. — С. Петровскій: Сказанія объ апостольской проповѣди по сѣверо-восточному Черноморскому побережью, Одесса, 1898 р. — Др. Иван Франко: Апокрифи і легенди, т. III, ст. XLII-XLIV, 126-255.

⁹ Ліпше б цей Літопис звати Діонисієвим, бо справою його писання кермував українець єпископ Діонисій.

„Дніпро тече джерелом до Понтійського моря, що зветься Руським (цебто Українським); кажуть, що цим морем навчав був святий Андрій, брат Петрів. Коли Андрій навчав у Синопі¹⁰, він прибув до Корсуня¹¹ і тут довідався, що недалеко від міста знаходиться гирло Дніпрове. Захотів він піти до Риму, а тому прибув до Дніпрового гирла, а звідти пішов¹² уверх Дніпром. Трапилося так, що Андрій прибув (до одного місця й спинився тут переночувати) під горами на березі. А вранці він устав та й каже до своїх учнів: „Чи бачите ви Гори он ті? На Горах тих засяє ласка Божа; тут постане місто велике, й Бог побудує багато церков”. І зійшов Андрій на ті гори, поблагословив їх, поставив хреста і, помолившись Богу, зіліз з гори тієї, — а тут пізніше постав Київ.

І поплив Андрій уверх Дніпром. Прийшов він до Слов'ян, де тепер Новгород, побачив там людей та звичай їхній, — як вони миються та паряться, і дивувався з них. Звідти пішов він у землю Варягів, і прийшов до Риму; тут він розповів, де навчав та що бачив. Він казав: „Дивні речі бачив я в землі слов'янській, як там проходив; бачив я лазні дерев'яні, — люди натоплять їх вельми, роздягнуться, обіллють себе кислим квасом, візьмуть молоденькі різочки (березові віники) та й б'ють самі себе, і до того доб'ються, що вилазять насилу живі; але обіллються холодною водою — й знову оживають; і це вони роблять постійно, ніхто їх на те не силує, але самі себе мучать, — і ніби це їм миття, а не биття”. Слухачі дивувалися; а Андрій, побувавши в Римі, вернувся до Синопу”.¹³

Ось так розповідає нам найстарший т. зв. Лаврентіїв Літопис 1377 р. про постановня Церкви Української. Ото ж, як бачимо, плив Дніпром Апостол Андрій, спинився на Київських Горах, поблагословив їх і лишив тут свого Хреста. Таким чином Церква Українська веде свій початок від самого Апостола, й правдиво зветься Церквою Первозванною. Це була велика патріотична думка, що панувала в Україні з найдавнішого часу, до певної міри панує й тепер.

¹⁰ Місто на південнім березі Чорного моря.

¹¹ Це Херсонес Таврійський.

¹² Поплив. А може й пішов з проповіддю Слова Божого.

¹³ Літопись по Лаврентіевскому списку, Спб., 1897 р., ст. 7-8.

Але проти правдивости цього літописного оповідання віддавна вже поставав цілий ряд учених, головню росіян, починаючи ще з відомого першого історика Церкви — митрополита Платона; за ним уже й Карамзин про це оповідання додавав: „Впрочемъ, люди знающіе сомнѣваются въ истинѣ сего Андреева путешествія” (І, ст. 17). Знаний російський історик церкви проф. Є. Голубинський піддав це оповідання надзвичайно суворій критиці („Исторія Русской Церкви”, т. І, М. 1901 р., ст. 19-34).

Справді, приглянувшись уважно до цього оповідання, — твердять скептики, — бачимо, що це ніби пізніша вставка до Літопису. Їхати з Херсонеса (чи Корсуня) до Риму через Київ та Новгород, — це все одно, — каже Голубинський, — як би їхати з Петрограду на Москву через Одесу, бо ж ця дорога до Риму через землю Варягів в 50 раз довша за звичайну Чорним морем. Твердячи так, учені не хочуть стати на правдивий ґрунт: Ап. Андрій вибрав собі таку дорогу навмисне: в цілях Христової проповіді. Перша частина оповідання — благословення Київських гір — видержана в дусі апостольським, але ж частина друга — парня в лазнях й оповідання про це ап. Андрія в Римі якось не відповідає гідності апостольської праці. До того додають ще, що за Апостольського часу земля наша була невідомою пустинею, яка лежала за межами відомого світу, що була вона повна найрізніших страхіть. „Зацѣмъ бы пошелъ въ эту невѣдомую пустыню Апостоль Андрей”, питає проф. Голубинський. „Онъ могъ пойти въ нее только тогда, когда бы у него не было дѣла въ чертѣ самага тогдашняго міра, и было свободное время ходить по пустынямъ. Но это, какъ всякій знаетъ, было вовсе не такъ.”¹⁴ Если бы вести Апостола въ Русь нарочно, то нужно было бы вести его для проповѣди Христіанства людямъ, а не для благословенія необитаемыхъ горъ”.¹⁵

Літописне оповідання про Апостола Андрія — це може й пізніша вставка до нашого найдавнішого Літопису, вставка, яких не мало тут.¹⁶ А що це так, — твердять до-

¹⁴ Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, т. І. перша половина тому, 1901 р., ст. 29.

¹⁵ Там само, ст. 22.

¹⁶ Проф. А. А. Шахматовъ: Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Спб., 1908 р., гл. IV.

слідники, — про це свідчить той факт, що автор Початкового Літопису не знав ще нашого переказу про Ап. Андрія; так, у Лаврентієві (Діонисієві) кодексі під 6491 (983) р. читаємо, що в землі нашій „не суть Апостоли учили”, „тѣломъ Апостоли не суть сде были”.¹⁷ В іншому місці літописець розкажує, що власне нашим учителем віри Христової мав бути Апостол Павло; під 6406 (898) р. тут читаємо: „Словѣнску языку учитель есть Анѣдроникъ Апостолъ, въ Моравы бо ходилъ, и Апостолъ Павелъ училъ ту; ту бо есть Илюрикъ, его же доходилъ Апостолъ Павелъ, ту бо бѣша Словене первое. Тѣмже и Словенску языку учитель есть Павелъ, отъ него же языка и мы есмо, Русь, тѣмъ же и намъ, Руси, учитель есть Павелъ, понеже училъ есть языкъ Словѣнскъ и поставилъ есть епископа и намѣстника по себѣ Андроника Словенску языку”. Щоб не було сумніву в цім, літописець ще додає: „А Словенскый языкъ и Рускый одно есть, — отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша Словене”.¹⁸ На це все можна сказати, що ці твердження літописця — також пізніша вставка.¹⁹ Крім цього преп. Нестор у своїм Житті св. Бориса та Гліба рішуче заявляє, що „Руська сторона (цебто Україна) ні від кого не чула слова про Господа Ісуса Христа”, що „до Русів (українців) не ходили Апостоли, і ніхто їм не проповідував слова Божого”. Як бачимо, вже встаровину змагалися за правдивість нашого оповідання, але воно таки було.

Звідки ж узялося це величне оповідання про початок Церкви Української? Може це справді плід буйної фантазії якогось давнього гарячого патріота українського? Ні, приглянувшись ближче до всієї цієї справи, бачимо, що оповідання це, прикрашене в подробицях, має реальну правдиву основу.

Апостол Андрій ще з віку Апостольського вважався основоположником церкви Костянтинопольської; греки взагалі рано почали збирати найрізніші оповідання про ап. Андрія. Боротьба Царгородської Церкви з Римською за авторитет розпочалася рано; Церква Римська тверди-

---

¹⁷ Видання 1891 р., ст. 81.

¹⁸ Там само, ст. 27-28.

¹⁹ Пор. відповідні місця у Шахматова: Разысканія.

ла, що її заснував Ап. Петро, а це примусило й греків пильніш зайнятися своєю археологією й зібрати все, що можна було, про Ап. Андрія, як свого основоположника. І греки справді зібрали дуже багато найрізніших оповідань про св. Андрія Первозванного.

Ось ці грецькі перекази, з найдавнішого часу починаючи, в один голос свідчать, що Ап. Андрій проповідував Євангелію і в далекій варварській Скифії. Найперше оповідання про це подає нам батько церковної історії, Єпископ Кесарії Палестинської, Євсевій Памфил (помер у 340 році); він у своїй „Церковній Історії” (кн. III, розд. 1) пише, що „святі Апостоли й учні Спасителя нашого розпорошилися були по всьому світові (для науки про Христа). Фомі, як каже переказ, випала доля йти в Парфію, Андрію в Скифію, Івану в Азію, де він жив і помер в Ефесі.²⁰ До цього Євсевій додає ще, що про це слово в слово розповідає Ориген у III томі пояснень на книгу Буття. Як бачимо, переказ про те, що Ап. Андрій навчав про Христа в Скифії, сягає найдавнішого часу, може ще віку Апостольського, а в IV віці його вже записано. Пізніш поставали інші перекази, додавалися різні подробиці; такі перекази, напр., ченця Єпифанія, що жив у к. VIII-поч. IX в., Метафраста X в. і ін.

Дуже цікаве оповідання ченця Єпифанія. Він розказує, що Ап. Андрій відбув три подорожі, — обійшов західне побережжя Малої Азії, південне побережжя Понту (Чорного моря) і доходив аж до Іверії, а за третю подорож обійшов східне та північне побережжя Чорного моря, побував у Босфорі чи Керчі, в Херсоні та Феодосії. Єпифаній розказує, що все це він писав на основі писань давніх церковних письменників: крім цього, він сам обійшов усе побережжя Чорного моря, від Синопу до Босфору, Херсонесу та Феодосії; скрізь вислуховував він місцеві оповідання про Апостола Андрія, на свої очі бачив церкви, хрести, образи св. Андрія, скрізь він розпитував, зібрав і записав назви учнів Андрія, що були першими Єпископами Церков, які заснував Апостол.²¹ І ось на основі цього Єпифанієвого оповідання переконуємося, що вже в йо-

²⁰ И. Малышевский: Сказание о посѣщеніи Русской страны св. апостолѣмъ Андреемъ, див. „Владимірскій Сборникъ”, 1888 р., ст. 1.

²¹ Малышевскій И., ст. 8-9.

го час скрізь існували думка й перекази про те, що Ап. Андрій проповідував по північних (українських) берегах Чорного моря.

— — —

Отже, встановлюється факт, що Апостол Андрій таки справді проповідував Євангелію по берегах Чорного моря, того моря, що здавнини „словеться Русское море”. І справді, знаємо, що в цих містах уже з кінця I віку відоме було християнство. Так, давній переказ розповідає, що десь наприкінці I-го віку імператор Траян заслав був до Херсонесу, на північний беріг Чорного моря, Єпископа Римського Климента; св. Климент, прибувши до Херсонесу, застав тут до двох тисяч християн, що працювали в каменеломнях; своєю проповіддю св. Климент побільшив це число.²² Саме св. Письмо (1 Петр. I, 1) свідчить про християнство за вік Апостольський в Понті, на південному березі Чорного моря, зараз же проти Тавриди,²³ що мала з Понтом постійні зносини.

Таким чином підтверджується давній переказ про те, що Апостол Андрій проповідував у Скифії, а земля наших предків була власне в цій Скифії, як про це свідчить і наш найдавніший Літопис.²⁴ З найдавнішого часу були в нас найжвавіші зносини з тими грецькими колоніями, що були по північному березі Чорного моря; ми торгували тоді з цими греками, і самі ці греки часто заходили Дніпром далеко вглиб до нашої землі, про що виразно свідчать нам археологічні знахідки. Навіть надмірні скептики, що не вірять зовсім оповіданню про Ап. Андрія, не можуть відкинути того, що Ап. Андрій міг проповідувати предкам нашим, бодай тим, що по торгових справах бували в грецьких колоніях на північному березі Чорного моря.

Трудно сказати, як далеко на північ підіймався Ап. Андрій. Йому припало проповідувати й скифам, і цілком можливо, що Апостол справді плив Дніпром, але — як далеко? Трудно допускати, що Андрій міг побувати навіть у Києві; Греки звичайно пливли Дніпром тільки до порогів, до м. Олександрівського, за пороги ж пливсти

---

²² Там само, ст. 50.

²³ Мальшевський, ст. 50.

²⁴ Див. Лаврент. Літопис, ст. 12 за вид. 1897 р.

не відважувались. Отож, таки не виключається можливість що Ап. Андрій підіймався нашим Дніпром бодай до порогів і бодай тут навчав віри наших предків. Але Ап. Андрій мав цілі поширення християнства, тому міг пливсти Дніпром і до Києва.

Що віра Христова ширилася й поміж скифами, про це виразно свідчить нам оповідання про трьох мучеників — Інна, Рима й Пінна, що записане в Минології імператора Василя II (976-1025 р.) під 20 січня. В сім оповіданні читаємо, що ці мученики були родом „з Скифії, з північної сторони”;²⁵ вони були учнями Ап. Андрія й продовжували навчати скифів і багатьох охрестили; але правитель варварів схватив їх і віддав на муку. Тоді була люта зима, річки позамерзали так, що ними їздили; святих прив’язали до високих полін, що були в воді, і там вони й замерзли.²⁶ Де могла бути така люта зима, щоб аж річки позамерзали? Безумовно, десь далі на північ.²⁶ Отже, як бачимо, Ап. Андрій мав навіть своїх учнів поміж скифами, і мученики Інна, Рима й Пінна — це найперші українські святі, яких і згадуємо 20 січня.

Все досі сказане переконує нас у тім, що на самій Землі Українській Апостол Андрій був, проповідував тут науку Христову і мав своїх учнів. Цілком можливо, що вже від часу Ап. Андрія християнство ніколи й не переводилося в нас, але постійно мало більше чи менше число своїх прихильників. Ось поміж цими давніми християнами й зберігалось оповідання про Ап. Андрія, що проповідував у землі скифській. Пізніш, коли число християн збільшилося в нашій землі, коли зносили з греками стали ще жвавішими, тоді в нас почали ширитися й грецькі оповідання про Ап. Андрія, і з бігом часу витворилося в нас те оповідання про початок нашої Церкви, що його пізніш вставлено в Літопис.

Коли саме склалося оповідання про прихід до Києва Ап. Андрія, й коли його вставлено до Літопису, точно сказати не можемо. Але вже в XI віці пам’ять про Ап. Андрія була такою великою, що князь Всеволод р. 1086-го

²⁵ Ив. Малышевский, ст. 10-11; Е. Голубинский, ст. 30-31.

²⁶ Е. Голубинский, ст. 31-32, все таки відносить це до південного Криму.

вибудував у Києві Церкву на честь Ап. Андрія (а р. 1089-го постала й друга Андріївська Церква — в Переяславі).²⁷

Треба сказати, що на перших порах греки, заволодівши нашою Церквою, таки часом добре їй дошкулювали: верховна церковна влада наша, митрополит тоді все був тільки з греків. Ці греки часом звисока ставилися до нас, лише все грецьке вважали за добре. Звичайно, для патріотично настроєних верств наших це було мало приємне, — і дуже рано в нас проти грецького верховенства підіймався протест, який часом кінчався навіть тим, що митрополитом ставав у нас свій таки українець (напр. митрополити Іларіон та Климент). Греки дуже величалися, що основоположником їхньої Церкви був сам Апостол Андрій. І ось, на мою думку, щоб трохи збити цю грецьку пиху, й постає в нас уже детальне оповідання про Ап. Андрія, — як приходив він до Києва й поблагословив тутешні Гори, — цебто, поклав початок нашій Церкві. Ото ж виходило, що Ап. Андрій заснував не тільки Церкву Царгородську, але й Українську. Національна гордість була задоволена.

Правда, можливе ще й таке вияснення, що оповідання про Ап. Андрія піддержували й самі греки, щоб показати, що Русь-Україна ще з Апостольських часів входила до Патріярхату Апостола Андрія, до Костянтинополя. Отже, Костянтинопіль і Русь — це один Патріярхат, на основі Канонів II.2 і IV.28.

Але в цей час постали вже тертя між Києвом та Новгородом. Новгород був цілком в ієрархічній залежності від Києва, — єпископа для Новгорода вибирали в Києві, висвячували й посиляли туди. Це, звичайно, не подобалося Новгороду, і він шукав випадка, щоб звільнитися з-під української влади. Як знаємо, за князя Ізяслава Мстиславовича, з невідомих причин, українці зробили церковну революцію, — обрали собі Митрополитом таки свого високоосвіченого Климента, що й був Митрополитом, з перервами, майже дев'ять літ (1147-1155). Єпископ новгородський Нифонт не визнав Митрополита Климента; а коли р. 1155-го гору взяли таки греки, що скинули Климента, тоді Нифонта нагородили за вірність званням Архієпископа, і з того часу Новгородська Церква сама со-

---

²⁷ Є. Голубинський, ст. 25; Малишевський, ст. 30

бі вибирала єпископа, а Київ лише благословляв їх.²⁸ Усе це, звичайно, посіяло ворожнечу поміж Києвом та Новгородом.

Як ми бачили, оповідання літописне про приїзд Ап. Андрія до Києва має ще й продовження, другу частину — це оповідання про дерев'яні лазні, які Ап. Андрій бачив у Новгороді. Ця друга частина дуже мало в'яжеться з першою, і своїм характером є просто насмішка на новгородців, — ось, мовляв, у нас, українців, був Ап. Андрій і поблагословив наші Гори, а в вас лише посміявся з вашої парні в лазнях. І мабуть правдива думка проф. Голубинського, що бачить у цій другій половині оповідання „осмѣяніе Новгорода”, бож наші землі вдавнину любили сміятися одна з одною, і наскладали одна про одну багато всяких насмішливих оповідань та приказок.²⁹ А сварка єп. Нифонта з митр. Климентом до всього цього тільки підлила масла.

Ось усі ці причини могли послужити на те, щоб давній переказ про проповідь у нашої землі Ап. Андрія переробити на ширше оповідання, а до того хтось додав ще й памфлета на новгородців.³⁰ Усе це й увійшло до нашого давнього Літопису.

Звичайно, літописне оповідання про Ап. Андрія не подобалося новгородцям і взагалі московцям. І ось, десь у XVI віці, за Митрополита Макарія постає нова новгородська редакція цього оповідання. Нове оповідання розказує, що Ап. Андрій з-під Києва „пошелъ по Днѣпру вверхъ до Ловати; и пришедъ, благослови мѣсто, идѣже нынѣ Новгородъ, а людіе сѣдяще подлѣ озера Ильменя, и также къ ученикамъ рече, яко будетъ zde градъ великъ и Церкви Божественная многи”.³¹ Згадки про лазні вже нема. Національна гордість новгородців, хоч пізно, і хоч просто переробленням київського оповідання, проте була задоволена.

---

²⁸ Ів. Малишевський, ст. 31-35.

²⁹ Історія Церкви, т. I, вид. 2, ст. 25.

³⁰ Мушу тут підкреслити, що автор колись популярної в Україні „Історія Русовъ” приймає цей Новгород за український Новгород Сіверський, куди ап. Андрій попав Десною; див. вид. 1846 р., ст. 4.

³¹ З Тверського Літопису.

Але цього мало. Постала нова легенда, й її записано в Степенну Книгу за Митр. Макарія; легенда оповідає, що, прибувши до Слов'янської землі, де тепер Новгород, Ап. Андрій „пребысть здѣсь нѣкоторое время, проповѣдывалъ Слово Божіе, водрузилъ и оставилъ свой жезлъ въ веси, нарицаемой Грузинѣ”.³² Українців тут було побито: в них Ап. Андрій поблагословив лише самі-но порожні Гори та тільки Хреста поставив, а ось у нас, новгородців, проповідував він слово людям, і лишив навіть свого жезла, який і зберігається в Андреївській Церкві села Грузина...

Пішли далі. Появилася легенда, що Ап. Андрій подорожував по Ладозькому озері, був на одному острові й полишив там свого жезла, а його учні заклали тут Вааламського монастиря...³³

Всі ці легенди глибоко пішли в народ, стали переказами патріотичними, і ними часто послуговувалися там, де треба було зазначити, що Церква веде початок від Апостольського віку. Так, відомий Арсеній Суханов, під час своєї подорожі по Сходу, і під час своїх диспутів з греками, коли ті настоювали, що треба в усьому слухатися їх, просто відповів їм: „Мы крещение пріяли отъ Апостола Андрея, когда онъ, по вознесеніи Господа, приде въ Византію и оттуда поиде Чернымъ моремъ до Днѣпра и Днѣпромъ вверхъ до Кіева...” Ще простіш зрозумів ці оповідання цар Іван Грозний. Коли р. 1580-го Грозного нахилив на унію єзуїт Антоній Поссевін, цар відповів йому: „Ми віру свою прийняли на початку християнства, коли Андрій, брат Апостола Петра, приходив у ці землі, щоб пройти до Риму. Таким чином ми в Москві прийняли християнство того саме часу, як ви в Італії...”³⁴

Зазначу ще тут, що року 1589 Московська Церква стала п'ятим Патріархатом у світі, а своє право на Патріярхію основувала головню на тому, що її основоположником був Апостол Андрій, — використала право Церкви Української.

Коли на Москві оповідання про Ап. Андрія стали такими популярними, то нема чого й зазначати, що в нас,

³² Малишевський, ст. 37-39.

³³ Митроп. Макарій: Історія Русской Церкви, т. I, вид. 3, ст. 195-200.

³⁴ Малишевський, ст. 41.

в Україні, ці оповідання весь час були живими, бож бо-
дай у південних наших землях таки бував Ап. Андрій. За
XVI-XVIII віки ці оповідання в нас в Україні надзвичайно
ширяться, і думку про те, що Ап. Андрій — це основопо-
ложник Церкви Української, цю думку знаходимо по всіх
більших богословських творах українських. На Київському
соборі 1621 р. постановили: „Св. Апостол Андрій — це
перший Архиепископ Костянтинопольський, Патріарх
Вселенський і Апостол Український; на Київських Горах
стояли ноги його, й очі його Україну бачили, а уста бла-
гословляли, і насіння Віри він у нас насадив... Воїстину
Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і
в ній проповідував Апостол”.³⁵ Цього Канона нашої Цер-
кви жоден Собор не відкинув і досьогодні. А коли р. 1654-
го митрополит Київський Сильвестер Косів стрічав мос-
ковських бояр, він говорив їм, що в особі його вітає бояр
св. Андрій Первозванний, що на цім місці прозвістив блиск
великої Божої слави.³⁶

Маємо ще й інші перекази про Ап. Андрія; напр. про
стопи Ап. Андрія, що відбилися на великім каміні на бе-
резі моря коло Херсона; маємо оповідання про те, що
Дніпровий Неяситецький поріг звався Андріївським, бо
тут пробував Ап. Андрій, коли проходив до Києва; в Ки-
єві й тепер поширені перекази про Андрієвого Хреста, що
його поставив на Горі сам Апостол, і Хреста цього навіть
показують у Андріївій Церкві.

І інші народи часом претендують на те, що в них та-
кож перебував Ап. Андрій; так, уже в IX в. склалося опо-
відання грузинське, що Ап. Андрій проповідував у Гру-
зії, і це цілком можливе; в XVII в. постала легенда навіть
у Польщі, ніби Ап. Андрій проповідував і в них, бож удав-
нину до Скифії належали й поляки.³⁷

Така доля нашого оповідання про Ап. Андрія Перво-
званного, як основоположника Церкви Української. Чи ж
справді можна рахувати Ап. Андрія садівничим християн-
ства в нас в Україні? Я такої думки, що безумовно можна.
Апостол Андрій безумовно був і проповідував на нашій

---

³⁵ Памятники Врем. Ком., т. I, 264-265; Київ, 1845 р.

³⁶ И. И. Малышевский, ст. 44.

³⁷ Е. Голубинский, ст. 32.

землі, можливо, що плів і нашим Дніпром, тільки не знаємо, як високо він підіймався, не знаємо, чи справді побував він у Києві. Але для визнання Церкви Української Церквою Первозванною досить і того, що Ап. Андрій, дійсно був на нашій землі, дійсно навчав в Україні Слова Божого.

І ті найперші християни, що їх навернув був до Христа св. Андрій, уже ніколи не переводилися в нас в Україні аж до офіційного охрещення її за князя Володимира року 988-го.

III

Християнство серед українського народу до князя Володимира

Коли саме окремі українські племена, що й у давнину жили приблизно на тих самих землях, де й тепер живуть, що жили т. званим родовим устроєм, коли ці наші племена зорганізувалися в правильну державу, цього точно сказати не можемо. Наш давній Літопис, під 862 р., розказує, як до Києва підійшли два Варяги, Аскольд та Дир, і заволоділи Києвом та землею Полян, що платили дань Хозарам. Звичайно, процес перетворення родової та племінної України на державну не відбувся так просто та скоро, як про це пише наш літописець; процес цей мусів бути довгим, мав тривати щонайменше 100-150 років і не міг відбутися так легко, як то здавалося літописцеві. Українська держава постала в Києві десь наприкінці VII або на початку VIII-го віку. Перші князі безумовно були своїми, не заможними чужинцями (народні перекази звуть їх Києм, Щеком та Хоривом), але про них ми нічого не знаємо. Взагалі, про початки української державности до половини IX-го століття певних відомостей у нас дуже мало.

Звичайно, з того часу, як постала більш-менш організована українська держава, вона мусіла в тій чи іншій мірі зреагувати й на християнство, ту нову віру, що поволі, але міцно й невинно завойовувала Європу та сунула також і на Схід. Коли християнство й до того, як ми

бачили, було вже в Україні, то тепер воно починає ширитися тут усе більше та міцніше. Отож давні перекази оповідають, що вже Аскольд і Дир, князі українські, охрестилися й прийняли до себе навіть єпископа.

Наш Літопис про це розповідає так. Року 866-го пішли Аскольд та Дир на лодках на Грецію й обложили Царгород. Цесар грецький Михаїл якраз вів тоді війну з Сарацинами, і в Царгороді не був. Вернувшись спішно до Царгороду, цесар цілу ніч широко молився Богові з патріярхом Фотієм у церкві Влахернської Богородиці. Потім Патріярх виніс ризу Богородиці й омочив її в морі; і сталося чудо: зараз постала буря, „безбожних Руси корабля смяте”, — кораблі потопилися, і мало з цих українських напасників вернулося додому.³⁸ Так розказує літописець; про хрещення він нічого не каже.

Але про охрещення Русів розказують грецькі джерела. Так, патріярх Фотій у своїм окружнім Листі, в § 35 пише про це так: „І не тільки цей народ (болгари) перше нечестя змінив на віру Христову, але й так звані Русси, що перевищують усіх жорстокістю та скверновбивством; вони поневолили всіх кругом себе, а через це впали в гордість і підняли руки навіть проти Римської держави; але тепер навіть ці Русси перемінили еллинську й нечестиву науку, якої перше держалися, на чисту й непідроблену віру християнську, і з любов'ю стали підданими та друзями нашими, замість грабувати нас і замість мати проти нас зухвалість, що недавно було. І так розгорілося в них бажання та ревність до віри, що прийняли вони єпископа й пастиря, і поважають християн з великою пильністю та усердям”.³⁹

Костянтин Порфиророджений у своїм творі „Василь Македонянин”, № 97 розповідає ще докладніше про це найперше охрещення Руссів.

„І народ Руссів, — пише він, — войовничий та безбожний, цар Василь щедрими подарками золота та срібла, та шовкових одєж нахилив до переговорів, уговорив їх охреститися, й зробив так, що вони прийняли архиєпис-

---

³⁸ За дивне спасіння від нападу, греки почали з того часу величати Богородицю новою пісню: „Взбранной воеводи побідительная”. Правда, прив'язують цю пісню й до іншого нападу.

³⁹ Окружний Лист Фотія видруковано в Зборі листів Фотія, вид. Монтакуція, Лондон, 1651 р., ст. 58.

копа, якого поставив патріярх Ігнатій. Коли прибув архієпископ до цього народу, його добре прийняли. Князь цього народу, скликавши зібрання, радився з старшими, які міцно трималися старої своєї віри. Обмірковуючи свою віру й віру християн, князь питає архієпископа, чого саме буде їх навчати. Архієпископ показав їм Євангелію, і розказав про деякі чудеса Спасителя нашого. Русси зараз же відповіли: „Коли й ми не побачимо якогось чуда, а особливо такого, як про юнаків у печі, то зовсім тобі не повіримо й не будемо слухати твоїх слів”. Русси настоювали, щоб кинути в огонь Євангелію, — якщо вона не згорить, тоді прийняти хрещення. „І кинули в піч огненну святу Євангелію. Через деякий час, як у печі потухло, знайшли там святу книгу цілою. Побачивши це, здивовані чудом варвари вже без вагання почали хреститися.”⁴⁰

Так оповідають грецькі джерела про напад та про найперше охрещення Руссів; було це десь року 860-го, як розказує наш літописець. Грецькі пам'ятки нічого не кажуть про Аскольда й Дира, бож вони прибули до Києва тільки р. 862-го, отже не могли брати участі в нападі на Царгород; пізніше наш літописець поплутав події, і цей похід переніс на Аскольда та Дира.

Але хто були оті Русси, що все ж таки р. 860-го напали на Царгород, а потім охрестилися? Трудно допустити, щоб це були київські Поляни, бож про їх охрещення певне знав би і записав би до Літопису наш літописець, але він про це зовсім мовчить. Дослідники думають (напр. Є. Голубинський), що були це скоріш ті Русси (якесь українське плем'я), що жили по берегах Чорного моря.

Чорне море здавна звалось морем Руським, — певне тому, що жили тут Русси. Ці Русси дуже рано прийняли християнство й мали досить високу культуру; так, коли первоучитель слов'янський Костянтин (Кирило), подорожуючи до Хозар, спинився в Херсоні десь 860-го року, він „обрѣтъ же ту Євангеліє и Псалтырь, русскими письмены писано, и человекѧ обрѣтъ, глаголюща тою бе-

---

⁴⁰ Е. Голубинський: Історія Церкви, т. I, ст. 51-52.

сѣдою”.⁴¹ Знаємо, крім цього, що в Тмутороканських Русів справді дуже рано був окремий єпископ.⁴²

Аскольд і Дир 20 років княжили в Києві (862-882), були в зносинах з греками, і безумовно при них почало ширитися в більших розмірах християнство. Про це говорить і те, що на могилі Аскольда якийсь Ольма збудував церкву св. Миколи.

За князя українського Ігоря (913-945) християнство вже значно поширилося як у самому Києві, так і по Україні. Ігор під кінець життя свого два рази ходив на греків: в році 941 і в році 944-ім. Для нас особливо цікавий цей другий похід, — Ігор склав з греками р. 944 (а в нашій Літопису договора цього записано під 945 р.) мирового договора, надзвичайно цікавого й важливого для історії християнства в Україні. Договора цього наш літописець записав з оригіналу,⁴³ певне слово в слово, а це ще збільшує вагу цього документу.

Посли князя Ігоря склали договора з грецькими царями Романом, Костянтином і Степаном; українська сторона в цій документі ось так клянеться, що буде його виконувати: „А хто з Руської (української) сторони осмілиться порушити цього договора (таку любов), то охрещені („єлико ихъ кращенъе прияли суть”) нехай приймуть пимсту від Бога Вседержителя та засудження на погибіль у цей вік і в вік будучий; а неохрещені щоб не мали помочі ні від Бога, ні від Перуна, щоб щити їх не охороняли, і нехай погинуть від мечів своїх, від стріл і від іншої зброї своєї, і щоб були вони рабами в цей вік і в вік будучий”.

В другім місці тут читаємо: „А коли збігця не знайдуть, нехай присягають наші християни руські (українські) по вірі своїй, а не християни — по закону своєму”.⁴⁴

---

⁴¹ Дослідники припускають, що ці Євангелія та Псалтир були готські, але це не так.

⁴² Див. Є. Голубинський, ст. 47-49.

⁴³ В Літопису договорів цей розпочинається реченням: „Равно другого свѣшанья”, — це невдалий переклад грецького традиційного на початку грамот виразу: *ison tou prototypou*, цебто — згідно з оригіналом, або — відпис з оригіналу. А це показує, що літописець справді подає нам вірну копію цього документу.

⁴⁴ Літописець по Лаврентієвому списку. Спб. 1897 р., ст. 46-47.

В кінці цього договору читаємо: „А ми, скільки нас є охрещених, клялися церквою святого Іллі „въ сборнѣй” церкві, при чеснім хресті й писанні цьому, клялися берегти все, що тут написано, і нічого не порушити; а хто порушить це з боку нашого, чи князь, чи хто інший, хрещений чи не хрещений, щоб не мали вони помочі від Бога, щоб був той рабом у цей вік і в вік будучий, і нехай буде заколений своєю зброєю. А неохрещена Русь нехай покладе щити свої та мечі на голо, обручі свої й іншу зброю, і нехай клянеться берегти все, про що написано в договорі цім, від Ігоря, від усіх бояр і від усього народу українського („отъ страны Руския”).⁴⁵

В кінці літописець наш оповідає, що Ігореві послі вернулися в Київ з послами грецькими; ці грецькі послі мали доглянути, щоб князь та бояри присягли виконувати договора.⁴⁶ „На другий день покликав Ігор послів і прийшов на горбок (холм), де стояв Перун, і поклав зброю свою, щити й золото, і присягнув Ігор і люди його, скільки було поганої Руси; а охрещена Русь присягала в церкві святого Іллі, що над Ручаєм; це була „сборная” церква, бо багато з варягів були християни”.⁴⁷

Договір Ігоря з греками — це надзвичайно важний документ для історії Української Церкви; це власне, найперший безсумнівний акт про християнство в Україні за перших часів її державного життя.⁴⁸

З документу цього ясно бачимо, що християнство вже надзвичайно широко пішло по Україні, так широко, що тепер з ним уже не ховаються. Ціла партія при княжому дворі була християнською, і то була партія постільки міцна, що князь відкрито мусів визнавати її. Більше того, — князь змушений визнати християн рівноправною стороною навіть у своїм писанім договорі з греками. Ще більше, — охрещена Русь у договорі пишеться першою, а не охрещена згадується другою, а до того про цю неохрещену Русь в акті говориться навіть з певною погордою. Все це не могло статися відразу, для такого стану

⁴⁵ Там само, ст. 48.

⁴⁶ Там само, ст. 52.

⁴⁷ Лаврентіїв Літопис, ст. 52-53.

⁴⁸ М. Д. Приселков („Очерки по церковно-политической истории...”) навіть думає, що Ігор переговорював оце з Візантією про умови введення ієрархії в Україні, ст. 6. Але це перебільшення.

християнства в Україні мав пройти певний час. У всякому разі, вже на 944 р. (бодай на якийсь час) християнство стало в Україні рівноправною вірою з старою державною українською вірою.

Як знаємо, тривку державність в Україні поклали Русси, чуже плем'я Норманів; ось ці Нормани (жили вони на землях теперішньої Швеції та Норвегії), захопили силою Україну й стали панувати над нею. Князі українські звичайно були з цього зайшлого племені Русь, що свою назву може накинули й нашій землі (Руссю вдавнину звалася головню теперішня Київщина). На службі в цих князів було дуже багато своїх Норманів чи Варягів, які почували себе тут зовсім як удома. Але дуже скоро всі ці Варяги почали українізуватися, і вже через декілька поколінь вони не виглядали в нас чужаками.

Багато Варягів служили в грецькому війську, і багато їх тут і охрестилися; в Царгороді була навіть окрема церква св. Іллі для цих військових Варягів. Але коли Варяги запосіли Україну, коли вони стали тут пануючим класом, то багато військових Норманів потягли з Греції на службу своїх, — бож тут, в Україні, служба в своїх князів оплачувалася ліпше. Звичайно, багато з цих військових Варягів були вже християнами, — і таким чином побільшувався християнський елемент в Україні, а з часом побільшився настільки, що під кінець правління Ігоревго християнська партія користувалася вже такою силою, що її визнано було навіть офіційно в державнім акті. Мало того, за прикладом царгородським ці Варяги (про них Літописець каже: „мнози бо бѣша Варязи хрестеяне”) заснували собі в Києві навіть церкву св. Іллі (десь край Хрещатика, а не на Подолі). Церкву цю Літопис зве „сборною”, може парафіальною, не домовою;⁴⁹ а коли розуміти цей вираз „сборная” за „соборная” в пізнішому розумінні, то треба було б визнати, що в Києві була тоді не одна церква.

А чи не був християнином сам князь Ігор? Ні, — Літопис виразно каже про нього, що він присягав Перуну.

---

⁴⁹ В. Пархоменко (в „Извѣстіяхъ” 1913 р., кн. 4, ст. 374-375) назву цієї церкви — св. Іллі — ставить у зв'язок з тодішніми жидівськими впливами, — через Хазар та Тматорокань; це натягнене пояснення, — простіше пояснювати царгородським впливом, де Варяги мали собі також церкву св. Іллі.

При тодішньому політичному стані Ігор не посмів би відкрито стати християнином. Він був ще досить чужий в Україні, і тому демонструвати тут нову віру він не посмів, — це було б занадто неполітично. Велика більшість народу міцно трималася тоді своєї споконвічної віри (церква зве її поганством), і не дозволила б, щоб князь її міняв цю віру на іншу. Але в той час християнство вже вперто сунуло на Схід, а з ним була зв'язана й певна культура, значно вища від культури своєї. Бажання перейняти цю західню, чи грецьку культуру звичайно вело й до прийняття християнства.

І справді, бачимо, що християнство приймають у нас в Україні спершу тільки вищі класи, а до народу воно йде дуже поволі. І нічого неможливого немає в припущенні, що князь Ігор, не маючи змоги з державних поглядів стати відкритим християнином, усе таки був християнином потаємним; цим би й оправдувалася та велика його терпимість, яку він виявляє до християн. Партія християнська в Києві була тоді вже сильною, — а чи ж вона не попилювала перетягнути на свій бік також і самого князя Ігоря? Жінка Ігорева, княгиня Ольга, що визначалася великим розумом, була вже християнкою, — чи ж вона не могла вговорити й чоловіка свого стати також християнином?

Ото ж, як бачимо, вже за князя Ігоря християнство пустило міцне й широке коріння в нас в Україні.

Першою відкритою християнкою, про яку зберегла нам звітку історія, була княгиня Ольга, жінка Ігорева.

Це була жінка міцної волі й великого розуму; була вона дочкою якогось Варяга. Наш Літопис розповідає, що р. 903-го привели цю Ольгу з Пскова до Ігоря, і вона стала жінкою князя.

Як Ольга могла стати християнкою? Серед Ігоревої дружини, як бачили ми вище, було вже багато християн, часом і дуже впливових, — ось вони й вговорили Ольгу кинути стару віру й стати християнкою. На початку Ольга була християнкою тільки з переконання; охреститися відкрито вона довго не зважувалась, бо, як жінка князя, а потім (Ігор помер 945 р.), як регентша за малого Святослава, вона мусіла додержуватися віри того народу, на

чолі якого стояла; державний політичний розум не дозволяв їй охреститися прилюдно.

Але коли Святослав підріс, і коли правити Україною стали й інші люди, Ольга могла вже й охреститися. І знаємо, що вона й справді так зробила. Але коли вона охрестилася, й де саме, — цього точно не знаємо.

Правда, наш Літопис про все це розповідає докладно. Року 955-го поїхала Ольга до Царгороду, до царя Костянтина; той дивувався її красі та розуму, й захотів оженитися з нею. Але Ольга забажала перше охреститися, і щоб хрещеним батьком її був сам Костянтин. І патріарх її охрестив. Коли ж цар настоював, щоб таки одружитися з Ольгою, та насмішкувато відповіла йому: „Чи ж закон християнський дозволяє батькові одружитися з дочкою?” Обманений Костянтин тільки й відповів на це: „Переклюкала мя еси, Ольго”..⁵⁰ Отже, як бачимо, Ольга охрестилася в Царгороді, року 955. Про те саме, що Ольга охрестилася в Царгороді, оповідають і деякі інші літописці, як грецькі, так і західні, хоч і подають інші роки хрещення.

Але трудно погодитися з цим простим оповіданням нашого літописця; до того ж оповідання це занадто вже пахне місцевим патріотизмом. Костянтин Порфирорідний, що приймав у себе княгиню Ольгу, написав книжку: „Про звичаї або церемонії Візантійського двору”; в цій книжці він докладно розповідає, як р. 957-го прийнято при дворі княгиню Ольгу, — й ані одним словом нічого не згадує, як вона охрестилася. А коли б Ольга справді охрестилася в Царгороді, чи вже ж би цар ані слова не згадав про це? Мало того, Костянтин описує прибуття княгині Ольги, як, уже охрещеної, — з нею прибув навіть її священник Григорій.⁵¹ Усе це каже про те, що Ольга не могла охреститися в Царгороді.

Але десь же вона охрестилася. Скоріш треба припустити, що княгиня Ольга охрестилася таки в себе в Києві, бож тут, як ми знаємо, було вже досить ґрунту для цього. Їхати за хрещенням аж до далекого Царгороду було зайвим, коли це легко можна було зробити й удома, у своїх

---

⁵⁰ Лаврентіїв Літопис під р. 955, ст. 59-60.

⁵¹ Є. Голубинський, ст. 101.

власних священників. А до Царгороду Ольга їздила вже християнкою, їздила в якихсь інших державних справах, а може й погостити в грецького царя, який шукав зближення з неспокійною й сильною Україною. І саме хрещення Ольги певніше відбулося десь року 954-го, як про те оповідає нам чернець Яків.

Цей же чернець пише, що Ольга, вернувшись з Царгороду додому „требищя сокруши”. Звичайно, це перебільшення, — вона не посміла б зробити цього — понизити ідолів — прилюдно, бо це для народу її було б великим блюзнірством. Але все ж таки Ольга вже проявляла себе відкрито, як християнка; деякі відомості говорять, що вона будувала навіть якісь церкви, — і цьому напевне можна вірити.

Західні літописці оповідають нам, що року 959-го княгиня Ольга посилала на Захід до короля німецького Оттона I якесь посольство. Ці літописці розказують, ніби Олена (так звалася Ольга по хрещенні) просила собі Єпископа та Священників. Оттон охоче послав р. 961-го в Україну Єпископа Адальберта; але виявилось, що посольство Ольжине приходило „лживо”, як скаржиться західній літописець, бо р. 962-го „вернувся назад Єп. Адальберт, бо не мав успіху в тім, за чим його послано, бо бачив працю свою зайвою; як вертався він, деяких товаришів його вбито, а сам він насилу втік”.⁵²

Чого приходило до царя Оттона це Ольжине посольство, — не відомо нам; наш літописець про це ані пари з уст. Літопис Гільдесгеймський (кінця X-го віку) розповідає про це так: „Прийшли до короля Оттона послы Руського народу й просили його, щоб він послав до них одного з своїх Єпископів, який показав би їм дорогу правдиву, і говорили, що хочять покинути своє язичтво й прийняти Християнську Віру. Король послухався, і послав до них Єпископа Віри Католицької Адальберта, але вони, як показав кінець справи, в усьому набрехали”.⁵³

Отже, як бачимо, західні літописи говорять, що Ольга посилала до Оттона просити собі Єпископа. На цій основі католицькі письменники твердять, ніби Ольгу ох-

⁵² Є. Голубинський: Історія Русскої Церкви, т. I, ч. I, ст. 103, М. 1901.

⁵³ Там само, ст. 103.

рестили католики. Але на це нема жодних підстав, бо Ольга тоді була вже безумовно охрещеною. Треба думати, що Ольга може й посилала до Оттона посольство в невідомій нам справі, а Оттон, відомий, як завзятий насадитель християнства серед Слов'ян, хотів скористати з випадку, і проти бажання Ольги настирливо послав таки в Україну свого непрошеного Єпископа; але Єпископ цей, як розказують літописи, змушений був утікати з України, нічого не зробивши. Де ж тут охрещення Ольги в Католицтво?

Ольга померла р. 969-го в глибокій старості (десь маючи 70-75 років); поховали її як християнку; умираючи, „заповѣдала Ольга не творити тризны над собою, бѣ бо имущи презвитеръ, сей похорони блаженную Ольгу”.⁵⁴ Пізніш княгиню Ольгу канонізовано, але коли саме — не відомо; здається, що в домонгольську добу вона була вже святою.

Певне, ще дуже сильна була стара українська віра, коли син християнських батьків — Ігоря та Ольги, князь Святослав таки не пристав до християнства. Літописець наш розповідає, що княгиня Ольга не раз вговорювала сина свого охреститися, але той і слухати цього не хотів. Часто говорила Ольга синові: „Я, сину мій, пізнала Бога, й радію; коли ти пізнаєш Його, радітимеш”. Але Святослав не слухався матері й відповідав: „Як же я один зможу перемінити віру? Таж з того буде сміятися дружина”... А мати настоювала: „Коли ти охрестишся, те саме зроблять і всі”...⁵⁵

Але нічого не допомогло; Святослав дуже любив стару свою віру, і не мав найменшої охоти міняти її на нову. Проте й за його правління християнство потроху таки ширилося; у всякому разі, ніякого гоніння на християн Святослав ніколи не підіймав. Літописець свідчить нам, що за Святослава „аще кто хотяше креститися, не браняху, но ругахуся тому”.⁵⁶ Це значить, що за Святослава все-таки перевагу при князі давали не християнам. Лицарю по вдачі, Святославу не сиділося в Києві, постійно бу-

---

⁵⁴ Лаврентіїв Літопис, р. 969, ст. 66.

⁵⁵ Лаврентіїв Літопис, 955 р., ст. 61-62.

⁵⁶ Там само, ст. 61.

вав він у походах, де склав укінці й голову свою, — а чи ж при такому житті мав би він охоту до нової віри, що забороняла якраз ці криваві походи його? В Києві сиділа собі мати Ольга, і тут певне християнство таки ширилося. Але сам князь рішуче й з переконання свого стояв на стороні старої віри; те саме, певне, робило й його найближче оточення, хоч хреститися нікому не заборонялося,⁵⁷ — з охрещеного тільки часом глузували.

Року 972-го загинув князь Святослав від руки Печенігів; на Київський престол сів син його Ярополк; але не надовго, — р. 980-го його вбив брат Володимир і відняв великокняжий престол. Який був стан християнства за Ярополка — нічого певного не знаємо; треба тільки догадуватись, що кн. Ольга виховала сина таким, що він не заважав розвитку й поширенню християнства; у всякому разі стан християнства за Ярополка погіршати не міг.

Ось так розвивалося християнство на початках своїх аж до князя Володимира. Розпочавшись на землях українських, може десь іще в вік апостольський, християнство непереривно було тут аж до часу Володимира. З часу постановлення державної організації в Україні, особливо коли появилися тут Нормани, християнство шириться все більше та більше, а в Києві бачимо навіть церкву св. Іллі. Правда, треба думати, що християнство ширилося переважно серед вищих українських верств, до низів же воно, певне, ще не доходило, або доходило дуже мало, — простий народ міцно тримався таки старої своєї віри, й міняти її на іншу не мав бажання.

Коли була церква в Києві, то були в ній і Богослуження; але якою мовою? В варязькій церкві в Царгороді Служби правили або мовою грецькою, або мовою готською, яку Варяги розуміли легко. Те саме, звичайно, могло бути й у Києві. Але можна припустити, що коли св. брати Кирило та Мефодій завели іншим слов'янам Богослуження живою тоді слов'янською мовою, то це Богослуження, спорадично, могло достатися й до Києва, коли

---

⁵⁷ М. Д. Приселков: Очерки, проте думає, що Святослав ходив на Болгарію, щоб дістати звітні ієрархію для впорядкування церковних справ у Києві (ст. 15-16); але все життя Святослава само промовляє проти такої думки.

не під кінець IX-го віку, то вже в X віці. А св. Кирило, як знаємо, заходив і на південь наших земель.

Принесло в Україні це початкове християнство й певну грамотність; так, у договорі з греками з 944 року наказано, щоб українські купці приходили до греків не з самими княжими печатками, а вже з писаними грамотами, в яких про них має бути прописане все потрібне; а коли так, то це значить, що в Україні в той час уміли вже писати.

Християнство сунуло з Заходу на Схід все більше та більше, захоплюючи потроху й Україну. Наші зносини тодішні з Заходом постійно були жвавими, — а вони все показували нам блиск зовнішньої західної культури, що була міцно зв'язана з християнством. В Україні помалу назрівала думка завести й у себе християнство, а з ним і цю західню культуру; але для цього треба було зломити великий спротив українського народу, що міцно стояв за свою батьківську віру. Думка заведення християнства в Україні в другій половині X-го віку стає вже питанням часу, — не було тільки здібної на це людини. Але скоро й людина ця знайшлася, — це був князь Володимир, син того самого Святослава, що так любив ще стару віру батьків своїх.

22. II. 1925. Львів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

I

Джерела й література

Величезна подія в житті українського народу — його хрещення за часів князя Володимира Великого в кінці X-го віку, — лишається ще й тепер не виясненою в своїх подробицях. Багато писано про велику цю подію, але в більшості вчені дослідники рідко коли погоджувалися в своїх висновках. А це все тому, що про цю найбільшу подію нашої історії, подію, що виразно зазначила дальший напрямок української культури, про цю подію ми маємо дуже мало певних джерел. Сучасники цієї великої події ще не розуміли всієї ваги її, і тому не лишили нам про неї докладних відомостей; а може й лишили — та вони не дійшли до нас: їх понищив час та огонь. Сучасники-сусіди так само не записали нам усіх подробиць нашого хрещення, бо це для них, уже давніше охрещених, не було занадто великою подією, — для них це був нормальний процес християнізації всього тодішнього світу.

Найдавнішу докладну відомість про хрещення українського народу, яку знаходимо в своїй літературі, подає нам наш т. зв. початковий Літопис, пам'ятка початку XII-го віку, що писана була десь більш як по сто роках по охрещенні нашого народу. Цей Літопис (звичайно зветься Літопис Нестора, але Нестор, певне, не писав його) докладно розповідає про хрещення князя Володимира та українського народу; літописне оповідання стало в нас клясичним, — воно довго панувало в нашій науці та літературі, а в школі та серед широкого громадянства па-

нує ще й тепер. Літописне оповідання стало в нас традиційним, якого не можна було займати, не наражаючись на урядові неприємності. Критики цього літописного оповідання в нас не було, — звичайно сліпо вірили всьому, що оповідає нам давній літописець.

І тільки року 1871-го відомий професор Московської Духовної Академії Євген Євсигн. Голубинський (в „Журн. Мин. Нар. Пр.” за 1871 р., а потім, року 1880-го в праці: „Исторія Русской Церкви”, т. I; друге видання вийшло в 1901 р., в Московських „Чтеніях”) піддав літописне оповідання про хрещення українського народу суворій, але чисто науковій критиці; Голубинський непохитно довів, що літописне оповідання — це пізніша вставка до нашого початкового Літопису (таких пізніших вставок у Літопису багато).

Голубинський влучно й науково розбив майже все оповідання літописця, як не згідне з правдою, і замість нього подав своє, оперте головним чином на писаннях двох письменників XI-го віку, що писали за час сина Володимирового — князя Ярослава Мудрого, — мниха Якова („Похвала” князю Володимиру та „Сказаніє” про смерть мучеників Бориса й Гліба) та Нестора („Чтеніє” про страстотерпців Бориса та Гліба); Яків та Нестор жили ближче до Володимира Великого, і тому могли знати події охрещення ліпше за літописця, що писав пізніш.

Всі інші вчені, що пізніш писали про охрещення українського народу, звичайно або розбивали (невдало!) твердження Голубинського, або новими даними підпирали його думки. Дуже солідну рецензію на капітальний труд Є. Голубинського дав проф. Київської Духовної Академії Іван Малишевський (в „Отчетъ о 24 присужденіи наградъ гр. Уварова”, Спб. 1882 р., ст. 19-187), який не тільки підкреслив заслуги Голубинського, але подав і свої думки; в питанні про хрещення Володимира та українського народу Малишевський нерішуче боронить літописне оповідання. Вчений Василевський у статті „Русско-византійскіе отрывки” („Журн. Мин. Нар. Пр.”, 1876 р. III) подав звістки візантійських та арабських джерел про

охрещення. — Року 1883-го вийшла цінна праця барона В. Р. Розена: „Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антіохійскаго”; додаток до 44 т. „Записок” Академії Наук; для нас цікаве те місце Ях’ї (жив у X-XI в.), де він розказує про оженіння князя Володимира з Анною та про його охрещення; добру рецензію на цю працю дав Ф. Успенський в „Журн. Мин. Нар. Пр.” 1884 р., кн. IV, 282-315. — Коротку, але змістову статтю в „Трудах Київ. Д. Акад.” за 1886 р., кн. XI, ст. 587-606 написав І. Линниченко: „Современное состояние вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси”, спиняючись головню на Корсунській справі. — В IX кн. „Київської Старини” за 1887 р. вміщено статтю П. Л. Лебединцева: „Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ”, де автор невдало боронить літописне оповідання. Проти цієї статті виступив проф. В. Завитневич, умістивши в „Трудах Київ. Дух. Академії” за 1888 р., кн. I, ст. 126-152 цінну й солідну статтю: „О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія кіевлянъ”. На статтю В. Завитневича подав свої уваги проф. А. Соболевський у „Журн. Мин. Нар. Пр.” 1888 року, кн. VI, ст. 396-403: „Въ какомъ году крестился св. Владимиръ”; Соболевський боронить літописне оповідання, бажаючи розбити всі висновки Завитневича й довести, що Яків та диякон Нестор жили пізніш літописця, а тому їхнім писанням не можна давати більшої віри, як літописцеві. — В I т. своєї „Історії України-Руси”, вид. 2, проф. М. Грушевський дав добрий перегляд усієї справи охрещення й подав докладну літературу.

Оце найголовніша література¹ для того питання, про яке я хочу розказати в цій своїй статті. Хрещення українського народу — це така важлива подія в українській історії, що про неї мусить трохи ширше знати наше громадянство, яке я й хочу коротко познайомити з головними питаннями цієї події, як їх освітлює сучасна наука.

---

¹ Дрібнішу літературу читач знайде в згаданих працях, особливо у М. Грушевського.

II

Стара українська віра

Ми дуже мало знаємо про стару українську віру, ту віру, якої тримався український народ ще до прийняття християнства. Віру цю наше духовенство пізніше згідливо назвало „язичеством”, поганством. Але судячи по тому, до якої високої етичної культури дійшли в той час, скажемо, Поляни, наші давні предки (напр. обопільні їхні відносини, шанування гостей, спосіб оженіння і т.п.), треба сказати, що стара віра українська не була вже такою „язическою”, як її звичайно малюють. На жаль тільки, наука мало зробила, щоб виявити реальніше стару українську віру в її цілості. Причиною цього було те, що прямих джерел для вивчення давньої української віри маємо дуже мало, — це декілька чужоземних звісток, напр. грецьких з VI-го віку по Христі починаючи (найдавніша — звістка грецького історика VI віку Прокопія) та принагідні згадки деяких власних пам’яток. Але зате для вивчення старої української віри маємо бездонне й надзвичайно цінне своє джерело, джерело, що доступне для вивчення й сьогодні, — це залишки колись величного селянського побутового обряду; на жаль, з пункту релігійного цей побут вивчений дуже мало.

Предки наші в дохристиянську добу стикалися з багатьма різними вірами, які помітно відбилися на їх власній вірі; це були: християнство, юдаїзм, іслам і ін. Певне дякуючи цим впливам, уже наші предки дійшли до розуміння одного Бога; а що це справді так, про це виразно свідчить згаданий вище грецький історик VI-го віку по Христі, Прокопій, який пише про наших предків, що вони „визнають владикою всіх єдиного Бога, що посилає блискавку; в жертву Йому приносять корів або іншу жертву”. Це був Бог-Сонце або Сварог, батько Даждь-Бога.

Віра наших предків надзвичайно близько стикалася з довколишньою природою, була до неї міцно пристосована й від неї залежала; віра ця відлилася в цікавий релігійний догматичний календар; свята святкувалися залеж-

но від стану природи та від польової чи іншої роботи. Пізніше християнство, що було заведене в нас, мало змінило цей календар, — християнство надало йому тільки нових рис та нових назов, а сам релігійний круг, зв'язаний з природою та взагалі з оточенням, залишився незмінним аж до нашого часу. Тисячу років християнське духовенство вело завзяту боротьбу проти старої української віри, як проти „язичества”, де що з нього справді викорінило, але значна частина старої віри лишилася, перебравшись тільки в християнські шати.

Але нова віра — християнство вперто й завзято все сунулась та сунулась по Європі. Християнство не ширилось саме, — воно йшло в парі з культурою грецькою та римською; прийняти християнство тоді визначало те саме, що прийняти й греко-римську культуру. А культура ця була блискуча та приваблива, — до неї горнулися різні народи, як метелики на огонь. З етичного боку християнство, як культ любови, стояло без порівняння вище над усі інші віри, які хоч і визнавали єдиного Бога, але не були пересякнені величною любов'ю до ближнього, як основою життя.

В своїй попередній статті: „Початки християнства серед українського народу” я показав, що християнство почало появлятися в нас ще з найдавнішого часу, десть із I-го віку по Христі. Християнство з часом ширилося в нас усе більше та більше, захоплюючи помалу не тільки інтелігентні круги, але просякаючи й до народніх мас. Християнство своєю наукою любови, своєю догматичною закінченністю безумовно було й назовні вище від простої віри; разом з тим християнство несло з собою греко-римську культуру, несло письменність, чого нам тоді дуже бракувало. Інтелігентні українські верстви (урядники, військові, купці), частенько стрічалися з людьми цього греко-римського світу, або пробуваючи в греко-римських землях, переймали не тільки блискучу європейську культуру, але потроху заражувалися й новою вірою, християнством. Християнство вперто сунуло на Схід, і вже в IX віці всі сусідні з тодішньою Україною землі (крім Угрів) прийняли цю віру. Князі українські, що стояли на чолі великого та могутнього народу, не жили замкненим життям, не обносили землі своєї неприступною стіною; навпаки,

— між Україною та Європою були тоді жваві зносини, і князі наші рано переконалися в потребі й собі перейняти бодай трохи тієї блискучої європейської культури, а це вже саме ставило питання й про потребу прийняття християнства.

III

Володимир до охрещення

Князь український Ігор добре вже зрозумів вагу нової віри, і тому, здається, став християнином; так само християнкою стала й жінка його Ольга. Але вони не були християнами активними. Стоючи на чолі народу, що мав свою споконвічну віру, ані Ігор, ані Ольга (спочатку) не відважувалися стати офіційно й відкрито християнами, а тим більше не відважувалися думати про охрещення всього українського народу. Це було б для них і неможливе, і не політичне. Народ міцно тримався своєї споконвічної віри, тієї віри, що сягала найдавніших часів; чи добра, чи зла була ця віра, але її визнавав увесь народ, і то визнавав її не одну вже сотню років. З вірою своєю народ міцно зжився, привик до неї за багато віків, і не мав особливої охоти міняти її на іншу, хоч би й ліпшу. Чужакам з походження — Ігор та Ольга з походження були не українці, а Нормани, — людям, чужинність яких ще так усі добре пам'ятали, чужакам, хоч би й князям, український народ не дозволив би легковажити свою віру, не кажучи вже про зміну її. Правда, українська інтелігенція здавна потроху тягла таки до християнства, але народ до того не мав діла, — то „справа панська” чи там справа окремих одиниць.

Князь Володимир (народився десь коло 960 р.) ще з дитинства жив у християнському оточенні. Правда, батько його, князь український Святослав, не любив нової віри, бо міцно тримався віри свого народу; але князь цей, що найбільше кохався в військових виправах, мало сидів удома, а більше пробував у любих йому походах; отож Володимира виховала бабуня його Ольга. Вона ж була

християнка, і не може бути, щоб ця розумна жінка не прищепила нової віри й малому Володимирові, як вона прищепила його другому внукові своєму, Ярополкові, про що свідчить і наш Літопис. Можуть заперечувати, що коли Ольга не зробила християнином сина свого Святослава, то так само могла не прищепити нової віри й Володимиру; але на це можна вказати на дальше життя цих князів: Святослав кохався собі в походах, а Володимир пізніше дбав про охрещення всієї своєї землі; отже, нахил до тієї чи іншої віри лежав у самій природі цих князів. І підрісши, Володимир не цурався християнства; так, знаємо, що з п'ятьох офіційних жінок Володимирових аж чотири були християнки (одна грекиня, одна болгарка і дві чешки). Не може бути, щоб ці жінки-християнки не впливали на князя Володимира; ми ж знаємо з історії, що жінки-християнки справді нахиляли своїх чоловіків не тільки до зміни віри, але й до охрещення свого народу; пригадаймо хоча б королеву польську Бону (чи Домбровку), чешку з походження, що вговорила свого чоловіка, польського князя Мечислава I, прийняти християнство.

Варяги, що їх так багато було в війську Володимировім, і що займали в нього високі посади, давно були вже християнами; вони, при допомозі жінок Володимирових, могли з добрими наслідками впливати на князя, підкреслюючи йому скрізь вищість християнства й нагадуючи йому про мудру Ольгу, що теж прийняла нову віру.² Володимир Великий — це справді був великий князь український; він перший князь, що вже по-європейському глибоко зрозумів потреби своєї великої держави. Маючи від природи глибокий державний розум, Володимир з'єднав докупи, в одне ціле, увесь український народ, і його держава була однією з найбільших і найміцніших держав на Сході Європи. Володимир не цурався Європи, — він сам добре бачив, що культурою Європа була таки значно вища за Україну, його державу; він рано переконався, що таки потрібно й самому, разом з народом своїм, пристати до цієї нової культури. В т. зв. Никоновім Літопису (під 1001 роком, але це могло статися й раніше), читаємо, що Володимир посилав послів своїх по різних землях — до

---

² И. Малышевскій: Варяги въ начальной исторіи христіанства въ Кіевѣ, 1887 р.

Риму, Єрусалиму, в Єгипет і ін. місця, „соглядати земель ихъ и обычаевъ ихъ”; цебто князь дуже цікавився життям та звичаями в інших землях, досліджував це життя й бажав прищепити його й своєму народові. В цім відношенні історики справедливо порівнюють князя Володимира з відомим московським царем Петром I, що значно пізніш, наприкінці XVII — поч. XVIII-го віку, при допомозі українців-культуртрегерів, почав так само європеїзувати Московське царство.

Давні наші пам'ятки, з початкового Літопису починаючи, звичайно малюють князя Володимира, як завзятого „язичника”. Справді, Володимир був „язичником”, — цебто тримався тодішньої віри свого народу. Але ревним язичником Володимир ніколи не був, — він виконував лише традиційно все те, що мав робити, як князь народу. Ревним язичником роблять Володимира наші давні пам'ятки навмисне, — щоб показати наочніш, яким грішним був цей князь до хрещення, а яким праведним став по охрещенні; це звичайний давній трафарет побожних Житій тих людей, що пізніш стають святими.

Давні пам'ятки малюють князя Володимира, як великого, якогось небувалого сластолюбця. Початковий Літопис розповідає, ніби Володимир мав аж 800 наложниць (а Никонів нараховує їх аж 1100: у Вишгороді 300, у Білгороді 300, в Радні 300 і на Берестовім 200); не задовольняючись таким великим гаремом, князь Володимир брав чужих жінок та дівчат і гвалтував їх; навіть жінку брата свого, черницю не пожалів Володимир: „Володимеръ зажеже жену братнюю Грекиню, и бѣ neprazdna, отъ нея же родися Святополкъ . . . прелюбодѣичичъ бысть убо” (Літопис під 980 р.). Змалювання Володимира такими темними фарбами — це звичайне в наших давніх Житіях перебільшення гріхів „язичника”, бож навіть хазарський каган мав тільки 25 жінок та 60 наложниць. Але допустімо, що Володимир дійсно мав десь коло 1000 наложниць, то й це не буде для свого часу особливим гріхом. Річ у тім, що в той час — час постійних воєн та нападів — кожен значний воїн брав собі ту чи іншу кількість рабів, особливо молодих рабинь-наложниць; кожен господар невільниці — чи то військовий, чи купець — у першу чергу жив з нею сам, — такий того часу був звичай; потім, при на-

годі, господар продавав своїх невільниць. Отже й Володимир, як князь, легко міг мати цього „живого товару” може й більше 1000, ці невільниці могли бути йому й наложницями, — але все це було таким звичайнісіньким для того часу, а навіть і для пізніших часів... Отже те, що Володимир мав так багато наложниць, це ще не свідчить про його ніби якесь надзвичайне сластолюбство, — це могла бути просто його військова здобич, якою він торгував, по звичаю свого часу.³ А літописець, що чув про цих Володимирових наложниць значно пізніш, міг поплутати невільниць із наложницями, й зробити Володимира якимсь небувалим сластолюбцем.

Так само з перебільшенням малюють Володимира ревним язичником. Але факти на це не вказують, а коли б і вказували, то в цьому ще не було б чогось надзвичайного, — Володимир шанував віру батьків своїх і свого народу; не робити цього, як князь, він не міг, звичайно, як князь, Володимир мусів часто виступати в різних релігійних всенародніх обрядах, робив він це урочисто й публично, і пам'ять про це, певне, довго жила серед його народу; пізніше літописець міг чути про ці урочисті Богослуження, і вже з цього міг уявляти собі Володимира Великого якимсь завзятим язичником. Звичайно, Володимир, як князь, мусів відновляти статуї українських богів („ідоли”), а як князь великого народу, мусів ставити їх величними та дорогими; можливо, що доходило навіть до людських жертв, як про це оповідає літописець (варяги мученики, але літописець не знає їх ймень; пізніші джерела звуть їх Хведором та Іваном). Але це все було звичайним ділом кожного українського князя, що з уряду свого мусів урочисто брати участь у всенародніх релігійних процесіях. Через це робити Володимира якимсь особливо ревним язичником нема підстав.

З дитячих років своїх Володимир був під впливом християн, і тому не міг виховатися завзятим оборонцем старої української віри; пізніше жінки-християнки піддержували в князі його давній нахил до нової віри, до християнства; а те, що Володимир має собі аж чотири офіційних жінки-християнки, саме це вже не говорить про нього, як про завязаного язичника.

---

³ Є. Голубинський: Історія Русской Церкви, т. I, ст. 145-147.

Отож, як бачимо, Володимир не був якимсь особливим сластолюбцем і не був занадто ревним прихильником старої віри. Це був князь великого державного розуму, це був розумний та енергійний володар величезної могутньої держави, і вже тому йому постійно доводилося стикатися з представниками різних європейських тодішніх земель. Володимир наочно бачив культурну перевагу Заходу над культурою його держави, хоча б перевагу культури зовнішньої чи матеріальної; можливо, що й різні послі європейських держав, що шукали зближення з могутчим українським князем, самі не раз звертали увагу Володимирову на цю вищість європейської культури. Володимир бачив увесь блиск та пишноту грецьких царів, бачив їхню культуру, яка йому дуже імпонувала. Культурний розвиток власної держави, її добробут настирливо говорили Володимирові про те, що він мусить якнайбільше зблизитися з Заходом, з Європою, мусить пересадити в Україну цю європейську культуру. А найпершим ключем для всього цього було одне — християнство, зміна старої віри на нову, охрещення.

І Володимир вирішив охреститися.

IV

Вибір віри за Літописом

Ніхто ніколи легко не міняє батьківської віри; ніхто не кидає своїх переконань, в яких виховався, безслідно назавсіді. Нову віру приймають або через матеріальні вигоди, які вона несе неофіту, або через міцне переконання, що нова віра краща. Цих останніх людей другої групи ніколи не було багато, не був таким і князь Володимир, хоч Літопис настирливо підкреслює, що Володимир охрестився з переконання. Гадаю, що Володимир у той час не мав ані потреби, ані охоти аналізувати, котра віра найкраща; він робив, як йому підказував його здоровий державний розум: християнство було надзвичайно корисне для українського народу, бо єднало його до європейської культури, бо єднало до могутньої держави, якою була тоді Греція; і ось ці політичні мотиви примусили князя Воло-

димира прийняти нову віру, християнство, і то саме від Греції, а не кого іншого.

Я розповім тут перше, як про Володимирове охрещення розказує наш Літопис; потім подам критичні замітки на це літописне оповідання, як мало згідне з правдою.

На восьмий рік князювання Володимира, р. 986-го, прочули різні народи, що Володимир хоче змінити свою віру. Першими прийшли до Володимира Болгари (камські), віри Магометової, та й кажуть: „Ти князь мудрий та розумний, але Закона (правдивої віри) не знаєш; приймай нашу віру й поклонися Магомету”. Володимир запитав: „А яка ж ваша віра?” Болгари відповіли: „Віруємо в Бога, а Магомет наказує нам обрізувати тайні члени, не їсти свинини, не пити вина; а по смерті будемо жити з жінками, — кожному дасть Магомет по 70 прегарних жінок, вибере одну з них найкращу, передасть їй красу всіх, — і вона буде жінкою чоловікові... І на цім світі, — казали Болгари — вільно нам бавитися з жінками; а хто вбогий на цім світі, таким буде й на тім”. Володимир любо слухав Болгар, коли вони розповідали йому про жінок; але обрізання та заборона їсти свинину були йому не до вподоби. А про заборону пити вино князь і слухати не хотів, — він на це категорично заявив: „Русі єсть весельє пити, не можем без того бити”...

Вслід за камськими Болгарами прийшли Німці⁴ й сказали: „Послав нас до тебе папа; він наказав нам сказати тобі: земля твоя така сама, як і наша земля, але віра ваша не така, як наша; наша віра — то світло, ми поклоняємось Богові, що створив небо та землю, зорі та місяць, та всяке дихання, а ваші боги — то дерево”. Володимир запитав їх: „А які ж ваші заповіді?” Римляни відповіли: „Постити по силі, але хто що не їв би чи не пив би, то все на славу Божу, як навчає учитель наш Павло”... Не промовило все це до серця Володимирівського, і він сказав папістам: „Вертайтеся собі додому, бо батьки наші не прийняли вашої віри”.

Прочули про все це Жиди,⁵ прийшли до Володимира та й кажуть: „Чули ми, що приходили Болгари та хрис-

---

⁴ Звичайно, тут під словом „Німці” треба розуміти європейців не Греків; взагалі Римлян, папістів.

⁵ Це Хозари; каган Хозарів ще з половини VIII-го віку прийняв юдаїзм; столиця Хозарів — Ітиль — лежала при гирлі Волги.

тияни, пропонуючи тобі свою віру; християни вірують у Того, Кого ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного Бога Авраамового, Ісакового та Якового". Володимир запитав їх: „А який ваш Закон?" Йому відповіли: „Обрізуватися, не їсти ані свинини, ані заячини, святкувати суботу”.

— А де ваша земля? — питає Володимир.

В Єрусалимі.

— А чи там вона й тепер? — знову цікавиться князь.

— Ні, — відповідають Жиди. — Розсердився Бог на батьків наших, і за наші гріхи розпорошив нас по різних землях, а нашу землю віддав християнам...

Насупився Володимир та й каже на це:

— Чого ж ви інших навчаєте, коли самих вас Бог відцурався та розкидав? Коли б Бог любив вас та вашу віру, то не розпорошив би вас по різних землях. Чи не хочете ви, щоб і з нами сталося те саме?"

Засоромлені Жиди пішли собі геть...

Накінєць прийшов до Володимира грецький філософ і почав таку розмову: „Чули ми, що приходили Болгари й нахиляли тебе прийняти їхню віру; але ж віра їхня зневажає небо та землю, вони прокляті найбільше над усіх людей, бо стали подібними до Содому та Гомори, на яких пустив Господь каміння горюче, щоб потопити їх. Так само день погибелі чекає й цих, як прийде Бог судити землю, — Він погубить усіх, що чинять беззаконня та діють скверну"... А Болгари „омивають оходи своя і в рот вливають, і по броді мажуться, нарічуючи Бохмита; такожє і жени їх творять ту же скверну, і іно пуще — от совокупленья мужська і женська вкушають”...

Почувши таке, Володимир аж сплюнув та й каже:

— Нечисто єсть діло!

А грецький філософ казав далі: „Ще чули ми, що приходили з Риму навчати вас своєї віри, але їхня віра супроти нашої трохи полсована, бож вони правлять Службу на опрісноках, яких Бог не заповідав нам, а наказав правити на хлібі... Вони цього не роблять, і тому віра їхня не правдива”.

Володимир вставив своє:

— Приходили до мене Жиди й казали, що ніби Німці (папісти) та Греки вірують у Того, Кого вони розп'яли...

Філософ підтвердив це:

— Так, ми віруємо в Нього, бо пророки наперед писали про Нього: одні — що Бог народиться, другі — що буде Він розп'ятий та похований, але на третій день воскресне й вознесеться на небо... А Жиди тих пророків убивали, а інших пилками перетинали... Коли ж збулося пророцтво, зійшов Бог на землю, був розп'ятий, а по воскресінні вознісся на небо; чекав Він від Жидів покаяння 46 років; але вони не покаялись, тому послав Бог Римлян на Жидів, і Римляни міста їхні поруйнували, а самих їх розпорошили по різних землях, де вони й досі в неволі...

— Але чого ж сховався Бог на землю та прийняв таку муку? — питає здивований Володимир.

Філософ охоче відповів:

— Коли хочеш послухати, я розповім тобі все докладно, чого Бог зійшов був на землю.

— Послухаю охоче, — на це Володимир.

І грецький філософ докладно розповідає князеві всю історію Старого та Нового Заповіту, від створення світу аж до вознесення Христового. Володимир уважно все це слухав. В кінці промови своєї філософ каже:

— І призначив Бог день, коли прийде з неба й буде судити живих та мертвих, і кожному заплатить по ділах його: праведникам призначить він царство небесне й красу невимовну, радість безконечну й життя вічне; а грішників засудить на муку безконечну, огненну, та на черв'яка безнастанного...

Сказавши це, філософ показав Володимирі картину, на якій намальований був страшний суд, і показав йому праведників на правім боці, що радісно йшли собі до раю, а на лівім — грішників, засуджених на муку.

Володимир тяжко зідхнув і каже: „Добре цим, що праворуч, і горе тим, ліворуч...”

— Коли хочеш бути з праведниками праворуч, — каже філософ, — охрестися...

Князь добре запам'ятав ці слова, але відповів:

— Підожду ще трохи...

Володимир щедро обдарував філософа й відпустив його з честю великою.

На другий рік, р. 987-го, скликав Володимир бояр своїх та мійську старшину, та й каже їм: „Ото приходили

до мене Болгари, кажучи: прийми віру нашу; потім приходили Німці, які також хвалили свою віру; по них приходили Жиди; по всіх прийшли Греки, — вони всі віри гудили, а хвалили тільки свою; багато набалакали вони, розповідаючи від початку світа; гарні оповідання їхні, кожному любо послухати їх... Говорили вони, що й другий світ буде, а хто прийме їхню віру, той ніби, померши, воскресне, і вже ніколи не буде вмирати; а хто вступить до іншої віри, той на тім світі горітиме в огні... Як ви мені розуму прибавите, що мені порадите?"

Бояри та старшина відповіли:

— Знаєш, князю, свого ніхто не гудить, а хвалить; коли хочеш добре вивідати, то маєш в себе мужів: пошли вивідати кожного з них, як вони служать Богові.

Така рада люба була князю та людям. Вибрали 10 чоловіка й послали до Болгар. Оглянувши все, посланці вернулися. Володимир посилає їх до Німців, а звідти до Греків. Ті пішли, послухали церковну Службу в Німців; звідти подалися до Царгороду, й прибули до царя. Цар запитав посланців, чого прибули вони; ті розказали. Довідавшись про все, цар був радий, і велику честь зробив їм того ж дня. А на ранок послав до патріярха, кажучи: „Прийшли Українці (Русь) вивідати віру нашу; накажи прикрасити церкву та служачих (крилос), — сам відправ Службу, щоб побачили Українці славу Бога нашого". Почувши про це, патріярх скликав крилос і наказав правити врочисту Службу. Послів українських повели до церкви й поставили на вигідному місці; показали їм красу церковну, співи та Службу архиєрейську. Посли були зачудовані, й хвалили Службу. По Службі царі Василь та Костянтин прийняли послів, і відпустили їх додому з честю та багатими подарками.

Коли вернулися послы додому, князь скликав бояр та старшину, й каже:

— Ось вернулися наші послы; послухайте, що вони бачили. Кажіть!

Послы стали розповідати:

— Ходили ми до Болгар і бачили, як вони моляться в своїх церквах, по їхньому в ропатах: стоять вони без по-
яса, поклоняться кожний та й сяде, озирається туди й сюди, мов навіжений; нема радості в них, — тільки сум

та великий сморід; недобра віра їхня... І прийшли ми до західніх народів і бачили багато Служб їхніх, але краси не бачили в них... І прибули ми до Греків; нас привели туди, де вони служать Богові своєму, і ми не знаємо, чи на небі, чи на землі були ми, — бож нема на землі такого виду, чи такої краси, — не вміємо того сказати; те тільки знаємо, що там Бог пробуває з людьми, і Служба їхня найкраща над Служби всіх земель. А ми не можемо забути краси тієї; як кожна людина, коли спробує солодкого, не приймає потім гіркого, так і нам нема чого тут бути (лишатися при своїй вірі).

Бояри на це додали:

— Коли б лихою була віра грецька, то не прийняла б її баба твоя Ольга, а вона ж була розумнішою над усіх людей.

— Де ж маємо хреститися? — питає Володимир

— Де тобі любо, — відповіла рада”.

V

Критика літописного оповідання

Ось так Літопис розповідає про причини хрещення українського народу, так він уявляє собі, чому саме обрано грецьку віру, а не яку іншу. Головна ідея тут — Володимира нахилили охреститися Греки. Володимир вирішив хреститися від Греків, бо грецька віра найкраща. Місіонери розповідають Володимирові про свої віри. Володимир, хоч язичник, але орієнтується в цих вірах, як першокласний богослов. Уже все це б'є нам у вічі й піддає сумнів, чи не видумка все це, хоч таке гарне та складне, літописне оповідання.

Ми вже бачили вище, що політично-державні мотиви довели Володимира до думки про охрещення українського народу, довели, бо мусіло так статися. І якраз ці політичні мотиви, а не мотиви якісь догматичні, примусили Володимира прийняти власне віру грецьку. Звичайно, особа Володимира відіграла тут велику роль; з дитинства знайомий з кращими ідеями християнства, Воло-

димир легше піддавався думці охрестити увесь свій народ, цебто приєднати його до європейської культури; а для цього не потрібно було спеціальних релігійних місіонерів, для цього не потрібно було цим місіонерам читати Володимирові довжелезні богословські трактати, — бож трактати ці ледве чи розумів князь-язичник, — усю цю справу, як ми бачили вище, легше й з більшим успіхом робило саме оточення Володимирове, — його жінки-християнки, окремі варяги-християни, а в молодих літах — мудра бабка його Ольга. Великий державний розум Володимирів сам нахилив його ближче стати до європейської культури, цебто прийняти християнство; релігійних посланців для цього йому не потрібно було.

Першим, хто критично поставився до літописної легенди про охрещення Володимира, був проф. Є. Голубинський: він розбив це літописне оповідання, а замість нього дав своє. Голубинський цілком відкидає легенду про посольства до Володимира й від Володимира, як мало згідні з правдою; докази Голубинський подає: а) логічні — незгідність факту цих посольств із здоровим розумом і б) історичні — незгідність їх з джерелами.

Справді, трудно допустити, щоб місіонери являлися до Володимира й пропонували йому свою віру так, як про це розповідає Літопис. Психологічно так не могло бути. Хто хоче змінити віру батьків, той не трубить про це цілому світові, — той перше тихо прив'язується до нової віри, віри якоїсь однієї, і вже потім зміна віри настає сама собою, як результат попереднього переконання, що нова віра йому ліпша. Коли б дійсно до Володимира приходили різні посольства й пропонували йому зміну віри, то це мусіло б викликати великий розголос, і Володимир скоро став би „зрадником” свого народу, бо той не дозволив би йому відкрито й публично говорити про зміну віри. Бож віра ця для народу не була „лиха”. Зміна віри, і то тільки в одному напрямі — на грецьке християнство, — підготовлялася в Україні поколіннями, а при Володимирові вона тільки дозріла, стала, з політичних мотивів, невідкладною потребою часу.

Літописне оповідання про присилку місіонерів до Володимира та послів від Володимира — це пізніша вставка до Початкового Літопису, десь кінця XII або початку XIII-го віку; через те, що в цім оповіданні занадто вже вихвалюються греки та все грецьке, можна догадуватися, що автором літописного оповідання про охрещення Володимира був якийсь грек, що для того часу цілком можливе, — бож того часу було в нас чимало грецького духовенства. Старші наші джерела, — Іларіон, Яків та Нестор (не літописець) ані одним словом не згадують про тих послів, що приходили до Володимира й пропонували йому змінити віру; коли б такі посольства були, про них би мусіли згадати й ці письменники, що подали багато правдивих звісток про князя Володимира. Звичайно, політичні посольства до Володимира прибували не рідко, часом такі, що звертали на себе ширшу увагу; ось ці політичні посольства автор літописної вставки про охрещення міг легко обернути в посольства релігійні.

На постання нашого літописного оповідання про охрещення могло вплинути також подібне оповідання про те, як Хозари прийняли юдаїзм. До хозарського кагана, що задумав змінити свою віру, являються вчителі: пантеїст, християнин і магометанин; вони говорять перед каганом довгі промови, нахиляючи його кожен на свою віру. Але вчителі християнин та магометанин посилалися на жидівство, як на свій початок, тому каган захотів вислухати й учителя жидівського. Являється жид і переконує таки кагана, що жидівська віра ліпша за всі інші. І Хозари (каган) прийняли юдаїзм. Трапилося це десь у половині VIII-го віку, але саме оповідання про прийняття юдаїзму Хозарами записав у першій половині XII-го віку вчений іспанський жид Юда Галеві. Оповідання це було дуже поширене, й воно могло вплинути й на наше оповідання про прихід місіонерів до Володимира.

Ті промови, які говорять послы перед Володимиром, певне видумані; хто їх чув і звідки автор їх записав? Чи може хтось ці промови запам'ятав іще від Володимирового часу? Ні, це неможливо, — промови ці склав сам автор оповідання, склав з нарочитою метою: опоганити всі віри, а віру грецьку похвалити. І справді, чи ж можна допустити, щоб болгарський посол сам так гудив свою

віру, оповідаючи такі соромні небилиці на неї? Чи можна допустити, не грішучи проти здорового розуму, щоб посол від жидів малював свою віру (початок християнства), як відкинену Богом? Посол від папи майже нічого не говорить; у той час поділу церкви на православну та католицьку ще не було, і Володимирові, власне, й вибирати не було чого; але коли б таки був посол від папи, то він певне сказав би Володимирові промову, не меншу від філософа грецького. Зате грек говорить довжелезну промову й таки переконує Володимира, що грецька віра найліпша; звичайно, говорити таку промову перед язичником — на-вряд чи потрібно, бож усе одно на Володимира більше вплинув малюнок страшного суду, аніж глибокі догматичні міркування, але автору цих промов, певне грекові, треба було конче доказати, що ми, українці, таки вибрали собі віру найкращу.

Що промови місіонерів та послів — це фантазія автора їх, так дивилися на них уже в старовину, і часом їх підроблювали. Так, у XVI віці в Україні т. зв. антитринітари склали нового листа до Володимира, ніби від Івана Смери Половлянина. Іван Смера був послом Володимира на Захід, щоб оглянути віри, і пише до князя з Олександрії. Смера завзято нападає на греків та на їхню віру, й уперто радить Володимирові не приймати грецької віри.⁶

Так само не видержує критики посольство Володимира до різних народів для оглядин їхньої віри. Володимирові, могучому князю українському, зовсім не було потреби цікавитися вірою слабеньких тоді камських болгар; так само не було йому потреби приймати жидівську віру, бо політично в той час вона нічого не дала б українському народові. І вже зовсім не можна повірити літописному оповіданню про те, як послі наші були в „Німців“, певне в Римі: такі майстри пишного Богослуження, якими все були римо-католики, могли б, звичайно, урядити таке врочисте Богослуження, яке б нічим не вступило грецькому. Але в цій справі Володимирові ходило не тільки про релігійні справи, — на перший план висовувалися завдання політичні.

---

⁶ И. И. Малышевский: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ великому князю Володимиру Св., „Труды Кіев. Дух. Акад.“, 1876 р.

VI

Літописне оповідання про охрещення Володимира

Де охрестився сам князь Володимир, хто й коли його охрестив — нічого цього точно не знаємо. Я перше розкажу, як про це оповідає Літопис; подаю літописне оповідання в українському перекладі.

Наступного року, — каже літописець, — року 988-го (6496) пішов Володимир з військом своїм на Корсунь, місто грецьке. Корсуняни замкнулися в місті. Володимир став по той бік міста в пристані, на один вистріл від нього; горожани мужно боронили своє місто, а Володимир насадив. Знемоглися люди в місті, а Володимир каже їм: „Коли не здасьтесь, то стоятиму й понад три роки”. Але корсуняни не послухалися; тоді Володимир вирядив своє військо й наказав насипати вала (приспу) під містом. Але Коли військо спало, то корсуняни, підкопавши стіну міську, крали насипану землю, носили до себе в місто, й сипали посеред нього. Військо насипало більше, а Володимир стояв.

„І ото один корсунянин, на ім'я Настас, пустив до війська Володимирового стрілу з таким написом: „З колодязів, що за тобою на схід, вода йде по трубі; розкопай і перейми”. Почувши це, Володимир звів очі до неба та й каже: „Коли це збудеться, то й сам охрещуся”. І тут зараз Володимир наказав копати впоперек труб, і перейняти воду; а люди знемоглися без води й здалися. Тоді Володимир разом з дружиною своєю увійшов до міста.

„І послав Володимир до царів Василя та Костянтина сказати таке: „Я взяв ваше славне місто; прочуваю, що маєте сестру ще дівчину; коли не віддастьте її мені, то з вашим містом (Царгородом) зроблю те саме, що з Корсунем”. Почувши таке, царі засумували; відповіли вони Володимиру так: „Не пристойно християнам віддавати за язичників; коли охрестишся, то й сестру візьмеш, і царства небесного вступиш, і з нами одновірником будеш; коли ж цього не зробиш, не можемо віддати сестри за тебе”. Вислухавши це, Володимир каже послам: „Перека-

жінці царям, що я охрещуся, бо вже давніше („прежде сихъ дній“) пізнав вашу віру, і вона мені любя, як і Служба ваша, про що мені оповідали мої посланці“. Почувши царі таке, раді були, і вговорили сестру свою, на ім'я Анну, і послали до Володимира переказати: „Охрестися, тоді пошлемо сестру свою до тебе“. Володимир відповів: „Нехай охрестять мене ті (священики), що прибудуть разом із сестрою вашою“.

„Царі погодилися й послали (до Володимира) сестру свою, а з нею деяких урядників та пресвітерів. Але Анна не хотіла йти...

— Ніби в полон іду, — плакала вона. — Краще б мені вдома померти...

„А брати вговорювали:

— Та ж через тебе Бог напевне українську землю на спасіння, і тим ти вбережеш землю грецьку від лютого війська... Хіба ти не бачиш, скільки зла накоїла Україна грекам? І тепер, коли не підеш, те саме нам зроблять...

„І насилу вговорили сестру. Анна сіла на корабель, попрощалася з ріднею своєю, і з плачем попливла морем. Коли прибула вона до Корсуня, то корсуняни вийшли їй назустріч з поклоном, ввели її до міста й оселили в двірці (въ полаті).

„З Божої волі цього часу захорував Володимир на очі й нічого не бачив. Не знав він, що йому почати, і дуже побивався. А цариця йому переказала:

— Коли хочеш видужати, скоріш охрестися; коли ж не охрестишся, то не відчепиться хвороба.

На це Володимир відповів:

— Коли цьому правда, то справді великий Бог християнський!...

„І Володимир наказав охрестити його. Тоді єпископ Корсунський з царициними священиками, перше огласивши, охрестив Володимира; і як тільки поклав він руку на князя, той зараз став видючим. Побачивши таке несподіване виздоровлення, Володимир прославив Бога й сказав:

— Аж тепер пізнав я правдивого Бога!

„Бачила все це й дружина Володимирова, і багато з них охрестилося. Охрестився князь у церкві св. Василя⁷;

---

⁷ А в Іпатієвім Літопису — в церкві св. Софії.

церква та стоїть посеред Корсуня, на корсунських торгу; а Володимирів двірець стоїть край церкви й донині, а двірець царицин — за вівтарем. По охрещенні Володимир оженився з царицею”.

Кінчиться оце літописне оповідання про охрещення Володимира цікавим зауваженням: „Не знаючи про це, неправдиво говорять, ніби Володимир охрестився в Києві, а другі кажуть, що в Василеві (Василькові), а інші люди оповідають інше”.

VII

Де й коли охрестився Володимир

Ото так розповідає Літопис про причини охрещення Володимира та про місце цього охрещення. Причини охрещення ми вже знаємо, — вони не мали нічого спільного з тими, про які розповідає Літопис. Літописець (чи автор вставки) був особою духовною, вихованою в певнім світлі, а тому й охрещення Володимирове він собі ідеалізував у релігійному дусі, бож і писав він про це більш як за сто років по події (а коли це вставка, що вірніше, то більш як за двісті років по охрещенні).

Де саме охрестився князь Володимир, цього точно вже не знає й сам літописець; він занотував нам цікаву замітку, що вже в його час люди не знали, де саме охрестився Володимир, бо одні говорили, що в Києві, другі — в Василькові, треті казали інше, а сам літописець розповідає про охрещення в Корсуні.

Де ж справді хрестився Володимир?

Може дійсно в Корсуні, як про те так майстерно розповідає нам Літопис? Ні, місця охрещення Володимира, — що було тайною в час літописця, — ми не знаємо, і ледве чи й знатимемо точно. Чернець Яків, найавторитетніший історик про князя Володимира, в своїй „Похвалі князю Володимиру”, XI-го віку, розповідає, що князь Володимир перше охрестився, а вже потім — аж на третє літо

по хрещенні — пішов на Корсунь; таким чином літописне оповідання про охрещення в Корсуні падає.⁸

Коли така важна подробиця, як місце охрещення Володимира, була вже незнана вдавнину, то треба припустити, що Володимир охрестився тихо й тайно від свого народу. Стоячи на чолі великого народу, Володимир мусів шанувати віру цього народу, мусів шанувати навіть тоді, коли віра ця йому не подобалася. Великий державний розум, який безперечно мав Володимир, не дозволяв йому легковажити вірою народньою, цебто його довір'ям, яке йому так потрібне було для округлення кордонів його могутньої держави. А це все каже, що Володимир охрестився таємно, охрестився від своїх власних священників, яких тоді в Україні трохи було вже; розголосу з свого охрещення Володимир не робив.

Літописець відкидає Київ та Васильків, як місця охрещення Володимира; але власне тут, особливо в Києві, найлегше було охреститися Володимирові. Можна брати на увагу й місто Василів (Васильків), — воно могло й назву свою одержати власне від того, що тут охрестився Володимир, якого названо по-християнському — Василій (так звався й тодішній грецький цар, будучий швагер Володимирів).

Подається ще одне місце хрещення Володимира — Царгород; російський учений Хв. Успенський (в „Журнал Мин. Нар. Пр.“ за 1884 р., кн. IV, ст. 315), проаналізувавши арабські джерела, твердить, ніби Володимир охрестився в Царгороді. Але це твердження мусимо відкинути, бож арабські джерела про це точно не говорять; наш Літопис про охрещення в Царгороді навіть не згадує; та й коли б справді Володимир охрестився був у Царгороді, то про це обов'язково записали б грецькі історики, які не могли б проминути мовчанкою такої важливої й для них події; розказують же вони про побут Ольги в Царгороді та про оженіння Володимира з Анною.

Нема також жодних підстав допускати, що Володимир охрестився в Болгарії. Правда, релігійні зносини з болгарами Володимир безумовно мав; болгари охрестилися раніше від нас і, що найважливіше, мали вже бого-

---

⁸ Сам Володимир переказує грецьким царям з Корсуня, що він уже до того, „прежде сихъ дній“, пізнав християнство.

службові книжки в перекладі з грецької мови на болгарську, що зробили св. брати Кирило та Мефодій та їх учні; цю болгарську мову (ми її звемо церковно-слов'янською) ми тоді добре розуміли, а тому й потребували цих книжок. Але думати, що Володимир узяв з Болгарії не тільки богослужбові книжки, але й сам таки охрестився, джерельних підстав на це нема. Замалим народом були тоді болгари, щоб Володимир приймав хрещення від них, — він це міг зробити, коли б хотів, скоріш уже в могутній Візантії, яка в цім йому ніколи не відмовила б.

Літописне оповідання відносить охрещення Володимира на 988-й рік; але чернець Яків пише, що „по святомъ крещеніи поживе блаженный князь Володимеръ 28 лѣтъ... на третье лѣто Корсунъ городъ взя”, а це вже свідчить, що Володимир охрестився в 987 році (Корсунь узяв року 989-го). Преп. Нестор у своїм „Чтенії о житії Бориса й Гліба” XI-го віку так само каже, що Володимир охрестився в 6495 році, цебто в році 987 від Різдва. Цей 987-й рік тепер і прийнятий в науці, як рік охрещення Володимира.⁹

VIII

Причини Володимирового охрещення

Чого Володимир ходив брати Корсунь, літописець цього докладно не розповідає, та й питання такого він собі не ставить. Чернець Яків пояснює завоювання Корсуня тим, що Володимир хотів узяти звідти потрібних йому священиків; Володимир, задумавши взяти Корсунь, ніби молився: „Господи, Боже, Владыко всѣхъ! Сего у Тебе прошу, — даси ми градъ, да пріиму и да приведу люди крестьяны и попы на свою землю, и да научать люди закону крестьянскому”. Цей же Яків, як ми бачили, свідчить, що Володимир пішов на Корсунь на третій рік по охрещенні, цебто року 989-го.

Безумовно, в свідченні Якова можна вбачати велику долю правди. Володимир, охрестившись потроху прихо-

---

⁹ Проф. А. Соболевський у „Журн. Мин. Нар. Пр.” 1888 р. кн. VI, ст. 399-400 боронить таки літописний рік, 988-й.

див до переконання, що треба охрестити й увесь український народ; зробити ж цього він не міг без допомоги греків. Володимир добре знав, що то ще не все — охрестити народ, — треба ще завести в себе відповідну церковну ієрархію та поширити освіту, а для цього повинно ввійти з греками в тісніші стосунки. Можливо, що Володимир давніше вже, ще перед своїм охрещенням, або зараз по ньому, задумав був, з політичних мотивів, оженитися з якоюсь грецькою царівною. Але приводу для того не було, а грецькі царі поріднитися з „язичником” не хотіли. Та ось привід таки настав.

Причину, чому Володимир пішов на Корсунь, добре вияснив барон Розен (у своїй книжці: „Императоръ Василій Болгаробойца”, Спб. 1883 р.); він оголосив друком надзвичайно цікавий Літопис православного грека Ях'ї. Історик Ях'я народився наприкінці 70-х років X віку в Єгипті, був у родстві з патріархом Олександрійським Євтихієм; десь 1014-1015 р. Ях'я переселився до Антіохії. Ось цей Ях'я й написав цікаві історичні записки, в яких про нашу справу читаємо таке:

„Збунтувався відкрито Варда Фока (проти грецького царя) й оголосив себе царем у середу, в день свята Хреста, 14 вересня 987 року; він заволодів землею греків до Дорилеї й до берегів моря, а війська його дійшли до Хрисополя. Справа Варди стала шкідливою, і цар Василь був заклопотаний нею, бо Варда мав велике військо й брав гору над царем. Багатства царя прийшли до кінця, і нужда примусила його послати до царя Українців (Росів) — а вони вороги його, — щоб просити помочі. Цар український погодився на це. Тоді вони склали між собою договір поріднитися, і цар український оженився з сестрою царя Василя, після того, як цар грецький поставив йому умову, щоб він сам охрестився й увесь народ його земель, — а Українці народ великий. Українці в той час не належали ні до якого закону й не визнавали ніякої віри. Пізніше цар Василь послав цареві українському митрополитів та єпископів, і вони охрестили царя й усіх, хто жив на його землях, а також послав до нього сестру свою, і вона збудувала багато церков на українській землі.

„Коли ж була вирішена між ними справа оженіння, прибули українські війська, з'єдналися з військами грець-

кими царя Василя, і всі разом пішли проти Варди Фоки морем та суходолом, в Хрисопіль. Розбили вони Фоку, і цар Василь заволодів приморським краєм і захопив усі кораблі, що були в руках Фоки". Вкінці Фока був зовсім розбитий і скатований 13 квітня 989 року.¹⁰

Ях'я поплутав порядок подій, але його оповідання дає нам доброго ключа для вияснення, чого саме Володимир ходив на Корсунь. Проф. В. Завитневич ось так собі правдиво уявляє всі ці події на основі писань Ях'ї та чернця Якова. „Вересня 14-го 987 року почався бунт Варди Фоки. Як тільки імператор Василь побачив, що власними силами не перемогти йому бунту, він зараз же послав послів до Володимира просити помочі. Володимир погодився допомогти, але поставив умовою видати за нього імператорську сестру, при тому й сам обов'язався хреститися. Щоб прискорити женіння, Володимир тоді ж, цебто того ж 987-го року, охрестився в присутності імператорських послів, що були свідками виконання договору, може навіть від рук духовника, що був у посольстві. З весною 988 року Володимир поспішив виконати й другу умову договору, цебто послав імператорові в поміч своє військо. Володимир сам провадив своє військо аж до порогів, що зазначив і чернець Яків, кажучи, що „на другое лѣто по крещеніи Владимиръ къ порогамъ ходи". Отже, український князь виконав умови договору. Минуло літо, минула й зима. Варду Фоку скатували, бунт припинився; але імператор своїх умов договору не виконував. Тоді весною наступного 989 року Володимир порішив силою примусити Василя таки виконати те, чого не хотів зробити доброю волею. Володимир іде на Корсунь, по шестимісячній облозі бере його, і, як каже один пам'ятник XV віку, „не распустивъ полковъ, посла Ольга воеводу своего съ Ждебрномъ въ Царьградъ къ царемъ просити за себе сестры ихъ", погрожуючи, „аще ли не дасте, то сотворю граду вашему, якоже и сему створихъ".¹¹ І справа покінчилася тим, що цар Василь таки змушений був виконати свої умови, бо він був тоді знову в дуже критичних обставинах, — піднялося нове повстання, а тут напирали ще й болгари.

¹⁰ В. Р. Розенъ: Василій Болгаробойца, ст. 23-25.

¹¹ „Труды Киев. Дух. Акад." 1888 р., кн. I, ст. 134-135.

Отже, як бачимо, справа була зовсім не такою, як малює нам її традиційне літописне оповідання. Володимир допоміг грецькому цареві (послав йому 6000 війська), а за це мав поріднитися з могутньою Грецією, мав отримати від неї, вже як швагер імператорський, а не як прохач, усе, що йому потрібне було для охрещення українського народу. Володимир, що мав аж занадто й своїх жінок, грецька царівна Анна була потрібна тільки з політичних міркувань. Царівна Анна нічим особливим не виділялася, про якусь більшу красу її джерела нічого не говорять; Анна народилася 13 березня 963 року, цебто вийшла заміж за Володимира в 26 років, — вже досить таки підтоптаню дівою;¹² отже ясно, що не сама Анна була причиною походу Володимира на грецький Корсунь.

У Корсуні ж Володимир повинчався відкрито, вже як християнин, з царівною Анною. Переможець і свояк грецького імператора вирішив більше не ховатися з новою вірою, й охрестити всю свою могутню державу.

IX

Охрещення киян

Наступала найвеличніша пора української давньої історії, — охрещення вже самого українського народу; наступав момент здійснення мрій останніх років князя Володимира. Володимир уже відкрито, по-християнському звичаю, обвінчався з грецькою царівною, відкрито став християнином. Цим кінчалася певна доба в житті князя, що довго надумувався охрестити свій народ і що довго не наважувався відкрито змінити віру свого народу. Але вінчання з Анною надало йому відваги, і Володимир почав поспішати з охрещенням своєї держави.

Про охрещення українського народу наш Літопис розповідає так: Повінчавшись в Корсуні з Анною, „Володимир узяв царицю, Настаса та корсунських священиків, з мощами св. Климента та його учня Фива, взяв образи

---

¹² Пригадаймо до того, що на Сході дівчата зріють значно скоріш, як у нас.

та книги, собі на благословення. Поставив церкву в Корсуні на горі, де серед міста зсипали землю, яку крали з валів; церква ця стоїть і донині. Йдучи, взяв два ідоли мідяні і 4 мідяні коні, що й тепер стоять за св. Богородицею, про яких несвідомі люди кажуть, ніби вони мармуряні. На віно цариці Володимир віддав грекам Корсунь, а сам вернувся до Києва.

„Як тільки вернувся, наказав поскидати ідолів, — одних посікти, а других попалити; а Перуна наказав прив'язати коневі до хвоста й тягти його з гори через Боричів до річки, а 12 мужа приставив підпихати його киями. Це робив він не як живому дереву, але на наругу бісові, що таким чином обманював людей, щоб цим прийняв тепер заплату від них. Великий Ти, Господи, і дивні діла Твої! Вчора люди шанували його, а сьогодні насміхаються. Коли тягли Перуна річкою до Дніпра, невірні люди плакали за ним, бо ще не охрестилися. Дотягнувши, вкинули Перуна в Дніпро. А Володимир наказав: „Коли Перун пристане де до берега, відганяйте його, аж поки не мине порогів; тоді лишіть його”. Мужі робили, що їм наказано. Коли його пустили й перейшов він пороги, вітер викинув його на рінь,¹³ і з того часу названо ту місцевість „Перунова рінь”, як зветься вона й донині.

„А по цьому Володимир послав посланців по всьому місту, наказуючи: „Хто не прийде взавтра ранком на річку, — чи багатий він чи убогий, старець (нищ) чи робітник, — той стане противний мені”. Чуючи люди таке, весело сходилися, радіючи та кажучи: „Коли б це (охрещення) не було добрим, князь та бояри не прийняли б його”. На ранок прибув Володимир з священниками царициними та корсуньськими на Дніпро, а народу прибуло без числа; вони влізли в воду й стояли одні по шию, другі по груди, а молодь з берега, інші тримали дітей; охрещені (свершені) ходили по березі. А священники читали молитви. І була радість на небі та на землі через стільки душ спасених. А диявол ойкав та бідкався: „Горе мені, бож звідси женуть мене! Тут я хотів осістися, бож на цій землі не було науки апостольської, не знали тут Бога; весело було мені з їхньої служби, бо вони служили мені; а тепер оце

---

¹³ Рінь — поширене в Галичині слово; визначає річні камінчики чи річний пісок, або берег, покритий таким піском чи камінчиками; розлога місцевість коло річки, вкрита рінню, це — зарінок.

перемогли мене невігласи, а не апостоли чи мученики; не буду я вже панувати по цих землях!...

„Як люди охрестилися, то розійшлися по домах своїх. А Володимир радий був, що пізнав Бога і сам, і люди його; глянувши на небо, він прорік: „Боже, що створив небо та землю! Поглянь на нових людей Своїх, і сподоби їх пізнати Тебе, Бога правдивого, як уже пізнали Тебе землі християнські; зміцни віру в них, щоб була правдивою та непохитною; допоможи й мені, Господи, супроти ворогів моїх, щоб, надіючися на Тебе та на Твою силу, я переміг їхні каверзи”. Промовивши це, Володимир наказав рубати та ставити по містах церкви, де стояли ідоли. І поставив він церкву святого Василя на горбку, де стояв був ідол Перуна, й інші, де відправляли („творяху потреби”) князь та люди”. Так розповідає Літопис.

Як бачимо, Літопис занадто просто уявляє собі охрещення киян. Князь наказав — народ виконав. А насправду все це відбулося зовсім не так легко та скоро, як уявляє собі літописець. Треба думати, що в Корсуні, по вінчанні Володимира з Анною чи перед тим, охрестилася й частина бояр; частина їх могла охреститися ще й до того, разом з Володимиром; про це каже й Літопис, — бо кияни говорили про охрещення: „Аще бы се не добро было, не бы сего князь и бояре приняли”, — отже бояри охрестилися раніше народу.

Повінчавшись, Володимир узяв потрібних йому священників і прибув до Києва. Тут, звичайно, не відразу він почав хрестити свій народ, — треба було перше добре його підготувати, а це була зовсім не легка справа: своїх священників було не багато, а священники грецькі не розуміли нашої мови, а тому їхня поміч не могла бути скоро. Треба думати, що підготовка народу тяглася досить довго, — за діло стали, певне, не тільки свої священники, але й усі християни, що були тоді в Києві; священники-греки були, так би сказати, інструкторами охрещення.

Не треба думати, що народ легко покинув свою батьківську віру; і даремно силиться літописець переконати нас, що народ хрестився з радістю. Володимир вернувся з походу на Корсунь славним переможцем, на чолі вірної армії, вернувся з жінкою — грецькою царівною, став своєю особою наймогутнішого в світі грецького імперато-

ра. Авторитет князя Володимира піднявся до небувалої висоти, — і тому князь і осмілювався покласти свою важку руку на стару віру підвладного йому народу, осмілювався порушити народню святиню. Частина народу, найменше відпорна, послухалася князя й пішла хреститися, але не мала частина таки наказу цього не послухала й охреститись не схотіла; навіть не схильний до української старої віри автор оповідання про охрещення не зміг сховати того, що коли тягнули Перуна, „плакахуся его невѣрнии людѣ”. Звичайно, в великім місті не легко було сховатися від охрещення, а разом із тим і від кари могутого князя, але хрещення й киян не могло відбутися так спокійненько, як то уявляє собі літописець по сто-двісті роках по тому.

Літописець роком охрещення киян вважає 988-й, але цього року прийняти не можна. Володимир узяв Корсунь в 989 році (так свідчать і грецькі джерела) і мав по тому дуже багато різної роботи, так що охрещення киян могло відбутися десь уже року 990, влітку, бо народ стояв по шию в воді, — в холодну воду по шию народ навряд чи поліз би навіть з наказу хоч би й князя.

Де саме хрестилися кияни, трудно сказати; літописець каже, ніби в Дніпрі, але інші джерела називають річку Почайну, а Синописис XVII в. Інокентія Гізеля місцем охрещення зве Хрещатик. Охрещення зробили самі тільки священики, — єпископів тоді ще не було, — вони прибули через рік, року 991-го.

Х

Охрещення України

Отак відбулося хрещення киян. Але охрестити киян — це не значить охрестити українську землю: держава Володимирова була дуже велика, а тому й роботи для охрещення всього українського народу було надзвичайно багато, — це була робота не для одного покоління людей.

Літопис, звичайно, досить просто уявляє собі всю цю роботу. По охрещенні киян — коротко каже літописець — „почав Володимир ставити по містах церкви та свяще-

ників, та зганяти (приводити) людей на охрещення по всіх містах та селах". Звичайно було це зовсім не так просто: не легко було охрестити киян, де багато було інтелігенції, що здавна тягла до християнства; але охрестити всю іншу Україну, особливо сільську, — то був уже труд непосильний для одної людини, хоча б і такої рішучої, яким був князь Володимир. Отож треба думати, що хрещення позакійівської України розтяглося не на один десяток літ; нову віру таки густо полито кров'ю українського народу, що боронив батьківську віру.

В першу чергу Володимирові потрібна була церковна ієрархія, — митрополит та єпископи, щоб вони вже зайнялися охрещенням великої Володимирової держави. Володимир просив собі ієрархію з Греції, але греки не поспішали присилати її; митрополит з єпископами прибув десь уже аж по охрещенні киян, про що Літопис розповідає так: „Въ лѣто 6499 (991) крестився Володимерь и взя у Фотія патріарха у царьградскаго перваго митрополита Києву, Леона и Новгороду єпископа (виправлено на „архієпискупа“) Якими Корсунянина”.

Священиків Володимир міг набрати собі ще до прибуття вищого грецького духовенства, — князь міг скористати послугами інших народів, що були охрещені греками. В першу чергу це були болгари, від яких Володимир узяв богослужбові книжки; звичайно, він міг узяти звідси й священиків, тим більше, що болгари легко могли порозуміватися з українцями. Треба звернути увагу ще на ролі закарпатських українців (у північно-східній Угорщині), що прийняли грецьке християнство за сто років перед нами, — Володимир добре знав про них і міг також узяти собі й звідси потрібних йому священиків, що говорили мовою, дуже подібною до мови киян.¹⁴ Але самі священики не могли зайнятися справою охрещення всього українського народу, — цю справу розпочали вже на більшу руку з прибуттям грецької ієрархії, цебто по 991 році.

Прибувши, єпископи в першу чергу мали подбати про висвячення духовенства, — священиків; звичайно, кандидатів на священиків було зовсім не багато, а тому мало було й священиків. Через це треба думати, що охрещення України йшло дуже поволі, бож і єпископи-греки потре-

---

¹⁴ Є. Голубинський: Історія Церкви, I, ст. 167-168.

бували часу, щоб навчитися сяк-так української мови, мови того народу, який вони хотіли освічувати.

Християнство поволі ширилося з Києва, і в першу чергу по полянській землі. В Києві, як у столиці України, засів митрополит, грек Леон, а до всіх інших більших міст, що були центрами окремих земель, з яких складалася держава Володимира, послано єпископів. Єпископів послано в такі міста: Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир Волинський, Білгород, Турів, Полоцьк, Тмуторокань, а може й в інші міста. Ось чому в списку святих цих місцевостей на початку подаються українці.

Володимир прожив по охрещенні киян ще 25 років († 1015 р.), і час цей він ужив головню на охрещення та на освіту корінної України. В більших містах, центрах окремих земель, Володимир садовив на управління своїх дітей, і вони й ширили християнство; де не сиділи діти Володимирові (а в 990 році вони були ще малими), там правили Володимирові посадники та бояри, і вони теж потроху хрестили людей. Звичайно, де міг, там Володимир і сам наглядав, щоб охрещення його народу відбувалося скоріш.

Першими охрестилися українські землі Володимирової держави, а головню — більші міста, бо села та міста, дальші від Києва, приймали нову віру дуже неохоче; треба думати, що для сіл і священників не хватало, бо на початку було їх занадто мало. За життя Володимирового охрестилися певне всі більші міста в Україні, а почасти й села; але на села ця християнізація за той час пішла дуже мало.

Зайнявся Володимир також і охрещенням північних земель своєї держави, тих земель, що пізніше склали Московське князівство. Тут християнство ширилося дуже поволі, ширилося млявіш, як у корінній Україні. Року 991-го Володимир послав до Новгорода першого єпископа — Якіма Корсунянина, і той довго жив у неохрещенім місті, готуючи новгородців до нової віри; коли власне охрестився Новгород, не знаємо. Хрещення відбулося тут силою й густо полите кров'ю, про що й приповідка склалася за новгородців: „Путята (тисяцький) хрестив їх мечем, а Добриня (посадник) — огнем”. Так само хрестилися й інші північні землі Володимирової держави, а певне й деякі свої...

ХІ

Князь Володимир по охрещенні

Праця Володимира була епохальна в житті українського народу, за що князя цього й названо Великим. Це справді був великий реформатор свого часу, який міцною рукою своєю повів Україну на Захід і прищепив їй західню культуру. Християнство ширилося з Заходу на Схід поволі, але рішуче, не маючи для себе фізичних перепон; до нас воно прийшло найпізніше, бо ми були найдальше на Схід; так само, напр., пізніше ширилася з Європи величезна культурна сила — друкарство.

Ставши християнином, Володимир, каже наш Літопис, зовсім змінив своє життя, і став ревним християнином; але він остався щедрим та веселим, щотижня справляв собі гулянки: „По вся недѣли — каже літописець — устави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляромѣ, и гридемѣ, и соцькимѣ, и десятьскимѣ, и нарочитымѣ мужемѣ при князи и безѣ князя; бываше множество отъ мясѣ, отъ скота и отъ звѣрины, бяше бо избылиу отъ всего”. До хорих та бідних Володимир став надзвичайно милостивим; про це літописець оповідає: „Повелѣ всякому нищему и убогому приходити на дворѣ княжѣ и взимати всяку потребу — питье и яденѣе и отъ скотѣницѣ (казни) кунами (грѣшми). Устрои же и се, рекѣ, яко „немощніи и больніи не могутъ долѣсти двора моего”, повелѣ пристроити кола (вози) и складаше хлѣбы, мяса, рыбы, овощѣ разноличный, медѣ въ бчелкахѣ, а въ другыхѣ квасѣ, возити по городу, въпрашающимѣ: кдѣ больній и нищѣ, не могутъ ходити? тѣмѣ раздаваху на потребу”. Звичайно, це вже перебільшення, як перебільшенням було в літописця й нагромадження найрізніших великих грѣхів на Володимира, — літописцеві, духівнику з виховання, хотілося за всяку ціну показати, як християнство змінило князя язичника.

Охрестивши киян, Володимир зараз же закладає й школи в себе, — він набирає дітей („нарочитые чадѣ”) своїх бояр та ліпших горожан і наказує їх учити; цим Во-

лодимир поклав у нас початок шкільної справи, бо хотів мати в своїй державі освічених робітників. Думати, що це він так готував будучих священиків, не можна, бо для цього не потрібно було забирати дітей боярських, та й взагалі дітей, — бож з них довго довелося б чекати священиків. Але певне Володимир таки закладав якісь школи для підготовки священиків, бо їх йому потрібно було багато. Необхідні книжки як для церков, так і для шкіл доставали з Болгарії.

Зараз же по охрещенні киян Володимир почав ставити в Києві величну церкву, — це була єдина на той час камінна церква, яку й закінчив 996 року. Це була Успенська церква, відома в нас під назвою Десятинної, бо Володимир дав на неї десятину прибутків. Церква ця стала символом перемоги християнства над старою вірою — її поставлено на тому холмі, де до того часу стояв ідол Перуна.

По охрещенні (в 987 р.) Володимир жив іще 28 років, і помер 15 липня 1015 р., проживши десь 55 чи 56 років. Поховали князя в Десятинній церкві, поруч з гробом жінки його Анни, що померла в 1011 році.¹⁵ Пізніше князя Володимира зараховано, за його величезне діло, до числа святих. Але коли саме сталася канонізація Володимира, точно не знаємо, — певне, десь зараз по 1240 р.

Щедрі та шумні гулянки Володимирові довго жили в пам'яті народній, і вони були причиною такої пізньої його канонізації; в Літопису князя Володимира названо святим уперше тільки під 1254 роком.

ХІІ

Християнство за князя Ярослава

Володимир не закінчив і половини тієї величної праці, яку він поклав собі, як мету свого життя. За князя Володимира охрещено головним чином тільки корінну Україну,

---

¹⁵ Під час Татарщини 1240 р. моші кн. Володимира лишилися під руїнами Десятинної церкви, і тут пробули аж до ХVІІ в., до митрополита Петра Могили, який р. 1635-го знайшов ці моші й пізніше переніс їх до Софійського собору. Голова кн. Володимира була в Печерській Успенській Церкві, а щелепи — в Московському Успенському соборі (їх подарував р. 1640-го Петро Могила цареві Михайлу Хведоровичу).

та й то не всю, а переважно великі міста та більш доступні села. Велика частина України за Володимира таки ще охрещена не була; не була охрещена в більшості також і та північна частина Володимирової держави, разом з іншими інородцями, яка пізніше склала Московське князівство. Священиків так само Володимир не встиг підготувати в потрібному числі.

Але скоро по смерті Володимира Великого таки знайшлася людина, що взялася достойно докінчувати величну справу європеїзування України, — це був син Володимирів, Ярослав (1019-1054), якого прозвано Мудрим. Ярослав докінчував, правильніше сказати — закріплював працю свого великого батька. Літописець правильно оцінює працю Ярослава в порівнянні з працею його батька: „Яко же бо се нѣкто землю розотреть, другій же насѣтъ, тако и сей (Ярослав): отець бо его Володимер взора и умягчи, рекше крещеніємъ просвѣтивъ, сей же насѣя книжными словесы сердца вѣрнихъ людій”.

Історія лишила нам мало звісток, що саме робив Ярослав для охрещення тієї частини України, яка ще тоді не була охрещена; певне, він поглиблював християнство, несучи його потроху й на села, в глухі кутки своєї держави. Але головну свою увагу Ярослав звернув на поширення освіти серед українського народу.

Освітою тоді Україна не пишалася. Князь Володимир поклав міцні підвалини для цієї освіти, скерував її на європейські шляхи. Цю ж справу, але вже в більшому розмірі, продовжував і Ярослав. В першу чергу він засновував школи, де вчилися діти визначних людей, — бояр та купців, тодішньої української інтелігенції. Частина цих вихованців могла йти пізніше й на священиків, але певне менша частина: кадри священиків готувалися головню з рядів низової інтелігенції та селянства, для чого були й окремі школи при дворах єпископських, під їх оком та керуванням. Ото ж число священиків за Ярослава значно побільшилося, і вже вони поширювали християнство й серед низів українського народу.

Літопис нам розказує, що Ярослав звернув окремо свою увагу на виготовлення так потрібних для народу книжок. Друкування тоді ще не знали (його вигадали тільки в половині XV-го віку), книжки були писані, а через

те дорогими, бо для їх виготовлення треба було затрачати багато часу; та й паперу тоді ще не було, — писали на відповідно виготовленій телячій шкурі, що звалася пергамін (бо з мало-азійського міста Пергаму). Отже, через те книжок в Україні було мало; а між тим церкви množилися й конче потребували книжок. Богослужбові книжки в Україні появилися певне ще до Володимира, появилися ще в IX віці; зараз же, як ці книжки появилися по праці св. братів Кирила та Мефодія, їх зараз же спроваджувала собі та християнська громада, яка була в той час у Києві. За час Володимира цих книжок стало вже значно більше, але їх усе не хватало для тодішніх церков. Спроводжували ці книжки звичайно з Болгарії, де християнство прищепилося раніш, як у нас. Книжки були писані болгарською мовою, але мову цю тоді ще добре розуміли й в Україні; читали ці книжки вже тоді з своєю українською вимовою.

Книжки були головною підвалиною поширення християнства та освіти, а тому князь Ярослав почав збирати ці книжки в такому числі, щоб їх вистачило на всі церкви. Літопис про це розказує так: „И собра (Ярослав) писцы многы и прекладаше отъ Грекъ на словѣньское письмо; и списаша книги многы... Многы написавъ, положи въ святій Софѣи, церкви, юже созда самъ”. Отже це свідчить, що Ярослав перший заклав уже державну Бібліотеку при храмі св. Софії в Києві. Він зібрав потрібне число перекладачів, — це були почасти греки, що вже добре знали церковну мову, почасти свої вихованці, а почасти може й болгари. Легше було зібрати потрібне число писців, з тих таки людей. От ці перекладачі та писці й виготовляли потрібні богослужбові книжки, що розходилися по всій Україні, і з яких складалася й Бібліотека. Звичайно, в той час були вже переписувачі й по інших містах України, і вони також готували (списували) богослужбові книжки. Ярослав зібрав у Києві багато потрібних перекладів, і тут же головно готувалися й списки з них. Ось ця освітня праця Ярослава й стала головною працею його життя.

Звичайно, піклувався Ярослав і про збудування потрібного числа церков; у самому Києві він вибудував величкий храм Софії (мудрости Божої), — найбільшу церкву

в Україні, а коло неї два монастирі, — Георгіївський мужеський (Ярослава при хрещенні названо Георгієм) та Ірининський жіночий (жінка князя звалася Іриною).

ХІІІ

Охрещення північних земель

Наступники кн. Володимира діяльно зайнялися охрещенням північних своїх земель (що пізніше склали Московське князівство), де було багато також і інородців, цебто не слов'ян з походження. Християнізація цих земель ішла дуже поволі й розтяглася на довгі часи. Так, до Ростовської землі Володимир послав єпископа Хведора, але той не міг охрестити тутешнього народу; нічого не вдіав тут і другий єпископ, Іларіон: є навіть звістка, ніби єпископи ці змушені були втікати з своїх єпархій.¹⁶ І тільки 3-й єпископ, Леонтій († 1077 р.) охрестив таки ростовців, — він покинув старих, бо нічого з ними не міг вдіяти, і попильнував охрестити дітей, за що батьки мало не вбили єпископа. Це зразок, як ширилося тоді християнство поза Києвом. Єп. Леонтій, що походив з Києво-Печерських ченців, був канонізований в 1164 р.; пам'ять його 23-го травня.

Києву, взагалі Україні, випала велична історична роль охрестити всі північні землі держави Володимира та Ярослава, цебто ті землі, що склали пізніше Московське князівство. Цю історичну роль України звичайно недоцінюють або й зовсім замовчують російські історики; але ми не можемо не звернути уваги на те, що світ нової віри Христової пішов на північ від Києва, з України, і Церква Українська, Церква Первозванна, — бо заснував її ще апостол Андрій Первозванний, — по праву мусить зватися матір'ю Церкви Московської. Як я вище казав, у списках перших святих московських країв багато українців.

Неслов'янських народів у державі Володимира та Ярослава було досить, — це були: величезна земля Ростовська з Білозір'ям, де жили тоді Меря та Весь, та земля

¹⁶ Є. Голубинський, т. I, ст. 200.

Муромська, яку замешкувала Муром. Сюди треба віднести також землі В'ятичів та Радимичів, що були плем'я лядського, з яким нам усе було багато клопоту. Ось цих земель, з поглядів політичних, щоб їх не дратувати, Володимир не хотів хрестити силою, — народи ці швидко рушилися, а тим самим приставали й до християнства. Але, звичайно, на охрещення всіх цих земель пішло дуже багато праці, і сам процес бодай зовнішньої християнізації їх розтягнувся на століття. Так поволі були охрещені (на зразок охрещення землі Ростовської) землі Муромська, Рязанська, В'ятицька, Радимицька й ін. подібні. Україна свою культурну місію таки виконала, й перенесла християнство й на північ. Цього російський народ не може забувати Україні.

XIV

Як ширили християнство

У нас звичайно прийнято думати, ніби християнство легенько заводилося собі серед українського народу. Справа була ніби так, що князь Володимир приказав охреститись, а вдячний народ зараз же відцурався віри батьків своїх, зрадив цій вірі — і прийняв християнство.

На правду ж справа відбувалася зовсім не так. Мирного прийняття християнства не було, народ завзято боронив свою віру, скрізь були бунти, й часто доводилося хрестити народ у власній крові його, доводилося хрестити його огнем та мечем. Володимир Великий проголосив християнство державною вірою, а віру попередню, „язицтво”, заборонив. Але ж ми всі добре знаємо, що від оголошення закону до його проведення в життя — дорога не мала.

Християнство певне не трудно ширилося поміж вищими верствами в державі, поміж інтелігенцією, — вона скрізь найбільше схильна до культури, не боїться добрих новин. Але цього зовсім не можна сказати про загал народу, — він усе й скрізь консервативний, він міцно держиться споконвічної віри своєї і не терпить ніяких новин.

Ось цей загал народу навіть у Києві не хотів хреститися, й голосно плакав, коли тягли Перуна. Але в Києві Володимир мав наемне вірне військо, а тому крикунів проти нової віри легко могли відправляти в Дніпро за Перуном; багато люду повтікало в глухі місця, багато поховалося, а ще більше — сиділо мовчки, не виконуючи нової віри (бо й не вміло), тільки викупавшись у Дніпрі...

Поза Києвом справа була вже зовсім не легкою, — коли приходило військо для охрещення, народ утікав і ховався по лісах, яких тоді було досить; а кого урядники встигли таки схопити й охрестити, той все одно тримався старої віри в загальному морі її, коли відходило військо... А з насильного охрещення не робив собі клопоту.

Стара українська віра своїми представниками перед Богом мала так званих волхвів. Волхвів було в нас дуже багато; хоч і не були вони власне класом жерців — бо й кожен старший у родині виконував у нас обов'язки жерця, — але все таки, як слуги свого бога, мали волхви великий вплив на народ. Ось ці наші волхви й завзялися боронити стару віру перед загрозою нового християнства. Волхви були з простого народу, жили разом із ним, а тому їхня агітація проти християнства була сильна та реальна. Це через них наш народ так уперто та довго боронив свою стару віру, а почасти доніс її й донині. Волхви залякували народ усякими карами зневажених старих богів, і тому народ був пасивний до нової віри. Звичайно, державна влада вела гостру боротьбу власне з цими волхвами, ловила їх і катувала немилосердно.

Старі джерела наші, головню Літописи, не люблять розповідати про боротьбу народу проти християнства, — вони звичайно малюють, що народ із радістю приймав нову віру, охоче зраджуючи старій. Але час від часу прориваються й у них вістки про цю запеклу боротьбу. Так, у Літопису під 1071 роком читаємо, що в Києві появилася волхв, який почав голосно проповідувати, що на п'ятий рік потече Дніпро назад, і що землі пересунуться: грецька стане на місце української, а українська на місце грецької. Волхв наробив таки клопоту: „невѣгласи послушаху его — розказує літописець, — вѣрнии же смѣяхуся, глаголюще: бѣсъ тобою играетъ на пагубу тебе”. Розуміти це треба певне так, що волхв проповідував кару на укра-

їнську землю за зневаження віри батьків своїх. Але уряд не дав волхву довго каламутити, — він „въ єдину нощъ былъ безъ вѣсти“, цебто уряд просто скатував його на смерть.

Дуже цікавий випадок з волхвом трапився в Новгороді за князя Гліба Святославовича (1074-1078). Тут появився волхв і ганьбив віру християнську. Новгородці були тоді ще тільки номінально християнами, а тому народ відразу став за волхва й хотів убити свого єпископа. Становище було надзвичайно грізне та трагічне. Єпископ прибрався в ризи, взяв хреста й вийшов до народу, бажаючи його заспокоїти. Він сказав до розхвильованого народу: „Хто хоче вірити волхву, йди за ним, а хто вірує в Христа, нехай той іде до хреста“... Минула настала грізна: „увесь народ, з великим заколотом“, пішов до волхва, а за єпископом пішов тільки сам князь із дружиною...

Становище врятував проте сам князь Гліб. Він сміло підійшов до волхва й запитав його:

— Чи ти знаєш, що буде взавтра зранку та вдень до вечора?

— Все знаю, — відповів волхв.

— А чи знаєш, що буде сьогодні? — знову питає князь.

— Вчиню дивні діла, — гостро відказав волхв.

При цих словах князь вихопив сокиру, що була схована під полою, й розсік волхва надвое. Народ налякався й розійшовся...

Це характерна картина „мирного“ насадження християнства.

Року 1091-го, каже літописець, — появився волхв у Ростові; але зараз був схоплений і скатований...

Ось так ширилося християнство серед українського народу та серед народу московського. Приклади ці не були, власне, винятками — так було скрізь, може менше в Україні, більше на Півночі. Муромці вбили княжича Михайла, й нізащо не хотіли приймати християнства.¹⁷ В'ятичі в половині XII-го віку вбили чернця Печерського Кукшу, що проповідував їм християнство.¹⁸

¹⁷ Є. Голубинський, ст. 206. Зарахований до сонму святих, пам'ять 21 травня.

¹⁸ Там само, ст. 208. Зарахований до сонму святих, пам'ять 27 серп.

Отож, як бачимо, на початку не було мирного поширення християнства, — його ширили огнем та мечем. І зусиллями декількох віків християнство таки поширили серед українського народу. Але поширили головню номінально та зовнішню, — народ таки лишався при своїй батьківській вірі, рахуючи християнство вірою тільки панською. А пізніш, коли народ наш до певної міри таки засвоїв собі головні основи християнства, він проте не кинув і старої своєї віри, особливо дрібніших рис її, — і створив цікаве особливе двоєвір'я, мішанину християнства з своєю давньою вірою, останки якої ще й сьогодні скрізь знаходимо в нашого народу, особливо по глухих закутках.

XV

Католицькі свідоцтва явно неправдиві

Християнство серед слов'янських народів на перших порах ширилося виключно в грецькому обряді. Чехи й поляки на початку, в IX віці, прийняли Християнство від греків, Служби Божі правили по грецькому обряду й по слов'янських книжках, перекладах св. братів Кирила й Мефодія та їх учнів. І тільки пізніш латинська навала знищила в цих краях працю св. братів, вивела слов'янське Богослуження, й на місце його завела обряд латинський з латинською богослужбовою мовою.¹⁹ Це була найтрагічніша подія всієї історії слов'янського життя. Доки всі слов'яни були однієї грецької віри, доти вони почували себе чи могли почувати одним спільним народом. Ця спільність Віри, коли б була задержалась пізніш оберегла б слов'янський народ від тієї гіркої долі, яку він зазнав. Але спільнота ця занадто муляла очі ворогам слов'янства, — це були головню латинники-католики, споконвічні гнобителі слов'янського світу, — і вони завзялися розбити цю слов'янську релігійну єдність, — і швидко відірвали Чехію та Польщу від грецького обряду й міцно прив'язали їх до Риму. З того часу не стало навіть видимої єдності в слов'янському світі; з того часу Рим навіки забив со-

¹⁹ А. С. Петрушевичъ: Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ, Львів, 1882 р., гл. I та II.

бі памороки нехристиянською ідеєю: при допомозі Польщі златиншити весь Схід, ніби він справді не християнський... Бувши не в стані виконати цього заміру, Рим обмежився покищо бодай тим, що пізніш відірвав хоч частину українського народу від праматірнього кореня (унія)... „На знищення Руси!...”

І не дивлячись на все це, латинські (й польські та уніятські) письменники дуже часто вперто твердять, ніби Християнство в Україні розпочали латинські місіонери, посланці Папи, і що ніби українці пізніш відпали від послуху Папі та прийняли собі грецьку ієрархію.

Але твердження це не має під собою жодних правдивих підстав. По-перше, наші джерела ніде ані одним словом про це нічого не говорять; коли б справді папські посланці на вернули Україну до Христа, про це наші джерела таки заховали б якусь звістку, бодай найменшу. Приймати нам латинський обряд не було тоді найменших підстав, — як ми бачили вище, сусіди латинники не були сильні, й тому політично Папа мало чим допоміг би нам. Інша справа греки: Греція-Візантія була тоді могутня держава, з найбільшою в Європі культурою; релігійно поєднатися з такою Грецією було нам політично безумовно дуже вигідно. Так само вигідно було й грекам приєднати нас до своєї Віри, — ставши греко-православною, Україна переставала нападати на Грецію, переставала бути в союзі проти них.

По-друге, нема й латинських правдивих джерел про охрещення українського народу посланцями Папи. Ті джерела, які про це говорять, зовсім неправдиві. Далі, італійський чернець Петро Даміані (*Petrus Damiani*), пізніш кардинал, що помер в 1072 році, розповідає, ніби Україну охрестив латинський Єпископ Брун чи Бруно, в чернецтві Боніфатій. Петро Даміані оповідає, ніби Бруно пішов до язичників (але не говорить, яких) і ревно проповідував їм Християнство, бажаючи мучеництва, але ті його не займали. Пішов тоді Бруно до українського князя (*ad regem Russorum*) й почав йому гаряче проповідувати. Бруно був босий, зодягнений в лахміття. Князь думав, що Бруно бажає собі заробити на бідність, а тому запропонував йому щедрі дарунки, якщо він перестане плести нісенітниці. Тоді Бруно переодягся в єпископські

ризи й знову прийшов у княжий двірець. Князь наказав запалити два вогнища, так що вогні їх сходилися, й запропонував Брунові пройти поміж ними, — коли вийде з вогню здоровий, то князь з боярами обіцяв охреститися. Бруно на це погодився. Зо всіх сторін окропив він вогонь святою водою, поклавши, сміло пішов в вогненне море, й вийшов звідси зовсім здоровий, — не зайнялося навіть волосся на голові його... По цім чуді український князь з народом охрестився в озері, бо народу було багато. У князя був брат; прийшов і до нього Бруно й уговорював охреститися, але той наказав зняти Брунові голову. Коли Єпископа скатували, то цей брат зараз же осліп, а всі присутні поставали правцем. Прийшов тоді князь, помолвився за всіх грішних, — і брат і присутні видужали й зараз охрестилися.

Ось така Даміанова байка про охрещення українського народу латинським Єпископом. Як бачимо, вона повна нестворених речей; і коли ми нерідко відкидаємо легенди власних істориків XI-го віку, чому мусимо вірити чужим?

Але маємо такий переконливий доказ, що італієць Петро Даміані, який написав життя Бруна, прикрашував це життя різними додатками, як то робили й наші давні письменники, складаючи подібні Життя. Товариш Бруна по школі, його родич Тітмар, єпископ Мерзебурський, у своїй Хроніці розказує про охрещення українського народу й про мисіонерську працю Бруна. Розказуючи про наше охрещення, Тітмар ані одним слівцем не згадує про Бруна, й говорить просто, що український народ охрестився від Греків. Цей таки історик каже, що Бруно взагалі почав навчати вже тоді, коли Україна була охрещена.

До нашого часу зберігся лист цього самого Бруна до короля Генриха. З листа видно, що Бруно справді був в Україні, — але вже по наших охрещенні (десь у рр. 1006-1007), і він сам ані одним словом не згадує про те, ніби він проповідував слово Боже українському народові. В Україні він був випадком, вертаючись від Печенігів, де дійсно проповідував; він завітав до князя Володимира й гостив у нього цілий місяць.²⁰

---

²⁰ Є. Голубинський: Історія Церкви, ст. 216-221.

Звичайно, цілком можливо, що Папа таки прислав своїх людей в Україну, бажаючи повернути її на латинство. Так, в однім з Літописів, в т. зв. Никоновім, читаємо, що під кінець життя князя Ярополка приходили до нього послы з Риму від Папи, — певне для того, щоб нахилити його на Християнство. А під 988 роком у тім же Літопису читаємо, що приходили папські послы й до Володимира, й принесли йому мощі святих, — цього часу Володимир був у Корсуні, і послы нахилили князя прийняти християнство від Папи, а не Греків, але Володимир на це не погодився.

Отже, нема жодних підстав говорити, ніби Володимир прийняв Християнство від Папи, а не від Греків; легенду цю підтримують тільки латинники та їхні прихильники виключно з політичних міркувань, бо наукових доказів на це нема.

XVI

Закінчення

Ось так відбулася найбільша подія в історії українського народу, — його охрещення. Прийняття християнства відразу зв'язало нас з Європою та європейською культурою. Українська інтелігенція справді хутко пересякалася новими християнськими ідеями та почала користати з європейської культури.

Але того зовсім не можна сказати про український загал. Високу ідею християнства він зрозумів дуже пізно, а західня культура дійшла до нього ще пізніш. Ось тому можна говорити, що християнство спочатку сильно приголомшило нашу власну українську культуру, бо наше духовенство, не розуміючи великої ваги національної оригінальної культури, увесь час воювало проти неї, вбачаючи в ній тільки „язицтво”. Світська влада, яка силою завела християнство на місце старої віри, змушена була цілі віки підтримувати його огнем та мечем; а це все й дало привід цій світській владі вмішуватися до справ церковних, що вона робить аж донині. І на світі нема християнської цер-

кви, — чи православної чи католицької, — до справ якої не вмішувався б світський уряд.

Високі ідеї християнства пізніш таки дійшли до українського народу, й дали тут величні плоди. Ідеї ці тут ще не пережиті, й вони матимуть велику будучину. Український народ — один з найбільш побожних народів у світі, і при тому побожність його не зовнішня, як то бачимо в народів католицької віри, але побожність ця міцно зв'язана в нього з глибокою природною інтелігентністю. Пригляньтесь до „порядного” нашого селянина, — він часто інтелігентніший за багатьох тих, що вважають себе „інтелігентами”. Усім цим наш народ має завдячити двом причинам: 1) тому, що прийняв він грецьку віру (православ'є), а не римську (католицизм), і 2) тому, що не все відкинув з своєї давньої віри, що власне до давньої віри своєї скоро прищипив він кращі ідеї християнства.

Коли б же наш народ прийняв був католицизм, то завзяті латинські ксьондзи давно вже знищили б найдрібніші останки власної української культури, а це неминуче привело б нас до втрати внутрішньої побожності, привело б може до більшої зовнішньої „культури”, але конче довело б також і до того легковаження християнських ідей, яке на кожному місці бачимо в католицькій Європі.

Прийняття католицизму безумовно кинуло б нас на винародовлення, чого цілими довгими віками так сильно бажала сусідня нам Польща, й робила все для цього винародовлення, але не мала доброго успіху тільки тому, що ми були православні, й свою віру боронили.

С. Москалівка в Карпатах, біля Косова.
27. VI. 1925.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОКРЕМІШНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

I

Постання окремих церков

Православна Церква на цілому світі — єдина, хоч маємо багато окремих самостійних Церков: царгородська, антиохійська, олександрійська, ерусалимська, кипрська, грецька, грузинська, болгарська, сербська, румунська, українська, російська й ін. Одність православних церков виявляється найголовніше в тому, що всі вони визнають одного Голову — Ісуса Христа, та ті самі догмати віри, що основані на Св. Письмі. Мають ці церкви й одні головні канони, цебто Апостольські Правила, постанови семи Всесвітніх та десяти місцевих Соборів та правила св. Отців.

Але поза цим усі православні церкви самостійні й окремі. Найхарактерніша риса, що одрізняє православну церкву від церкви католицької, це її національність, — кожна православна церква національна, тоді як католицька церква в самій засаді своїй інтернаціональна. Кожна православна церква з бігом віків виробляє своє власне розуміння канонів, свою власну місцеву традицію, власну відправу Богослужб, власні свята й т. ін. Наприклад свято Покрови 1-го жовтня для Української Церкви — велике рокове свято, для Церкви Російської — звичайне свято, а для Церкви Грузинської такого свята зовсім нема. Ось через це маємо справді церкви: Українську, Російську, Грузинську й т.д., а не церкви українського, російського, грузинського й т. д. народів.

Або ще приклади. У новогрецькій (єладській) церкві всі єпископи з року 1922-го звуться митрополитами, а первоієрарх — архієпископом. За Уставом Болгарської

Церкви 1871-го року переміщення єпископів з катедри на катедру заборонене, як наказують і Канони, й єпископ мусить оставатись на одній катедрі ціле своє життя, чого не знає, скажемо, Церква Російська.

Через цю свою окремішність і національність кожної православної церкви зокрема, кожна з них має й свого окремого голову церковного управління, зовсім незалежного від іншої церкви, тоді як католицькі церкви всіх народів мають одного голову — папу.

Багато-хто з українського духовенства та церковної інтелігенції навмисне оминають терміну „Українська Церква” й замінюють його на вираз „Церква Українського Народу”, зазначаючи тим, ніби окремої Української Церкви не існує й існувати не може. Такий погляд в основі свій невірний, бо всі православні церкви з засади — національні. Отож я й ставлю головним завданням цієї своєї праці довести, що Українська Церква в своєму багатовіковому житті виробила так багато своїх власних місцевих ознак, які створили її окремішність, що вона сильно відрізняється від усіх інших православних церков, в тому числі й від Церкви Російської, цебто, що вона справді є Церква Українська, самостійна.

Вороги православія завжди закидають українцям, ніби вони належать до Церкви Російської й ісповідують російське православіє, що в цілому світі не тішиться пошаною. Цей закид зовсім не слушний, бо українське православіє тільки догматично однакове з російським, у всьому ж іншому воно сильно різниться від нього. Довгі віки існувала Українська Церква, як церква від Російської незалежна, і вона витворила своє власне розуміння православія, міцно оперте на Св. Письмі, старих догматах та правдивій церковній традиції.

II

Канонічна незалежність Української Церкви

Християнство на українських землях появилось дуже рано, й дуже рано благочестива традиція поєднала його з апостолом Андрієм Первозванним, що був на Київських

горах і передрік постання тут матері східньослов'янських міст, Києва, колиски християнства на Сході. В розвитку Української Церкви ця легенда довгі віки мала надзвичайно великий вплив, бо вона робила нашу Церкву Апостольською й Первозванною, й ставила її в ряд перших великих церков. Легенда ця твердить, що апостол Андрій навчав при Руському морі й прибув до Корсуня, а звідти піднявся вгору Дніпром і прибув до міста, де скоро постав Київ. „Чи бачите ви гори он ті? — сказав апостол до своїх учнів. — На горах цих засяє ласка Божа, — тут постане місто велике, і Бог побудує багато церков”. Ця легенда не забувалася встаровину, й Українська Церква вважалася Апостольською й Первозванною. Свято ап. Андрія (30 листопада, або 13 грудня н. ст.) в Україні святкувалося завжди дуже врочисто, як свято рокове, як свято основоположника нашої Церкви.

Уже з VIII-IX віку християнство починає видимо ширитись по українських містах, і року 988-го, правильніше 990-го, Володимир Великий охрестив Київ, а пізніш і Україну, чи, за старою нашою назвою, Русь. Християнство ми прийняли від греків, а тому від них прийшла й перша наша церковна ієрархія. 28-ме правило Халкидонського Всесвітнього Собору надало Царгородському патріярхові право постановляти єпископів до нових варварійських країв, цебто й до слов'ян. На початку нашого церковного життя церковна ієрархія була в нас грецька, — Царгородський патріярх прислав до Києва свого митрополита, а той настановляв єпископів з місцевих людей. Але це був стан ненормальний, бо чужинецька ієрархія не могла виконувати своїх обов'язків так, як того вимагали краєві справи, а тому рано постає в Україні намагання мати й митрополита зо свого народу. Так, наприклад, уже року 1051-го старанням українського князя Ярослава Мудрого був поставлений Київським митрополитом таки свій українець, відомий письменник Іларіон. Те саме бачимо і за сто років пізніш, коли Київським митрополитом став року 1147-го, за князя Із'яслава, українець Клим.

Зрештою, й саме 28 правило IV Вселенського Собору, на якому ґрунтувалася підлеглість Української Церкви Костянтинопольському Патріярхові, сумнівне й неясне, й не було правилом вселенським, бо не було прийняте всіма

тодішніми Церквами. Через це власне Церква Московська року 1589-го відірвалася від Царгородської й стала автокефальною, обравши сама собі свого Патріярха.

Центром церковного українського життя з X-го віку став Київ, як колиска християнства на Сході, і вже звідси християнство ширилося на всі сусідні землі та на північ, де пізніш постало Московське князівство. На жаль, сумна була доля тодішньої України, а з нею й нашої Церкви, бо вже в XIII ст. Україну звоювали татари, а Київ, столиця обезсиленого народу, поволі став занепадати. Правда, татари духовенства й його прав не рухали, але все таки митрополитові Київському тяжко й небезпечно було мешкати й працювати в занепадому Києві. Ось тому митрополит Максим, родом грек, деь року 1299 чи 1300-го, „не терпя татарського насилья, оставя митрополью и збѣжа ись Киева”, — він осівся в Володимирі на Клязьмі, а скоро по тому, деь р. 1325-го митрополит Петро, родом галичанин, переніс свій осідок до новопосталої Москви, чим сильно зміцнив молоде князівство. Такий стан був зовсім ненормальний, бо митрополит Київський, проживаючи в Москві, звичайно не дбав про Україну, а тому князь Витовт (Україна тепер підбита була Литвою) попильнував, щоб для України був окремий митрополит, яким і став з 1415 р. Григорій Цамблак. З того часу від Київської митрополії фактично остаточно відділилася митрополія московська, особливо ж з року 1458-го, й Українська Церква зажила собі своїм власним життям, виробляючи свої окремішності.

Канонічний стан Української Церкви був такий, що вона залежала від Царгородського патріярха, тільки залежність ця була більше номінальна. Звичайно Царгород тільки благословляв і висвячував на митрополита ту особу, яку йому присилали з України. А з року 1453-го, коли Візантію побідили турки, й коли патріярх опинився під чужовірною владою, канонічна залежність від нього ставала все менша та менша. Місцеві українські умовини були такі, що Царгород ніяк не міг накинати Українській Церкві тих своїх від'ємних рис, що рано буйно розвинулися в ньому. В Царгородській Церкві була повна підлеглість церкви державі, церквою правив власне імператор, чого зовсім не було в Церкві Українській, — вона від по-

чатку запровадила в себе тільки апостольський канонічний устрій, і жила незалежно від світської влади. Власне це найбільше вплинуло на вироблення окремішностей Української Церкви, й дало їй змогу виплекувати ті добрі риси, якими вона вирізнялася й сяjala за всі віки свого незалежного життя. Навпаки, незалежний стан українського духовенства надавав йому великого авторитету в державі, через що Київський митрополит став першим дорадником князя й мав на державні справи реальний вплив.

Київський митрополит, як митрополит колиски християнства на Сході та як митрополит окремої церкви, був оточений великою повагою. Його офіційний титул завжди був такий: „Митрополит Київський і всея Руси”. Він мав патріярші богослужбові права, як митрополит окремої церкви: носив митру з хрестом на ній, носив дві панатії, мав білого (перше — чорного) клобука, мав право передношення хреста по всій своїй митрополії, Богослужби правив, стоячи на килимі, роздавав миро всім єпархіям на Сході. Великі права мав він і в управлінні своєю митрополією: він поставляв своїх єпископів, його суд був остаточний, він не обов’язаний був їздити до Царгороду (пізніш — до Москви) на синод; митрополит трохи пізніше був у нас обиральний. Київський митрополит мав величезні маєтки, бо ще за князівської доби на церкву офіційно давалася десятина, його митрополія мала широкі простори. Митрополитові належало право закладати школи, а пізніш — друкарні та шпиталі, через що він був справді головою розвитку української культури, особливо ще тому, що з XV-го віку митрополитом міг бути тільки українець. Такий високий стан Київського митрополита й фактичну автокефальність Української Церкви узаконив і Царгородський патріярх: грамоти до Київського митрополита він посилав з олов’яною печаткою, цебто як до Голови автокефальної церкви, а не з печаткою восковою, як посилялося до звичайних митрополитів.

Зв’язок Української Церкви з Церквою Царгородською за пізнішого часу був їй дуже корисний. Коли з XVI-го віку Католицька польська Церква повела плановий похід на Українську Православну Церкву, що тоді опинилася в Польщі, то власне Царгородська патріярхія та інші східні православні церкви сильно допомагали Ук-

раїнській Церкві. Це за їхньою допомогою Україна вкрилася братствами та школами, що підняли культуру українського народу й заохотили його до оборони своєї батьківської Церкви та віри. Яка сильна була ця оборона, вказує, наприклад, те, що заступник Царгородського патріярха Никифор року 1596-го так завзято боронив православіє від унії, що був схоплений поляками, які запроваджували цю унію, й кинений до Марієнбурзької в'язниці, де його й задушили. Або, коли поляки позбавили Православну Церкву єпископату, то року 1620-го Єрусалимський патріарх Теофан таємно висвятив у Києві митрополита Йова Борецького та ще 5 єпископів, а цим урятував Українську Церкву від знищення. За час повстання нашого гетьмана Богдана Хмельницького проти Польщі Єрусалимський патріарх Паїсій поблагословив його на боротьбу, а митрополит Коринфський надів Хмельницькому меча, освяченого на Гробі Господньому. Ось тому року 1676-го польський уряд суворо заборонив українцям всякі зносини зо східнім духовенством, пізніш встановивши за це навіть кару на горло.

III

Соборноправність Української Церкви

Головною ознакою давньої християнської церкви була її соборноправність, — ніхто з її ієрархів не правив самовладно, ніхто з духовенства не приходив до громади непрошений, — всі церковні посади були виборні. Оцю соборноправність Українська Церква плекала весь час свого незалежного життя, хоч того не було в Церкві Візантійській, що рано це затратила, відновивши стару соборноправність головно по 1453-му році, коли опинилася під турками.

Українською Церквою рядив краєвий (помісний) Собор, що збирався в міру потреби на важливіші загально-крайові справи, наприклад обрання митрополита, унезалежнення його від Царгороду й т. ін. Літописи згадують про крайові українські Собори з найдавнішого часу,

з 1147-го року (обрання митрополитом свого українця Кліма, а не грека), і ці Собори рядили Українською Церквою аж до відібрання їй незалежності в 1686-му році.

Епархіяльними справами рядив епархіяльний Собор, що звичайно збирався в неділю першого тижня великого посту й рядив епархіяльними справами; в разі потреби скликувано надзвичайні епархіяльні Собори. На цих Соборах єпископ ближче пізнавав своє духовенство й давав йому науку.

На всіх Соборах, як краєвих так і епархіяльних, у великому числі брали участь з правом рішального голосу й люди світські, як то було взагалі в старохристиянській Церкві.

Важливою ознакою Української Церкви було й те, що всі церковні посади, починаючи від найвищих й нижчими кінчаючи, були обиральні. Митрополита обирав крайовий Собор, а єпископа — Собор єпископів з представниками світських людей, головно тієї епархії, для якої обирали єпископа. Всю парафіяльну церковну владу обирала собі сама парафія, — вона обирала кандидата, а єпископ його благословляв чи висвячував. На всі церковні посади ставилися тільки особи українського походження. Обиральність церковних чинів сильно зблизила нашу Церкву з народом, а це за тяжкої доби Української Церкви, особливо коли вона знаходилася в католицькій Польщі, надзвичайно їй допомогло. Без прибільшення можна сказати, що коли б Українська Церква не засвоїла собі широкої системи соборноправности та обиральности церковних осіб з великою участю світського елементу, то вона не змогла б пережити католицьких нападів за час польської держави. Цей світський елемент у Церкві створив у нас надзвичайно цікаві церковні організації, — т. зв. церковні братства, що провадили широку церковно-культурну й освітню працю, й могли боронити Українську Церкву.

Ані митрополит, ані єпископи не правили церквою самовладно й одноособово, — при них була постійно церковна інституція, т. зв. крилос, що складався з кількох крилошан, старших священників міста та його околиць. Крилос, під головуванням єпископа, вирішував усі справи епархії до епархіяльного Собору.

IV

Національні окремішності Української Церкви

Кожна православна церква з засади своєї національна, як церква територіяльна, як церква окремого народу. Церква кожного народу окрема й самостійна за 34-м апостольським правилом: „Єпископи кожного народу повинні знати першого серед себе й шанувати його, як голову”. Через це кожна церква, в тому числі й Українська, виробили свої національні ознаки, бож православні церкви не знають нівелізаційної засади, як то бачимо в церкві католицькій. Саме географічне положення України поміж Сходом та Заходом, а також її вікова підлеглість чужовірній політичній владі витворили багато таких церковних особливостей, яких нема в сусідніх православних церквах. Це нормальний стан церковного розвитку кожної православної церкви.

Українська Церква від самого свого початку мала С в. П и с ь м о, — найперше й найголовніше джерело церковного життя — в добре зрозумілій мові, наприклад Остромирова Євангелія, написана в Києві 1056 р., Київська Євангелія 1092 р. й т. ін. А з XVI-го віку в нас появляється ціла низка перекладів Св. Письма на живу українську мову, наприклад Пересопницька Євангелія 1556 р., Новий Заповіт Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол 1560-х років і т. ін. Було в нас дуже багато т. зв. Учительних Євангелій, що читалися по церквах разом з відповідною проповіддю живою українською мовою. В Україні постала й перша друкована ціла Біблія, — Біблія Острозька 1581-го року. Усе це, а особливо Св. Письмо живою мовою, сильно християнізувало народ, робили його боголюбним, і вже тим самим сильно зміцнювало основи національної культури.

Нічого подібного не було в сусідній Російській Церкві, де ніяких перекладів на живу російську мову не існувало аж до початку XIX-го ст. В українського народу весь час був і тепер існує жвавий рух в перекладах Св. Письма, появляються все нові й нові переклади, чого зовсім не бачимо в народа російського. Через це розуміння

евангельського тексту в Україні завжди стояло вище, аніж у Росії, а це й саму Українську Церкву ставило й ставить дуже високо.

З кінця XVI-го ст. в Українській Церкві постає вироблена догматична система православної віри, — це були Катехизиси 1595 та 1627 р. Степана та Лаврентія Зизаніїв. За митроп. Петра Могили постав знаменитий Катехизис: „Ісповідання віри”, що був ухвалений Собором 1640-го року і виданий (скорочено) 1645 р. Це наше „Ісповідання” стало символічною книгою для всього православного сходу, й було підручною книгою навіть у Москві до 1867 р., до відомого Катехизиса Митрополита Филарета. Власне цей Катехизис 1640 р. затвердив на письмі всю догматику Української Православної Церкви; наприклад, тут наказується хреститися так: кладемо відповідно складені пальці на чоло, потім на груди, накінець на рамена. Цим український хрест виразно відрізнявся від тогочасного хреста московського, бо там наказувалося класти пальці не на груди а на живіт.

Церква наша звалася тоді „Церков святая православна-кафолическая”, і навчала, що вона „вѣру святую православную и крещеніе от церкви святой Константинопольской, а оразъ и вси звичаи и обряды церковныя приняла”.

Всі Б о г о с л у ж б и в Українській Церкві відправлялися за своїми місцевими звичаями, що були відмінні, наприклад, від звичаїв московських. Ми маємо не мало старих рукописних XIV-XV в. та друкованих XVI-XVIII віків Службників, в яких бачимо старі українські чини Богослужб. Так, в Українській Церкві Євангелію читано тільки обличчям до народу, проповідь виголошувалося зараз по Євангелії, царські врата майже не закривалися, Проскомідію правлено на 5 проскурках (в Москві тоді правлено на 7 проскурках) і т. ін. Службник, особливо митрополита Петра Могили 1629-го року, що був ухвалений перед тим на Соборі, ясно показує нам чини наших Богослужб того часу.

Українська Церква мала багато окремішностей в виконанні церковних т р е б. Маємо кілька Т р е б н и к і в з XVII-го ст., наприклад Требник єпископа Гедеона Балабана 1606-го року, що записали нам чини стародавніх треб. Епохальне значення мав Требник 1646-го року митропо-

лита Київського Петра Могили. Цей Требник довго укладався, Собор 1640-го року затвердив його, а потім п'ять літ друкувався. В Требнику вміщено 126 чинів, з них 37 своїх власних місцевих, яких не знали Требники грецькі. Цей Могилин Требник мав великий вплив на церковну практику всіх слов'янських православних церков.

Кожен чин треби Української Церкви мав свої окремішності. Так, у Чині Хрещення допускалося, крім погруження, й обливання. На Вінчанні молоді кочче присягали, а без цієї присяги шлюб не був дійсний; вина молодим за шлюбом не давано. При заложенні нової церкви в основу клався хрестовидний камінь. Українське повір'я про те, що померлий на Великдень чи святого тижня взагалі йде до раю, знайшло свій вираз і в Требниках київського видання навіть XIX-го віку, де читаємо про це: „З покаання спочилий, хоч і не задовольнив за свої провини, але вони церковними молитвами прощаються йому, й від задержання він звільняється”. В Чині ісхода душі від тіла багато свого місцевого, до того — живою українською мовою. Було багато місцевих звичаїв, таких, як освячення квіток на Маковея 1-го серпня або плодів на Спаса 6-го серпня. У всіх Богослужбах члени місцевого церковного братства брали діяльну участь.

Були в нас свої чини хиротесій (поставлення на церковний ступінь), наприклад обряд постриження в клірики. Посвячення на диякона та священика відбувалося за своїми звичаями. Чин єпископської хиротонії був надзвичайно урочистий, продовжувався декілька день при участі й світських осіб (обрання, благовістя, цілування, знаменування, хиротонія).

Кожна православна церква мала й має свого власного Місяцеслова святих, який з традиції складається з двох частин: 1) повний Місяцеслов давньої грецької церкви, і 2) свої крайові святі, а святих іншої церкви звичайно до Місяцеслова не вносять. Ось у мене в руках болгарський „Служебник” 1908 року, що видав струминський митрополит Герасим; на кінці, ст. 372-415 вміщено Місяцеслова, а в ньому немає ані одного святого ані з Церкви Російської, ані з Церкви Української. Ось український православний Требник 1695 р., — в ньому не знаходимо ані одного з тих святих, що додані в московських Місяцесло-

вах, як святі свої. Таким чином Українська Церква мала свого власного Місяцеслова святих, що існував аж до 1784-го року, і тільки з цього року наказано нам прийняти російського Місяцеслова.

Ось іще один приклад, який показує нам, що дійсно кожна церква має свого Місяцеслова. Московські синодальні Требники ще й тепер подають у своїх Місяцесловах під 27 червня червоним, цебто як велике свято: „Праздникъ о побѣдѣ, Богомъ дарованой, всероссійскому самодержцу Петру Великому надъ шведскимъ королемъ Карломъ вторымнадесять подъ Полтавою лѣта отъ воплощенія Господня 1709-го”. В Требнику Варшавському 1925 р. це свято, що дратувало б українську паству, зовсім опущене.

Найпершими хронологічно святими Української Церкви були мученики брати Борис та Гліб (в хрещенні Роман та Давид, сини св. Володимира, забиті 1015-го року). Їхнє свято 24-го липня було всеруським святом роковим.

Пригадую тут, що 94 правило Карфагенського Собору наказує святкувати тільки своїх святих, та й то тільки тих, що їх тіло знаходиться при даній церкві.

Українська Церква знала свої свята, які в інших церквах не вважалися за великі. Так, до свят важливих, рокових, видрукованих червоно, належали: Бориса й Гліба 24-го липня, Покрова 1-го жовтня, Михайла 8-го листопада, Юрія 23-го квітня, Дмитра 26-го жовтня, Головосіка 29-го серпня (з постом) і т. ін. Свята Богородичні надзвичайно шанувалися, особливо Благовіщення, коли, за народнім повір'ям, навіть птах кубла собі не кладе. Було в нас і багато й місцевих свят, наприклад преп. Йова Почаївського для Волині, преп. Антонія й Феодосія для Київщини (визнати наш день свята цих святих зрікалася Москва ще в XVIII віці).

Уже з XVI-го ст. Українська Церква пишалася в церковній проповіді, і то в живій народній, чого зовсім не знала, наприклад, Церква Московська. За XVI-XVII в., коли на Українську Церкву зо всіх боків нападали різні вороги, в нас особливо розвилася церковна проповідь, пам'ятками чого позосталися десятки грубесних томів проповідей. У нашій Церкві була навіть окрема посада „казнодія”, проповідника, так що проповідь стала важли-

вою частиною Богослужб. Деякі проповідники, наприклад, Йоаникий Галятівський, Антоній Радивилівський, Лазар Баранович і ін., стали славними й далеко за межами України.

Церковним співом Україна вславилася з найдавнішого часу й витворила свій „лаврський напів”. Українські хори широко відомі були й далеко за межами України, а особливо в Московщині.

Богослужбовою мовою в Україні від початку церкви була мова старослов'янська, сильно пристосована до місцевих обставин. Кожна слов'янська церква вимовляє богослужбовий текст по-своєму, чому існують різні вимови богослужбового тексту: болгарська, сербська, українська, російська. Маємо багато записів Богослужб XVI-XVIII віків латинкою, і вони й показують, як вимовляли тоді богослужбовий текст, наприклад **ѣ** читали як **і**, **е** — як **е** (а не **є**), **и** як **и** (а не **і**), **г** — як **г** (а не **г**), **ѳ** — як **ф**, а часом **т** і **т.ін.**, а це все робило стару мову приступнішою для розуміння широким масам. Ця стара українська церковна вимова богослужбового тексту позосталася незмінна в православних українців Буковини й Закарпаття та в уніятів Галичини аж до сьогодні. Вороги Української Церкви звуть тепер українську вимову „уніятською”, бо вона вживається тепер і в уніятській Галичині. Ні, таке твердження — це безсоромна й низька агітація! Уніятська Церква вживає української вимови богослужбового тексту не тому, що вона уніятська, а тому що вона захвала в себе цю стару православну ознаку Української Церкви незмінною.

Але церковнослов'янської мови український народ добре не розумів уже в XVI-му ст., а тому з того часу духовенство сильно дбає про оживлення церковної мови. Так, Євангелію та Апостола з XVI ст. стали читати й у перекладі на живу українську мову. Року 1627-го в Києві вийшла „Тріюдь Пісна”, а в ній читання, т. зв. Синаксарі, перекладені на українську мову, і так і читалося в церкві. В Требнику Петра Могили 1646 р. в Чині ісхода душі від тіла багато місць подано українською мовою, деякі частини Вінчання так само українською мовою.

Взагалі наше духовенство міцно пам'ятало тоді нака-

зу Св. Письма: „Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу” (Есфир І. 22).

Правда, церковнослов'янська мова тодішньої нашої Церкви була ближча до мови старослов'янської, аніж, скажемо, сучасна українська „церковнослов'янська” мова. Справа в тому, що сучасна церковнослов'янська мова в Росії відбігла дуже далеко від т. зв. старослов'янської мови, мови св. братів Кирила й Методія. А це сталося, між іншим, і тому, що Московська Церква та Російський Синод цілі віки тихо й самовільно переправляли старослов'янські слова та форми на чисто російські. Про цю нову церковнослов'янську мову світової слави філолог, росіянин академік Ф. Фортунатов пише так: „Съ теченіемъ времени старославянскій языкъ обратился у нас въ тотъ искусственный искаженный языкъ, который употребляется теперь въ Богослуженіи и называется церковнославянскимъ языкомъ. Не смѣшивать съ этимъ ломаннымъ языкомъ древній церковнославянскій языкъ” (Див. „Лекції по фонетикѣ старославянскаго языка”, С. Петербургъ, 1919 р., ст. 2). За XVIII-XIX століття св. Синод поскладав багато різних Молитов, Акафістів, Служб окремим святим і т. ін. вже не церковнослов'янською мовою, а просто архаїзованою російською мовою. Додам до цього, що російська літературна мова виросла власне на цій новій церковнослов'янській мові, а тому церковна мова зрозуміла для кожного російського інтелігента. Навпаки, українська літературна мова виросла тільки на своїй народній мові, а тому кожному українцеві, чи то селянинові, чи то інтелігентові, сучасна церковнослов'янська мова менше зрозуміла.

Вдавинину не було цілком усталено тексту ані Св. Письма, ані Богослужбових книг. Власне Українська Церква запопадливо це робила, і в цій її праці повна Острозька Біблія 1581-го року та Служебник 1629 р. й інші видання мали епохальне значення. Проте в Україні весь час були свої тексти Богослужб, а коли що міняли, то робили це на крайовому Соборі. Перечитаймо хоч які Богослужбові тексти, наприклад, XVII-го віку, і відразу переконаєтесь, що текст їхній трохи інший від сучасного російського. Наприклад, у львівському православному Служебникові 1666 р. на л. 137 читаємо: „Иже херувімы тайно образующіи, и животворящои Троици трисвятую

пѣснь приносящїи, всякую нинѣ житейскую отвержѣмъ печаль". Пізніше ці наші тексти Москва позміняла на свої не соборно, але силою.

Російська Церква дозволяє собі самовладно змінювати навіть текст Святого Письма в своїх перекладах. Так, наприклад, у Листі св. апостола Павла до євреїв 6. 7 російський переклад св. Синоду подає таке неправдиве читання: „Земля произрастаетъ злакъ полезный тѣмъ, для которыхъ и воздѣлывается", тоді як в оригіналі по перекладах цілого світу читаємо: „Земля родить рослини, добрі для тих, що їх і обробляють". Або ще приклад із Старого Заповіту. В Книзі Естер (Есфир) І. 22 оригінал і переклади цілого світу дають: „Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу". Це дуже важливе для поневолених народів Росії місце російський св. Синод дає так: „Да будетъ страхъ имъ въ жилищахъ ихъ"...

У нас була своя церковна термінологія, що творилася віками. Особливо багато її по різних виданнях митрополита Петра Могили, і на жаль тільки, цієї термінології в нас не зібрано й не опрацьовано. Ось кілька прикладів: О преосвященномъ Архієпископѣ нашемъ всея Росїи Митрополитѣ, О боголюбивомъ єпископѣ нашемъ, О святѣшомъ Архієпископѣ нашемъ вселенскомъ патріарсѣ, Утреня, Вечерня, священникъ парохїалний, хрестильниця, сповідь і т. ін. Народня церковна термінологія наша часто надзвичайно глибока й релігійна; порівняй, наприклад, наше „свято" (святий день) і російське „праздникъ" (порожній день), — наш термін безконечно християніший від російського! Українці, як і православні серби й болгар, пишуть правильніше Ісус, а не за росіянами Ісус.

Щоб закінчити національні окремішності нашої Церкви, згадаймо йще, що сама форма українського храму зовсім інша від форми, скажемо, храму московського; спосіб малювання образів у нас був інший; одіж духовенства так само була відмінна й приватна, й богослужбова, як свідчать нам стародавні малюнки. Дороги наші переповнені хрестами та фігурами, чого, наприклад, не знала Москва.

І т. д., і т. д., — кожна найменша закутинка церковного життя була інша, аніж, скажемо, на Москві.

Канонічне право Української Церкви

Основою канонічного права кожної православної церкви, крім Св. Письма, служать апостольські правила, постанови семи Вселенських та десяти крайових Соборів, а також правила св. Отців. Але треба знати, що дуже багато цих підставових канонів неясні або неповні, чому кожна церква розуміє їх по-своєму. Крім цього, кожен канон чи постанова постає в зв'язку з певним часом, обставинами та територією, а тому маємо немало таких правил, що тепер або не виконуються, або виконуються частинно, або виконуються неоднаково. Маємо навіть головні канони, що з часом дуже змінилися. Наприклад, ап. Павло I Тим. 3. 2 наказує: „Подобаєть убо єпископу быти єдиния жены мужу”, тоді як шостий Вселенський Собор наказав, щоб єпископ був безженний (VI. 12). Правило 2-ге Собору в Храмї Премудрости наказує суворо, що єпископом не може бути чернець: „Аще который епископъ, или кто иный архіерейскаго сана, восхощетъ снити въ монашеское житіе, и стати на мѣсто покаянія, таковой впредь уже да не взыскуєть употребленія архіерейскаго достоинства”. А між тим Церква Російська віддавна ставить на єпископів тільки ченців, а цей канон стосує тільки до схимників.

Отож, як бачимо, кожна православна церква з бігом віків витворює своє власне розуміння канонів, роблячи на своїх краєвих Соборах численні їх доповнення, вияснення, а то й зміни. Українська Церква перша на Сході стала складати Кормчі Книги, куди входили не тільки основні правила, але й правила своїх місцевих Соборів. Рок 1620-го в Києві появилася друком навіть цілий Номоканон, що на довгий час став у нас підставовою книгою церковного права. З бігом часу наше церковне право все збільшувалося, бо до нього входили численні листи східних патріархів канонічного змісту, появлялися й окремі канонічні трактати. Коли в XVI-XVII віках в Україні знялася була сильна релігійна полеміка з католиками, уніятами та почасті протестантами, тоді в нас глибоко просту-

дійовано й досліджено всі основи канонічного права, бо треба було фактично боронити свою віру від нападу і чужинців, і своїх.

З раннього часу постають у нас і пам'ятки зовнішнього церковного права, що регулювали життя нашої церкви назовні. Церковні Устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого не були невідільними перекладами грецького Номоканону, — це свої перерібки його, припасовані до місцевих обставин. Ці Устави встановили десятину для Церкви, дали нашому митрополитові широку судову компетенцію, означили церковні кари. Цікаво, що кари встановлені лагідні й людяні, а не такі нелюдсько-суворі, як то бачимо в грецьких Номоканонах. Треба сказати, що церковні Устави Володимира Великого й Ярослава Мудрого дуже довгий час були чинні в нашій церкві.

З бігом часу українське церковне законодавство все побільшувалось, бо до нього входили грамоти удільних князів. А коли Україна політично підпадала іншим народам, то й тоді правне життя Церкви не спинялося. Так, маємо ханські ярлики, численні грамоти литовських та польських князів (*Volumina Legum XIV-XVIII ст.*), що забезпечували права Української Церкви. Тут ще згадаємо постанови Пінської Конгрегації 15 червня 1791-го року, що проклямувала незалежність Української Церкви в Польщі від Церкви Російської. В 11 правилах цей Собор установив життя своєї Церкви й забезпечив їй нормальний розвій.

На жаль тільки, на шкоду Православній Церкві Москва припинила нам розвій українського церковного права, й поволі накидає нам своє розуміння його, часто дуже натягнене та перекручене. Це тепер дошкульна нам кривда, бо наше православне українське духовенство виховалось не на українських нормах церковного права, але на нормах чужих, російських, часом дуже баламутних.

Отака була Українська Церква за довгі віки її життя аж до 1686 р., коли її царською силою та відкритою симонією забрано від Царгородського патріарха. Як ми бачили, це була повноправна самостійна Церква, глибоко розвинена всіма своїми сторонами церковного життя. Українська Церква відлилася в окреме самостійне ціле, що різко відрізнялося від усіх інших православних церков.

Ось тому не мають підстави ті, що говорять „Церква Українського Народу”, а не „Українська Церква”. Коли ми говоримо: Церква Російська, чи Сербська, Болгарська, Румунська й т. ін., то з таким же правом можемо говорити й „Церква Українська”, бо за багатовікове своє життя вона справді відлилася в окрему Церкву, зо своєю власною зовнішньою формою, зв’язану з іншими православними церквами тільки єдністю всіх догматів віри та головних канонів.

VI

Стан українського духовенства

На тому стані Української Церкви, який ми вище накреслили, органічно ріс та розвивався стан її духовенства. Духовенство в нас увесь час глибоко поважалось, а тому мало правдивий вплив на народне життя. Здавна було воно матеріально добре забезпечене, а це давало йому змогу набувати добру освіту. Українське духовенство з давнього часу виділяється високою освітою, що в кінці дійшло до того, що без вищої освіти не можна в нас було стати священиком. Знаємо вже з XV-го віку, а особливо ж з XVI-XVII вв., приклади, що наше духовенство часто отримувало собі вищу освіту по закордонних колегіях та університетах. В XVI-му ст. в Україні постає багато шкіл, серед них Київська Академія та школи в Острозі, Львові й ін. містах. Усі ці школи провадило головню наше духовенство, чим двигало народню культуру на своїх плечах. Взагалі українське духовенство пам’ятало, що Св. Письмо заборонює священикові бути неосвіченим: „Послухайте Божого слова: Тому, що знання ти обридив собі, то обриджу й тебе, щоб не був ти для Мене священиком” (Осія 4. 6; тут давньогебр. *daa* — це „знання” чи „пізнання”, пор. Дан. 1. 4, 17, 2. 21, 12. 4).

Духовенство українське, високо освічене, створило в нас величезну літературу, на якій виріс наш народ. З 1491-го року появилось в нас друкарство, друкарні поширилися по всій нашій країні, друкуючи духовну поживу для всього українського народу. І знову таки весь тягар цієї культурної праці несло на своїх плечах — духо-

венство. Єпископ тогочасний не шкодував своїх маєтків на друкарні, і наша література, не тільки духовна, вільно збагачувалась. Широко практикувався тоді звичай, що ченці, помираючи, відписували весь свій маєток на культурні цілі, а це поважно зміцнювало наш народ.

Українське духовенство не жило спокійним життям, — з XIII-го ст. воно мусіло рахуватися з іновірною політичною владою: татарами, литовцями, поляками. В огні запеклої боротьби не тільки релігійної зростало воно, особливо ж з XVI-го ст., коли воно мусіло стати на прох з культурно сильнішим католицизмом, а це змусило його поглиблювати свою освіту. Власне ця релігійна боротьба принесла нашому духовенству багато західних рис, ознак західної культури, що тільки зміцнили його на силах та на душі. Західний вплив на освіті нашого духовенства вже дуже ясний ще з XV-го віку, і власне він дав йому змогу глибше й правильніше збагнути істоту православ'я.

Оця висока освіта українського духовенства витворила й духові прикмети його: воно ніколи не знало релігійної нетерпимости та обрядової зарозумілости, як то бачимо, скажемо, у духовенства московського. Широкий та вільний світогляд — це його характерна риса. Наше духовенство глибоко цілим єством своїм сприйняло науку ап. Павла 2 Кор. 3. 6: „Христос нас зробив бути здатними слугами Нового Заповіту, не букви, а Духа, — бо буква вбиває, а Дух оживляє”. Оцей власне характер українського духовенства та народу сильно відбився на всім нашім духовім укладі, — в Україні просто неможливі були такі явища, як московський розкол, або вікова боротьба за сугубу чи тригубу алилу́ю й т. ін. Українцям тяжко було зрозуміти московську запеклу обрядовість, і вони в старовину говорили про москалів: „В Москві стільки вір, скільки сіл, а в селі — скільки хат. У них вся віра в тому, щоб борода не голити та тютюну не курити й не нюхати”.

З давнього часу українське духовенство мало свій окремий суд не тільки за справи церковні, але й за позацерковні. Непідсудність світському судові духовенство наше довго мало, як заслужений привілей, а це тільки збільшувало його духовний авторитет, який ніколи не йшов на шкоду своєму народові.

Все духовенство було виборне, а це міцно в'язало його з народом. Священик був оборонцем і заступником свого народу, з ним разом терпів він його долю й недолю. Український Номоканон суворо наказував духовенству берегти таємницю сповіді, що в нас завжди виконувалось, і в нас ніяк не могла навіть думка постати про те, щоб священик доносив політичні признання на сповіді, як то було в Московії, особливо починаючи з Петра І. Через усе це духовенство міцно сиділо по своїх парафіях, і рушити його звідти було дуже не легко. Ось тому в Україні легко творилися навіть дідизні парафії, що переходили від батька до сина, а цим витворювалась дідизна священнича родова культура.

Чини треб та молитви, уміщені в українських Требниках, виразно показують нам, що український народ звертався до свого духовного наставника при кожній поважнішій справі свого життя. Чинів треб по наших Требниках надзвичайно багато, так само багато найрізніших Молитов. Наприклад у Могилянському Требнику 1646-го р. знаходимо: Молитва первобрачної невѣстѣ, хотящей ввестися по брацѣ въ церковѣ. Чин благословенія новаго кладезя, Чин благословенія сѣянія, Чин благословенія въ путь, мѣста святая посѣщати или ино благое что содѣлавати ѣ багато т. п. Або ось у рукописному Требникові десь 1660 р. знаходимо такі молитви: Молитва о хотящихъ жити въ новемъ дому, Молитва надъ ужасающимся въ снѣ, Молитва надъ болящимъ очима, Молитва надъ не спящимъ, Молитва на войну идушимъ, Молитва въ путь идушимъ, Молитва въ началѣ сѣянія, Молитва надъ заканемъ, Молитва на копане кладязя и избобрѣтеніе водѣ, Молитва надъ всякимъ стадомъ, Молитва о отрочати, хотящемся учить грамотѣ, Молитва егда песь бѣсенъ или змѣя вкусить, і багато т. п.

Уся ця велика кількість найрізніших Чинів та Молитов, яких годі шукати по Требниках грецьких або інших церков, ясно нам свідчить, що українське духовенство було найтісніше зв'язане зо своїм народом, і що цей народ, боголюбний та глибоко побожний у своїй основі, завжди звертався до свого священика у всіх важливіших подіях свого життя. А це все зміцняло стан та авторитет українського духовенства.

Українська Церква завжди пишалася своїми монастирями, густо населеними чернецтвом. Монастирів цих було в нас багато, а серед них такі, як Києво-Печерська Лавра та Лавра Почаївська, що мали гучну славу серед усього православного світу. Українські монастирі завжди були багаті, і ніхто з українців ніколи їх не грабував і не важився на їх пониження. Чернецтво наше було високо освічене, чим переважувало біле духовенство, а тому всі наші монастирі провадили жваву культурну працю й завжди мали на своєму утриманні школи та друкарні. Згадаймо хоча б друкарні Києво-Печерську та Почаївську, що своїми високовартісними друками вкрили цілий слов'янський православний світ. Багато українських ченців були славнозвісними письменниками свого часу, наприклад, Йоаникий Галятовський, Антоній Радивилівський в XVII ст. і т. ін. Монастирі стояли дуже близько до свого народу й самовіддано несли йому матеріальну й духову допомогу. На жаль тільки, Петро I, а особливо Катерина II нанесли нашим монастирям такого болючого удару, ограбувавши їх дощенту, що він припинив культурну працю наших монастирів.

Довгі віки Українська Церква була найміцніше зв'язана зо своїм народом, а це двом їм надавало сили та духу. У нас завжди віра й нація покривалися, а тому зохавання батьківської віри було зохаванням і своєї національності, а втрата віри була зрадою нації. У цьому сила й значення нашої Церкви не тільки в давнину, але так само й тепер.

VII

Впливи Української Церкви на сусідні

Такий високий духовний та культурний стан Української Церкви не міг не променювати на сусідні православні церкви, в першу чергу на найближчу нам Церкву Московську. Вплив наш на Московську, пізніше Російську Церкву був величезний не тільки за часи спільного життя X-XIV віків, але особливо за XVI-XVIII віки, коли власне українське духовенство своєю головою та своїми руками творило нову московсько-російську культуру. Бо-

гословські книжки з України весь час ішли до Москви, де, відповідно перероблені, лишалися на довгі часи. Московська Біблія 1663 р. — це тільки передрук Біблії Острозької. Українські Служебники, Требники та інші книжки так само стали основою церковного життя в Московії. Український Катехизис 1645 р. став на Москві основою віри аж до 1867-го року, цебто до появи Катехизиса митрополита Филарета. Взагалі нема такої ділянки церковного московського життя, де б не позначився сильний український вплив. Пригадую тут, що реформи патріарха Никона та царя Петра I робили головно духовні українці.

Про український вплив на Москві ось що пише росіянин проф. П. А. Безсонов: „Малороссы заняли въ Великороссіи самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліяннію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр., пѣвчих, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое г вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища, и т. д., и т. д.” („Бѣлорусскія пѣсни”, 1871 р., ст. VI). Коли сюди додамо, що українці були парафіяльними, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, перекладачами, іконописцями, граверами, — то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці, головно духовні.

Сильно впливала Українська Церква й на православну Болгарію й Сербію, що тоді пробували в турецькому ярмі. Українські церковні видання широко розходилися по всьому православному слов'янському світі. В нашій Київській Академії завжди вчилося немало сербів та бол-

гар. Українське духовенство не рідко працювало й само на цих землях, де позоставило по собі глибокий культурний слід. Згадаймо, наприклад, нашого архимандрита Мануїла Козачинського (1699-1755), що перший заснував нормальні школи в Сербії.

Таким чином, як бачимо, Українська Церква була довгий час духово й культурно на першому місці серед усіх православних слов'янських церков. Вона відлилася в окрему Церкву, й увесь час побільшувала свої духові сили на користь своєму народові. Це була справдішня апостольська Церква Андрія Первозванного!

Але Український Народ року 1654-го змушений був, втікаючи від польської неволі, злучитися з Московією. Українське духовенство 32 роки завзято боронило свою Церкву, але вкінці, року 1686-го вона таки впала в московську неволю через державну силу та явну симонію. І з того часу, за довгий час московської неволі, наша Церква втрачала свої давні окремішності, силою сполучена з синодальною Церквою. Втрачала, але не втратила й не забула про них!

Мучилася наша Церква в цій тяжкій неволі довгих 233 роки, і тільки з відновленням Української Держави, 1 січня 1919-го року, Український Народ устами свого Уряду, згідно з 17 правилом IV Всесвітнього Собору, проголосив автокефалію Української Церкви, відриваючи її тим від підлеглости Церкві Московській.

Але відновлена автокефальна наша Церква скоро опинилася в найтяжчих умовах свого життя, що не дає їй змоги нормально рости та вертатися до свого колишнього стану. Час тепер найбільш пригожий на це.

Ось тому з душі кожного українця лине тепер оця гаряча Молитва:

Боже Великий, Могутній,
Воскреси стару Церкву для нас!
Поверни її первопокликану,
Якою була в давній час!

Віднови нам єпископство наше,
Духовенство свідоме без ліку,
І ми будем хвалити Тебе,
Щирим серцем тепер і до віку!

8-го травня 1940 р., Варшава.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РЕФОРМАЦІЯ В ПОЛЬЩІ

Польща увесь час знаходилася в найтісніших культурних стосунках з західною Європою, а тому всі релігійні рухи, що поставали там, звичайно докочувалися й до неї. В XV і XVI віках у Польщі панувала справжня повна релігійна толеранція, і тут знаходили собі захист не тільки політичні емігранти, але й різні вигнанці релігійні. У той час серед усіх держав Європи Польща була найбільше терпимою до інших вір, чому до неї з різних земель збиралися всякі релігійні реформатори, де вони знаходили собі не тільки вірний захист, але й вільно ширили тут свою науку. Коли в Чехах розпочалося переслідування гуситів, то багато з них утікло до Польщі. В XV-XVI вв. гуситів у Польщі було дуже багато, і власне це вони найбільше підготували тут родючий ґрунт для поширення реформаційних ідей.

Причини легкого поширення реформаційних рухів у Польщі були найрізніші. За всю першу половину XVI віку в Польщі невпинно збільшувались та наростали різні непорядки державного життя. Соціальний та економічний стан більшості народу був зовсім незавидний. Під впливом оточення чужої для Польщі королеви Бони при королівським дворі запанували були зовсім відкрито свавільні перекупства та неправні надужиття, які з центру заціплювалися й на провінціях.

Упадок церкви католицької в Польщі досяг тоді великих розмірів; купівля церковних посад стала явищем звичайним. Духовенство було дуже мало виховане й мало цікавилася своїми пастирськими обов'язками. А між тим це духовенство, особливо вище, держало в своїх руках близько третину всіх земель у державі, й мало коло по-

ловини всіх прибутків. Крім цього, духовенство користалося найрізнішими привілеями, які давали йому змогу тільки брати з держави, не несучи таких тягарів, як скажемо, війна. Юридичні права духовенства так само були надзвичайно широкі, що дуже часто допроваджувало їх до найрізніших непорозумінь і відкритої боротьби з польськими магнатами.

Нововірство ширилося по Польщі найбільше в трьох своїх постатях: лютеранство авгсбурзького визнання, кальвінізм (що скоро породило антитринітарів) і чеські брати. На початку нові ідеї заціплювалися головню серед німецького міщанства, якого тоді було дуже багато по всіх містах Польщі, і вже від них переходили до корінних поляків. До Польщі лютеранство зайшло дуже рано, бо вже в р. 1520 Лютерова наука шириться в Кракові серед численного там німецького міщанства.

Крім вище зазначених загальних причин поширення реформації в Польщі, були тут і свої місцеві причини, що також сприяли нововірству. В 1518 році прибула до Польщі дочка міланського герцога Бона Сфорца (1493-1557), що стала жінкою короля Сигизмунда I Старого; в оточенні Бони приїхало не мало італійських нововірців, які під охороною самої Бони відкрито проповідували свою науку. Син Сигизмунда від Бони, Сигизмунд II Август (1520-1572) вільно виростав в атмосфері критичного відношення до католицтва, виростав в оточенні нововірців, які покладали на нього великі надії; і дійсно, коли в 1548 р. королем став Сигизмунд Август, то на початку в Польщі запанувала була повна релігійна толеранція. На північно-західних кордонах Польщі постало тоді навіть осібне могутче джерело нововірства; пруський герцог Альбрехт (1490-1568), останній великий магістр тевтонського ордену, в 1525 р. оголосив був Прусію державою лютеранською; звичайно, до Прусії зібралося тоді багато лютеран з різних країн, у тім числі й з Польщі, які й ширили своє нововірство далі на Схід, перше на Шльонську, а потім і в центральній Польщі. В 1544 р. Альбрехт заклав у Крелевці лютеранський університет (*Collegium Albertinum*), і він багато допоміг поширенню реформаційних ідей в Польщі та в Україні.

Герцог Альбрехт завзято працював взагалі для поширення протестантизму, й пильнував надати йому певну церковну організацію. Так, 1554 р. він видав відомий „Устав”, в якому, між іншим, наказувано читати на протестантських Богослуженнях уривки з Біблії по-польському, що стало причиною прискорення друку св. Письма в польській мові.¹

Нововірство ширилося головню серед інтелігенції, а простий народ у своїй масі був досить байдужий до нової науки. Всевладна польська магнатерія давно все косим оком поглядала і на церковні маєтки, і на привілеї духовенства; духовенство все підкреслювало свою вищість, чого не могли спокійно зносити магнати, і тільки чекали відповідного часу, щоб помірятися силами з цим духовенством. На сеймах почалася вперта боротьба за знесення привілеїв духовенства, проти яких виступала дійсно майже однодушно вся шляхта; з цієї боротьби вище польське духовенство вийшло з дуже підрізаними крилами. Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духовенства: вони брали їх під свою опіку, самі приставали до нової віри й схиляли до того своїх підданих чи добровільно, чи з засади: *cuius regio, eius religio*. Звичайно, в такім поступованні польського панства годі шукати якогось глибшого ідейного захоплення новою вірою. Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички від панства більшого. Шляхетство в Польщі користалося з права повної особистої недоторканности, і цим правом воно горливо прикривало поширення нововірства.

Десь коло 1539 р. реформаторська наука появляється в Вильні, і швидко шириться по всій Литві, бо головним осідком її був тут сам королівський двір Сигизмунда Августа. Ширився головним чином кальвінізм, до якого пристали всі видатніші роди литовські й білоруські; сам коронний гетман литовський, князь Микола Радивил Чорний пристав до кальвінської віри й допомагав їй своїми величезними зв'язками та маєтками. Дійшло до того, що за королювання Сигизмунда Августа в Литві дійсно панівною вірою став кальвінізм; де тільки можна було, пани

---

¹ Ks. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, 1906 p., стр. 268-269.

захоплювали костьоли та церкви, й обертали їх на кальвінські молитвенні збори.

На початку нововірці займалися критикою тільки зовнішніх, справді тоді невідрадних форм католицької церкви, але це скоро doprowadило їх також до критики самої істоти католицизму. В скорім часі серед кальвіністів постала радикальна течія т. зв. анти тринітарів, що виступила вже проти основних догм християнства. Основоположником цієї течії був іспанський лікар М. Сервет, який не визнавав догмата про трипостасність Божу (звідси й назва науки — антитринітарство). Сервет завзято ширив свою науку по різних землях, аж поки не був спалений в 1553 р. Великим прихильником Сервета був італієць Лелій Социн (1525-1562); змушений утікати від переслідувань інквізиції, Л. Социн побував по різних державах, скрізь виступаючи проти трипостасности. Року 1551-го Социн прибув до Польщі, де також проповідував свою науку; був він у Польщі ще й р. 1558. Племінник Лелія, Фауст Социн (1539-1604) прибув до Польщі в 1579 р. і дав докладну організацію польським антитринітаріям (або унітарам, цебто визнавцям одної Божої істоти), чому ця наука часто зветься з його ймення социніанством. Социн знайшов собі прихильників також серед оточення королеви Бони, що давало цій науці змогу безборонно ширитися. Социніани навчали, що існує тільки один Бог, а Христос по своїй природі був звичайною людиною (звідси назва социніан аріянами); науки кальвінської про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали социніани також священне передання, пошану святих та образів, а також і всі таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; визнавали суботу, виступали проти війни й смертної кари, не вірили в силу молитви за померлих і т. ін.

Социніанство, як казав я, виродилося з кальвінізму; деякі знані й впливові кальвіністи пізніше справді перейшли до социніанства, як напр. Будний, Чехович, Кришковський і ін. Крайність науки социніан кинула проти них навіть колишніх братів їх — кальвіністів, що стали тепер боротися з їхньою наукою, півравши з ними всякі сунки.

Повний розцвіт соцініянства наступив пізно, — за першої чверти XVII-го віку; соцініяни мали свої власні школи й друкарні та красномовних проповідників. В самій Польщі соцініянство розвивалося мало, і головним осідком його стала Волинь.

Такий був хід реформаційного руху в Польщі, який тут розцвітав головню в середині XVI віку, в 50 і 60-х роках його. Громадянство було сильно розбурхане новими ідеями, і гарячі дебати над церковними питаннями стали скрізь звичайними. Шляхта вже на сеймі 1548 р. домогалася, „aby szlachcie wolno było na każdym miejscu mówić o Bogu, czego księża bronią”.² Цей реформаційний рух дав у Польщі дуже багато різних наслідків, про головніші з яких розповім тут хоч коротко.

Переклади св. Письма були в Польщі ще задовго до реформації, але це були тільки спроби перекладів, які не мали ані добрих наукових прикмет, ані доброї чистої мови. І тільки реформація принесла Польщі вже такі переклади, які відповідали всім вимогам, що ставимо їх до цього роду праці. Звичайно, на постанови польських перекладів дуже вплинули переклади чеські, які й раніше від їх появилися, і виконані були з більшим науковим апаратом. При великій подібності чеської й польської мови користання чеськими джерелами при перекладах зробилося необхідним; так, ще Єронім Малецький в 1574 р. визнавав необхідним для доброго перекладача також знання чеської мови.³ Метода праці при польських перекладах до певної міри була така сама, якою ми її бачимо і в інших народів: переклади звичайно опиралися на давніше зроблене, і перекладач часом тільки виправляв переклад, що був до нього.⁴

Кожна з головних течій нововірства в Польщі пильнувала видати свій власний переклад св. Письма. Зачали лютерани, які й дали Польщі першу друковану книжку св. Письма. Коло перекладу й видрукування Біблії польською мовою заходився першим герцог Альбрехт уже пе-

² Ks. I. Warmiński: A. Samuel i J. Seklucyan, Poznań, 1906 p., ст. 284.

³ Wiszniewski: Historja literatury polskiej, VI, 379.

⁴ Пор., напр., що говорить М. Чехович про свій переклад 1577 р. в передмові: *Przełożył albo radszey od inszych przed tym przełożonego poprawił... Co mnie ku przekładaniu abo ku tey poprawie przywiodło.*

ред 1545 р.; „Устав” його з р. 1544-го наказував читати на Богослуженнях Біблію польською мовою, а для цього треба було її мати друкованою. На початку справа не налагоджувалася, хоч двічі починали переклад. Нарешті Альбрехт доручив в 1549 р. видання св. Письма польською мовою людині, що дійсно могла це виконати, — це був протестантський пастор у Кролевці Ян Секлюціян († 1578 р.). По довгій праці потрібна книжка була закінчена, і в Кролевці в 1551-1553 р. був виданий цілий Новий Завіт. Як показав дослід Вармінського, перекладачем цього Нового Завіту був не Секлюціян, але Stanisław Murzynowski-Suszycki, сам же Секлюціян був тільки видавцем праці; взагалі ж цей Новий Завіт не був самостійною й оригінальною працею, — в основі її лежить один із давніших польських перекладів, який Murzynowski тільки підправив по грецькому текстові та сильно змодернізував мову.⁵ Переклад удався добрим, і швидко поширився не тільки в Прусах, але й у Польщі. Мова його добра й ясна, особливо на початку, де автор більше дбав про виправлення старого тексту; взагалі ж автор пильнує давати вирази нові, відповідні й усім зрозумілі; на початку праці архаїзмів не багато. Взагалі, до чистоти мови Murzynowski поставився надзвичайно уважливо, і в передмові просить вибачення в своїх читачів, коли може він де не опрацював, як треба, свого видання й читач знайде незрозумілі слова.⁶ До перекладу додано дуже багато найрізніших пояснень, в яких автор часом досить сильно нападає на католицьку церкву. На кожній сторінці цього Нового Завіту 1551-1553 рр., що звичайно зветься Секлюціяновим, на маргінесах дано дуже багато глос, — більшість з них взято з давнього оригіналу, а частину дав автор перекладу.

Вище всіх протестантських перекладів безумовно стоїть Берестейська Біблія 1563 р. Кальвінська громада в Бересті була сильнішою від інших, і проіснувала аж до 1690 року. На чолі цієї громади стояв її могутній оборонець князь Микола Радивил (1515-1565), воевода Виленський, найвищий маршалок і канцлер Великого Князівства Литовського. М. Радивил був двоюрідним братом коханої

---

⁵ Ks. Dr. J. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, 1906 p.

⁶ Там само, ст. 281.

жінки короля Сигизмунда Августа, а тому мав надзвичайно великі впливи при дворі й на Литві. Між іншим був він противником унії Литви з Польщею. В році 1553-м Радивил стає кальвіністом, і з того часу міцно підпирає кальвінізм у всій Литві. Є відомості, ніби князь в останніх літах життя свого нахилявся до соцініянства.

Радивил Чорний (чи Іспанець) не шкодував коштів на поширення кальвінізму; він покликав до себе відомих діячів нововірства — Будного, Чеховича й Кшишковського, — і дав їм повну змогу працювати. Заложив дуже добру друкарню в Бересті.

Найбільшим ділом Радивиля, яко кальвініста, було видання Біблії, що звичайно й зветься Радивилівською. Перекладачі не зазначили своїх назов в самій Біблії, але Брікнер допускає, що це були малопольські кальвіни — поляк Orsatius та французи Statorius i Tenaudus.⁷ Шість літ працювали перекладачі, перекладаючи з оригіналів жидівських та грецьких, а також користуючи з перекладу французького. Берестейською друкарнею, коли друковано Біблію, керували Б. Воевудка, Marmelius і ін. За вихідним аркушем у Біблії йде присвята видання королю Сигизмундові Августу, підписана М. Радивилом, а потому цікава анонімова передмова перекладачів до читача, де з'ясовано завдання нового перекладу. На останній сторінці читаємо такий книжковий літопис: „Ty naupzednieysze y nazacnieysze Księgi, dla ćwiczenia w zakonieh Bożych, ktore zową po Grecku y po Łacinie, Biblia, Drukowano w Brześciu Litewskim z roskazania a nakładem Oświeconego Pana, Pana Mikołaja Radziwiła, Książęcia na Ołyce y na Nieświeżu, Woiewody Wileńskiego, w Wielkim Księstwie Litewskim nawyzszego Marszałka, y Kanclerza, et cet. Roku Pańskiego, tysięcznego, pięćsetnego, sześćdziesiątego trzeciego, Miesiąca Września dnia czwartego”.

З погляду критичного Біблія Берестейська чи Радивилівська стоїть дуже високо; нею користалися протестанти аж до 1632 року; з неї ж роблено й українські переклади, як це побачимо далі. Є переказ, який часто наводять, ніби син Радивиля, званий Миколай Сирітка, що зараз по смерті батька перейшов на католицтво, видав 5000 золотих червоних на викуп і знищення видання свого

---

⁷ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. III, ст. 348.

батька;⁸ інші переказують, що син витратив більше коштів на знищення Біблії 1563 р., як батько на видання.⁹ А. Брікнер не вірить цим переказам, вказуючи, що ані єзуїти, ані син не займалися нищенням Біблії.¹⁰ Примітки, яких багато вміщено на маргінесах цієї Біблії, часто викликали незадоволення, бо в них часом проводяться занадто радикальні погляди. Wujek в 8 розділі передмови до своєї Біблії 1599 р., пише про Радивилівську Біблію, що вона „błędów y kacierstwa pełna a zwłaszcza w an-notacyach abo wykładzie na kraiu położonych”.

Симон Будний, діяльний проповідник кальвінізму в воєводиннях князя М. Радивиля на Мінщині, змінив свої погляди на лівіші, і з кальвініста став социніаном. Він був незадоволений з Біблії 1563 р., а тому разом з Матвієм Кавечинським зробили свій социніанський переклад, який і видруковано в Радивилівській друкарні в Несвіжу в 1572 р.; у багатьох місцях тут показуються недокладності Біблії 1563 р.

Року 1577-го виходить у Ракові Новий Завіт у перекладі социніянина Мартина Чеховича; друкував Олексій Родецький.¹¹ Року 1581-го цей Новий Завіт на українську мову переклав Валентин Негалевський.

Оці чотири протестантські переклади відразу широко розповсюдилися не тільки поміж своїми, але й поміж католиками; усі вони, між іншим, перекладені були й на українську мову. Католики сильно затривожилися, й мусли змінити своє відношення до вживання людської мови, — вони беруться самі за протестантське оружжя, і приймаються за переклади.

Друкар краківський Микола Шарфенбергер видав в 1556 р. Новий Завіт уже католицького змісту. Це так само не був чийсь самостійний переклад, — це власне текст середньовічний, в основі якого лежить, як показав А. Брікнер, т. зв. Замойська Гармонія з кінця XV-го віку.¹²

⁸ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. 33-34, ст. 147.

⁹ Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny, 1915 р., ст. 298.

¹⁰ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. III, ст. 348. Але все ж таки до нашого часу дійшло справді дуже мало примірників цієї Біблії.

¹¹ Опис Нового Завіту дає Steiner: Polnische Bibliothek, кн. 3-4, ст. 44-66, 32-49, Варшава-Липськ.

¹² Переховується в Варшаві в бібліотеці Замойських під № 1119, але зберігся тільки початок. Див. А. Brückner: Pismo święte a apokryfy, 1903 р.

Але стару мову видавець, чи якась інша особа, змодернізував у міру можливості, замінюючи старі вирази на нові. Цікаво, що видавець при підправленні старого тексту користався також і виданням Секлюціяна.¹³ Видання Шарфенбергера сильно поширилося й часто видавалося й потім, напр. в рр. 1564, 1566 і 1568-м.

Подбали католики й про повну Біблію: року 1561-го М. Шарфенбергер випустив у Кракові католицьку Біблію в польській мові. В передмові Шарфенбергер розповідає, що він отримав від невідомої особи (за цю особу звичайно вважають сповідника короля Сигизмунда Августа — Леонарда) рукописа Біблії, якого й віддав виправити кс. Яну Леополіті, проповіднику краківському, чому це видання й відоме під назвою Біблії Леополіті. В основі цієї Біблії лежить якийсь ближче невідомий нам давній польський переклад, близький до відомої Шарошпатацької Біблії,¹⁴ і його Леополіта сильно змодернізував. Крім цього, користався автор ще й чеським джерелом, через що в Біблії немало чехизмів. Звичайно, головним джерелом при виправленнях була для Леополіті Вульгата, хоч не рідко оглядався він також і на видання Секлюціяна.¹⁵ Друге видання цієї Біблії вийшло р. 1575-го, й було значно ліпше від першого.

Найціннішим над усі переклади католицькі був переклад єзуїта Якова Вуйка, що вийшов друком у Кракові в 1599 році. Вуек 15 років працював над своїм перекладом, покінчивши працю тільки перед смертю († 1597 р.). Добрий знавець жидівської й грецької мов, Вуек перекладав з оригіналів; але найголовнішим джерелом була для нього латинська Вульгата видання 1592 р.: Вуек робив дослівний з неї переклад, чому його працю звуть звичайно польською Вульгатою аж до сьогодні. Різниці Вульгати від грецького тексту (з т. зв. королівського видання 1583 р.) Вуек зазначав особливими значками на маргінесах. Мова Вуйкова досить чиста й проста, хоч і має не мало архаїзмів, особливо в формах. В році 1593-м уперше появився Новий Завіт Вуйка, а по смерті перекладача, в 1599 році вийшла ціла Біблія. Через літеральність перекладу

¹³ Warمیński: A. Samuel i Jan Seclycyan, ст. 279-280.

¹⁴ A. Rückner: Pismo święte a apokryfy, 1903 р., ст. 85.

¹⁵ Warمیński: A. Samuel i Jan Seclycyan, ст. 279-280.

з Вульгати Вуйкова Біблія весь час користалась великою повагою, багато разів перевидавалася, і вживається аж досі. Архиепископ і примас Карнковський дав своє благословення на друк і читання цієї Біблії.¹⁶

Треба ще згадати, що в XVI ст. часто появляються й видання Псалтиря польською мовою, якого переклад появився раніше перекладу Євангелії. В 1532 р. в Кракові вийшов переклад Валентина Врубля, передрукований в 1535 р.; в 1539 р. цей переклад сильно переробив Андрій Глябер, і він багато раз передруковувався потім.¹⁷

Такі були переклади св. Письма на польську мову, що постали підо впливом реформації. Перекладачі звичайно дбали не тільки про вірність перекладу, але й про чистоту польської мови, і цим вони дуже спричинилися до вироблення польської літературної мови; протестанти зробили надзвичайно багато, і зовсім справедливо пише про це В. Мацейовський: „Gdyby nie protestantyzm, byłaby się może oświata polska na toż samo, co węgierska wykierowała, byłaby, w łacinie utkwivszy, nie posiadała ojczystego piśmiennictwa. Sekciarstwo bowiem polskich protestantów sprawiło, że opuszczając łacinę coraz więcej dążyło nasze piśmiennictwo do polskości, coraz bardziej narodowym ożywiało się duchem”.¹⁸ Пануванню латини, яке в Польщі підтримував також і гуманізм, протестанти нанесли рішучий удар. З 1543 р. дозволено вживати польської мови поруч з латинською в суді; а сейм 1552 р. вже ставить польську мову потрібнішою за латинську.¹⁹

Польська мова до реформації була в повному занедбанні, — на неї звичайно дивилися, як на мову вульгарну, зовсім нездатну до літературного вжитку. Протестанти, бажаючи поширити свою науку й серед широкого громадянства, відразу схопилися за польську мову, і всі свої твори писали тільки нею; так постають переклади св.

¹⁶ На Біблії Вуйка зазначено, що вона виходить “*Dozwoleniem Stolicy Apostolskiej*”, але ks. S. Ch(odyński) в статті: “*O Biblii w przekładzie polskim ks. Wujka*” (див. “*Przegląd Katolicki*” 1894 р. № 18, ст. 273-276) доказує, що папа не дав свого благословення на це видання й переклад. Див. ще ks. Kruszyński: *Wstęp ogólny*, 1915 р., ст. 298-300; тут же на ст. 300-301 нові видання й перерібки Вуйка.

¹⁷ Опис і аналіз див. у А. Брікнера: *Pismo Święte i apokryfy*, 1903 р., розділ II, а також ст. 93-107.

¹⁸ *Piśmiennictwo Polskie*, 1853 р., т. I, ст. 51.

¹⁹ А. Будиловичъ: *Общеславянскій языкъ*, II, 224.

Письма, молитовники, пісні й велика релігійна наукова література, все в польській мові, а це в літературі приводить до доброго розвитку польської мови. Погляд на польську мову потроху зовсім міняється, і вона стає навіть мовою двору: сини Казимира Ягейлончика вже говорять по-польському.²⁰

Цікаво зазначити, що протестанти звичайно ставили собі за ціль також красу й чистість польської мови в своїх перекладах та писаннях, чого не помічаємо в перекладах часом аж занадто багато архаїзмів. В передмові до свого перекладу Біблії Вуек у розділі IX-м нападає на протестантів за вживання власне „нових слів”, „*którzy dla gładkich i pięknych słów prawdziwego sensu Pisma odstępują*”. Очевидно, це відгомін загальної тодішньої думки, що в протестантських перекладах була добра польська мова.

Реформаційний рух постільки сильно захопив був Польщу, що тут стала ширитись навіть ідея створення народного костьола („*kościół narodowego*”) незалежно від Риму, з польською богослужбовою мовою. В половині XVI-го віку це було поважне питання в Польщі, яке захоплювало не тільки церковних діячів, але й письменників та політиків; за ідею живої мови в костьолі висловлювалися поважні особи. Так, відомий польський політик і публіцист Фріч Моджевський (1503-1570) настоював у “*De sermone vernaculo in publicis Ecclesiae precibus usurpando*” про необхідність заведення польської мови до Богослуження, про що й клопотався король Сигизмунд Август (секретарем його був Моджевський), бажаючи слати до Риму делегацію в цій справі. Рим, звичайно, спротивився новині.²¹ Ідею народного костьола з польською богослужбовою мовою проповідував і Ожеховський.²² Ян Тарновський, каштелян краківський і великий гетман коронний, перша особа в Польщі по своїх великих впливах, також обстоював заведення польської мови в Богослуженні; в розмові з Ліппоманом Тарновський просто заявив, що без заведення польської мови до Бого-

²⁰ Wiszniewski: *Literatura*, VI, 376.

²¹ Wiszniewski: *Literatura*, VI, 377; А. Будиловичъ: *Op. cit.* II, 225.

²² К. Харламповичъ: *Западнорусскія школы*, ст. 174.

служення нема чим припинити розрухів церковних.²³ В вересні 1556 р. на з'їзді у Яна Тарновського постановлено, між іншим, добиватися на черговому сеймі права служити Богослуження польською мовою.* Звичайно, немало ксьондзів зреалізувати цю ідею й не дочекавшись дозволу з Риму, що зробив, напр., кс. Лютомирський.²⁴ А на сеймі в Петрокові в 1555 році шляхта здійснила цю ідею й прийняла постанову, „*ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur*” вказуючи, що це вже дозволив папа болгарам.²⁵

Звичайно, були особи, які противилися ідеї народньої мови в Богослуженні. Таким був, напр., єпископ Станіслав Гозій, що в статті: „*De sacro vernacule legendo*” боронив латинську мову; а коли треба вже перекладати богослужбові книжки на просту мову — радив Гозій, — то для цього ліпше взяти мову слов'янську, що від неї постанала й польська; крім цього, на слов'янську переклав уже церковні книжки бл. Єроним. Слов'янської мови, каже Гозій, вживали в Богослуженні поляки, чехи й моравани, але потім це вивелося в них не без слушної причини. „Нехай же поляки лишаються з латинською мовою; бож і на Русі (—в Україні) церковно-слов'янську мову не кожний розуміє, навіть часто й священник, а проте ніхто на це не скаржиться.”²⁶ Боронив латинську мову й відомий проповідник Петро Скарга, виступаючи вже проти церковно-слов'янської, вказуючи, що колись це була мова справді жива, „але тепер її жоден болгарин, чи хорват, чи москвин, чи українець не розуміє, хіба тільки по пильнім навчанні.”²⁷

Треба ще вказати, що в кальвінських та соцініянських школах завели живу польську мову jako предмет навчання, і ректор Пинчовської гімназії Статорій склав першу граматику польської мови.²⁸

²³ Любовичъ: Історія реформації въ Польщѣ, 1883 р., ст. 179.

* Там само, ст. 180.

²⁴ Grabowski: Literatura Luterska, ст. 3.

²⁵ О. О. Первоульфъ: Словѣнскій языкъ и его судьбы, 1885 р., ст. 85.

²⁶ Hosii Opera, Париж, 1562, л. 261; О. Первоульфъ: Словѣнскій языкъ и его судьбы, ст. 85-86. Як побачимо далі, на незнання ц.-слов'янської мови було багато скарг.

²⁷ Kazania, Краків, 1600 р., ст. 95; О. Первоульфъ, *Op. cit.* 86.

²⁸ К. Харламповичъ: Западнорусскія школы, ст. 175.

Ось таким сильним був вплив реформації на розвиток польсько літературної мови. Католики взялися за те саме оружжя протестанське, і так само почали вживати польської мови в своїх церковних казаннях, а це відразу сильно вплинуло на розвій цієї мови, як мови літературної.

Погляньмо ж тепер, як відбилася ця реформація в Європі й Польщі на культурнім житті народу українського, що тоді знаходився в границях Литовської Держави та Корони Польської.

ЛІТЕРАТУРА: Łukaszewicz Józef: Wiadomość historyczna o dysydyntach w m. Poznaniu w XVI i XVII w. 1832 p.; Його ж: O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, 1835; Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie, т. I-II, 1841-1849; Його ж: Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, 1853; Його ж: Historia szkół w Koronie i w. x. Litewskim, 1849-1850; в працях Лукашевича дуже багато джерельного матеріалу. — М. Rychlicki (М. Dzieduszycki): Piotr Skarga i jego wiek, 1850 p., 2-е вид. 1869 p., т. I-II. — Adamowicz: Kościół augsburski w Wilnie, 1855. — W. Zakrzewski: Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520 - 1572), 1870 p., — науковий об'єктивний огляд; Його ж: Po ucieczce Henryka, 1878. — М. Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie, 1879. — И. Соколовъ: Отношение протестантизма къ Россіи въ XVI и XVII вѣкахъ, М. 1880 p. — Józef Szujski: Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881, становище католицьке — Н. Карѣвъ: Борьба шляхты съ духовенствомъ въ Польшѣ на сеймахъ середины XVI вѣка, 1881 p., багато джерельного матеріалу. — Орестъ Левицкій: Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина” за 1882 p., т. II, ст. 25-27 (кн. 4), 177-224 (кн. 5) і 401-432 (кн. 6), дуже докладний огляд; див. для нас ст. 29-38, 42-49 (наука соцініян) і ін.; ця ж праця, трохи перероблена й доповнена, уміщена в „Архивъ Юго-Западной Руси” частина I, том IV, ст. 113-182, Київ, 1883: Внутреннее состояніе западно-русской церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и уніа; в 1923 p. працю Левицького в скороченні видано польськи: Socynjanie na Rusi, Краків. — П. Жуковичъ: Кардиналь Гозій и польская церковь его времени, 1882. — В. Макушевъ: Общественные и государственные вопросы въ польской литературѣ XVI вѣка, „Славянскій сборникъ”, т. III. — Митр. Макарій: Исторія Русской Церкви, т. IX, розділ III, ст. 311 sq. — Н. Любовичъ: Исторія реформації въ Польшѣ; кальвинисты и антиринитаріи (по неузданнымъ источникамъ), Варшава, 1883 p. — Ks. Jul. Bukowski: Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku, т. I-II, 1883-1886, з Католицького погляду, дає багато актового матеріалу. — О. О. Первольфъ: Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ, див. „Мѣоудіевскій Юбилейный Сборникъ”, Варшава, 1885 p., ст. 79-89. — Н. Карѣвъ: Реформація и католическая реакція въ Поль-

штѣ, „Вѣстникъ Европы” 1885 р.; Його ж: Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886. Tarnowski: *Studia do historyi literatury polskiej*, — pisarze polityczni XVI w., т. I-II, 1886 р., 2-е вид. 1895 р. — Евл. Будринъ: Антитринитаріи XVI вѣка, Казань, 1886 р. — А. Будиловичъ: Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы, Варшава, 1892 р., т. II, ст. 224-225. — Е. Θ. Карскій: Западнорусскіе переводы Псалтыри в XV-XVII вѣкахъ, Варшава 1896 р., ст. 12-14. — К. Харламповичъ: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р., розділ VI і VII, ст. 141-184: Протестантскія школы. — W. Sobieski: *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, 1902 р. — W. Krasiański: *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, т. I-II, в 3 частинах, Варшава, 1904-1905, — це переклад з англійської праці 1838-1840 р., переклав пастор Е. Бурше. — А. Brückner: *Tłumaczenia polskie*, див. „Podręczna Encyklopedia Kościelna”, 1904 р., т. III-IV, ст. 346-348. — А. Brückner: *Różnowiercy Polscy, szkice obyczajowe i literackie*, 1905 р. — Morowski: *Arjanie w Polsce*, 1906 р. — Ks. dr. J. Warmiński: *A. Samuel i Jan Seclucyan*, Познань, 1906; на ст. 267-410 дає докладний аналіз Нового Завіту Секлюціана, а почасти й інших. — Karl Völker: *Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsforschung*, Липськ, 1910. — Tadeusz Grabowski: *Literatura Ariańska w Polsce*, 1908; Його ж: *Literatura Kalwińska w Polsce*, 1910; Його ж: *Literatura Luterska w Polsce wieku XVI (1530-1630)*, Познань, 1920; Його ж: *Piotr Skarga na tle literatury religijnej w Polsce wieku XVI*, 1913 р.; Його ж: *Simon Simonius, wolnomyśliciel XVI w.*, 1913 г. — Th. Wotschke: *Geschichte der Reformation in Polen*, Липськ, 1911, мало наукова. Н. Merczyng: *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Краків, 1913 р. — В. Плиссъ: Симонъ Будный и его сектантская литературная дѣятельность въ Литвѣ и Западной Руси, „Христіанское Чтеніе”, 1914 р., кн. IX. — О. Hałeckі: *Zgoda Sandomierska*, 1914. — Ks. Józ. Kruszyński: *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego*, Włocławek, 1915; тут на ст. 296-304 про польські переклади св. Письма. St. Kot: *Andrzej Frycz Modrzewski*, 1910 р. — З 1921 р. видається в Варшаві спеціальний орган, присвячений вивченню реформації в Польщі: *Reformacja w Polsce*, видає „Towarzystwo do badania dziejów reformacji w Polsce”, вийшло вже 16 чисел. — K. Chodynicki: *Reformacja w Polsce*, Варшава, 1922. — Paul Fox: *The reformation in Poland, some social and economic aspects*, VII+153+XII ст. Бальтимора, 1924, див. рец. R. Suchodolski в „Reformacja w Polsce” 1926 р. № 13-16. ст. 224-227. — Джерела видає „Monumenta Reformationis Polonicae et Lituanicae, Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Загальний огляд літератури, добре подає М. Грушевський: Історія української літератури, т. V, ч. II, ст. 205-209. Старшу літературу, до XIX віку див. у Völker-а 1910 р.

В оглядах польської літератури звичайно багато дається місця впливам реформації; див., напр., W. Maciejowski: *Piśmiennictwo Polskie*, Варшава, 1853 р., т. I; Wiszniewski: *Historia literatury pol-*

skiej, 1840-1857 pp.; в т. VI, на ст. 549-607 дається докладний огляд польських перекладів св. Письма: Секлюціяна 549-557, Леополіти 557-562, Шарфенбергера 562-4, Біблія Радзивилівська 565-80, Будного 580-9, Н. Зав. Чеховича чи Раківський 589-97, Біблія Вуйка 598-607; A. Brückner: *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, II: *Pismo święte i apokryfy*, розділи II і III; A. Brückner: *Dzieje Literatury polskiej w zarysie*, 1924, Ks. S. Zwolski: *De bibliis polonicis, quae usque ad initium saeculi XVII. in lucem edita sunt*, Познань 1904 р.

1930 р. Варшава.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНІ

В попередніх розділах ми вже бачили,¹ які релігійні рухи панували в Європі та в Польщі, бачили й ті наслідки, які вони там викликали. Звичайно, я навмисне спинився на огляді тих рухів трохи докладніш, бо ж Україна ніколи не замикалася перед західними впливами, і всі ті рухи, що відбувалися в Європі, звичайно потроху дочувалися через Чехію та Польщу й до нас. У нас були постійні зносини з Європою, а це давало змогу новим європейським ідеям заходити й до українського народу. Разом зо всіма цими ідеями рано зайшла до нас також ідея перекладу св. Письма на живу мову.

Як відбивалися серед українського народу ідеї старіших середньовікових релігійних рухів в Європі, про це, на жаль, маємо дуже мало вказівок. Але знаючи, що культурними впливами український народ був зв'язаний з польським від найдавнішого часу, і знаючи, що європейські середньовікові релігійні рухи досить помітно відбивалися на Польщі, треба припускати, що відбивалися вони і в Україні. Справа тільки в тому, що головна ідея цих рухів — читання св. Письма живою мовою — серед українського народу спершу не викликала такого великого зацікавлення, як то бачимо в народів католицьких, а то з тієї причини, що т. зв. церковно-слов'янська мова на початку все ж таки була до певної міри мовою зрозумілою, тоді як стара латина для більшості народів була зовсім чужа. На початку середньовікових релігійних рухів, десь у віках XI-XII письменні люди в Україні ще розуміли свою церковну мову; але мова ця була чужа з походження, бо болгарська, а від того мала в собі велике

---

¹ Див. мою працю: „Українська літературна мова XVI-го ст.“, Варшава, 1930 р., т. I, ст. 5-32.

число слів, у нас не вживаних та зовсім штучно викованих, мала певне число й малозрозумілих старих форм, а тому це розуміння її маліло в Україні надзвичайно швидко. І коли на початку XV-го віку по цілій Європі почали ширитися ідеї гуситства, то вони, як ми бачили, захопили також і Польщу, і напевно швидко докотилися й до України, де в той час широкий загаль народу вже не розумів своєї церковної мови, та й саме духовенство розуміло її мало. Ось через це в XV-м віці ідея св. Письма в живій мові знайшла для себе вже зовсім добрий ґрунт і в Україні, і вже тоді почали втілювати цю ідею у життя. Чеські переклади св. Письма ходили по Україні й манили читачів до наслідування;² гусити в великому числі приїжджаючи до Польщі, напевне бували й серед українського народу. В Празькому університеті з XIV-го віку вчилася не мало українців, які, вертаючись додому, напевне привозили й нові релігійні ідеї. Усім цим я хочу ствердити, що задовго до реформаційного руху Україна також знала вже ідею св. Письма в живій мові, про що маємо й певні вказівки, як напр., живі глоси в рукописах XV-го віку.

Про релігійні секти в давній Україні маємо дуже мало відомостей. Але що вони були, на те маємо певні вказівки. В середині XIV-го ст. постає в Новгороді та Пскові цікава секта т. зв. стригольників. Секта почалася безумовно під західним впливом; стригольники не визнавали священства, і, між іншим, проповідували давно перед тим відому в Європі тезу, що кожен може бути священником, і кожен може пояснювати св. Письмо; така наука мусіла привести й до постановня нових перекладів св. Письма, але цих перекладів від стригольників не полишилося. Коли в кінці XIV-го ст. собор осудив сектантів, частина їх втікла до Галичини, і мабуть мала тут певний вплив, тільки жодних ближчих відомостей про стригольництво в Україні не полишилося.³

---

² Маємо, напр., старі чеські книги з кирилівськими написами на них.

³ Про стригольників див. Митр. Макарій: *Исторія русской церкви*, 1886 р., т. IV, ст. 150-164. И. Малышевский: *О зарождении религиозных сект въ Россіи съ рационалистическимъ направлениемъ*, Київ, 1884 р. Ю. Титовъ: *Секта стригольниковъ, „Миссіонерское Обзорѣніе“*, 1896 р., березень-квітень. А. Пыпинъ: *Исторія русской литературы*, Спб. 1911 р., т. II, ст. 58-65, а на ст. 89-90 докладна література, яку подає й „Энциклоп. Словарь Брокгауза, 1901 р., т. 30, ст. 198.

Деякі вчені, напр. Тихонравів, виводять стригольників з т. зв. бичовників чи покутників, що безумовно сильно впливали на слов'янські народи. Секта бичовників (флагелантів, гейслерів) вперше появилась в Італії в XIII-м віці, звідки швидко перейшла до Германії й Франції, а потім і до інших земель. Сектанти проповідували, що тільки самобичуванням можна відпокутувати свої гріхи, а тому збиралися в великі ватаги, й з хресними ходами, зо співами Псалтиря або інших релігійних пісень, мандрували з міста до міста, час від часу бичуючи один одного; часто навіть зимою ходили голими. В час народніх бід, напр., 1348 р., коли в Європі грасувала чума, флагелантство ширилося епідемічно. Є відомості, що флагеланти ходили по Хорватії, Чехії, Моравії, Словаччині, Угорщині й Польщі. Для нас цікавим являється те, що ватаги бичовників постійно співали різні релігійні пісні народньою мовою, звичайно мовою того народу, де ходили; є відомості, що вони співали цих пісень і мовою слов'янською. Пізніші бичовники не визнавали духовенства, і навчали про волю кожному пояснювати св. Письмо, для чого вони мусіли його мати людською мовою.

Польський літописець XV-го віку Длугош розповідає про цих бичовників, зазначаючи, що вони були в Кракові в 1260 р., а потім були в Польщі в 1349 р. Не можна допустити, щоб ці ватаги покутників оминули Галичину, — вони певне тут були й мали вплив. Звичайно вказується, що такі апокрифи, як Сон Богородиці, Оповідання про 12 п'ятниць та Лист Небесний — це твори покутників. У Чехії, Моравії та Словаччині постало тоді багато різних релігійних пісень у людській мові, звідки вони зайшли до Польщі, а мабуть і до Галичини.

Покутники напевне полишили глибші сліди своїх впливів серед українського народу, тільки питання це в нас ще зовсім не досліджене. Вони ж підготували ґрунт в Україні до прийняття ідей інших релігійних рухів, особливо гуситства.⁴

⁴ Про покутників див. Евг. Тарле: Флагелланти, „Енцикл. Словарь” Брокгауза, 1902 р., півт. 71 ст. 94-96, тут і література. — А. Н. Пыпин: История русской литературы, 1911 р., т. II, ст. 61. — М. Грушевський: Вплив чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм житті й творчості, львівські „Записки” 1925 р., т. 141, ст. 5-7.

В Україні була одна релігійна течія, що помітно визначилася ще задовго до реформації, — маю на увазі науку т. зв. жидівствующих, яких звичайно зв'язують із стригольниками. Року 1471 прибув з Києва до Новгороду на княжіння князь Михайло Олелькович, а разом із ним приїхав і „жид” Схарія, — може лікар його, що повів серед новгородської інтелігенції пропаганду своїх ідей. Цей Схарія чи Скара походив десь із кримських караїмів і був для свого часу широкоосвіченою людиною. Саме тоді Москва вперто руйнувала старі вільнолюбні новгородські традиції, а тому незадоволених серед цієї патріотичної верстви новгородців було багато. З тієї ж причини не мало було незадоволених і серед духовенства, особливо з того часу, коли Москва знищила виборність архієпископа новгородського й стала присилати своїх ставлеників, чужих Новгороду. Ось через це наука т. зв. жидівствующих поширилася тут найперше серед незадоволеної інтелігенції духовної й світської. Треба думати, що ця ж наука в себе вдома, в Україні, звідки приїхав Схарія, мала також не малий успіх.

Жидівствующі підготовляли в Україні ґрунт для науки соцініян, що з'явилися тут пізніше, в половині XV-го віку; вони не визнавали церков, образів, мощів, чернецтва, молитов за померлих; навчали, що Месія не прийшов іще, а тому поважали головно Старий Завіт; вимагали волі пояснення св. Письма і т. ін. Як бачимо, більшість цієї науки — усе те, що маємо й у європейських сектантів.

Для нас особливо цікавим є те, що жидівствующі проповідували волю біблійної критики.⁵ Вони ставилися дуже критично до традиційних церковно-слов'янських текстів, вказуючи на їхні помилки, а тому готовили свої переклади просто з мови жидівської. Дійсно, знаємо, що жидівствующі мали власні переклади Старозавітних книг. На жаль тільки, в тій боротьбі, яку з сектантами провадила московська влада, зникли ці їхні переклади, і від них лишилися самі рештки.

---

⁵ На жаль, повної науки жидівствующих не знаємо, — знаємо тільки те, що пишуть їхні противники, які дали їм і саму назву жидівствующих; але ці противники, звичайно, накидають сектантам багато й такого, чого ті не мали.

Перш над усе маємо „Псалтир”, перекладений десь у 60-70 роках XV-го століття. Власне це не Псалтир у християнським розумінні, — це переклад жидівського молитовника, т. зв. „махазор”; переклад написано церковнослов’янською мовою, досить плутаною, але в мові цій не мало українських слів, та й на самих церковних словах розставлено де-не-де український наголос. Переклад зроблено вже на Москві, перекладачем був Хведір жидовин, чи не з України родом.⁶

Друга пам’ятка — книга пророка Данила перекладена з жидівського т. зв. масоретського тексту; в мові не мало українізмів. Цікаво, що власні ймення подаються тут у жидівській формі, та й сама книга пристосована до жидівських синагогальних потреб. Рукопис XVI віку, а переклад походить певне з XV в., з Криму.⁷

Крім цих пам’яток, у XV віці жидівствующі переклали Книги Царств, Книгу Есфир, П’ятикнижжя, Малих Пророків і ін., — усі з українськими ознаками в мові. До нас дійшов збірник кінця XV — поч. XVI в., Виленської Публичної Бібліотеки № 262,⁸ в яким збереглося декілька старозавітних книг у перекладі жидівствующих з добре видними українськими ознаками.⁹

⁶ Псалтиря цього видав М. Н. Сперанскій: Псалтырь жидовствующих въ переводѣ Ѳеодора еврея, М. 1907 р., з „Чтенія” 1907 р., кн. 2.

⁷ И. Е. Евсѣевъ: Книга пророка Даниила въ переводѣ жидовствующихъ по рукописи XVI вѣка, див. „Чтенія”, М. 1902 р., ч. 202.

⁸ Опис збірника № 262, див. у Ф. Добрянскій: Описание рукописей Виленской Публичной Библіотеки, Вильня, 1882 р., ст. 441-447. Див. ще вищезазвану працю І. Евсеева, що видав з цього Збірника книгу пророка Данила.

⁹ Крім вищесказаного, зазначу ще таку літературу про жидівствующих. Н. Рудневъ: Разсужденіе о ересяхъ и расколахъ, бывшихъ въ русской церкви со времени Владимира Великаго до Іоанна Грозного, Москва, 1838 р. В. Ѳ. Боцяновскій: Русскіе вольнодумцы XIV-XV вѣковъ, „Новое Слово” 1896 р., № 12. А. Сервицкій: Опытъ изслѣдованія о ереси новгородскихъ еретиковъ или жидовствующихъ, „Православное Обзорѣніе” 1862 р., № 6-8. Пановъ: Ересь жидовствующихъ, „ЖМНП.р.” 1877 р., кн. 1-3. Ѳ. Титовъ: Секта жидовствующихъ, „Миссіонерское Обзорѣніе” 1896 р., липень-серпень. Новые матеріалы объ ереси жидовствующихъ: а) Посланіе инока Саввы на жидовъ и на еретики. 1496 р., видав С. Бѣлокуровъ, б) Посланіе Ѳеодора жидовина, видав М. Соколовъ, в) Московскій соборъ 1490 г. противъ жидовствующихъ, видав С. Долговъ і г) Книга пр. Даниила, видав И. Евсѣевъ, див. „Чтенія” М. 1901 р., ч. 202, кн. 3, ст. 1-164. В. Перетцъ: Новые труды о жидовствующихъ, „Универс. Извѣстія”, Київ, 1908. А. Пыпинъ: Исторія русской литературы, 1911 р., т. II, розд. III і ст. 90-91 литература. М. Н. Сперанскій: Исторія древней русской литературы, московскій період, М. 1921, ст. 53-81. Е. Карскій: Переводы Псалтири, 1896 р., ст. 10-12, 18-20. В. Н. Перетц: „Просветитель” Іосифа Санина

Безумовно, ці наші жидівствующі були в Україні провісниками реформації, і це вони підготували ґрунт для поширення гуситства й реформаційних ідей, що скоро прийшли сюди. Що ідеї гуситства справді сильно поширилися серед українського народу, про це красномовно свідчить лист короля Ягејла з 1423 р. до львівської шляхти й усього Руського воевідства. В листі цім Ягејло скаржився, що коли треба було йти на поміч гуситам, то галичани охоче пішли (з Сигизмундом Корибутовичем), навіть не сподіваючись на платню; коли ж тепер він кликав їх проти гуситів на поміч королю та папі, то ніхто не пішов, хоч король пропонував платню, а папа давав відпущення гріхів.¹⁰

Коли реформаційні ідеї докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися й по українських землях. Найперше на нові ідеї накинута українська інтелігенція, що відразу глибоко захопилася ними. Польські впливи значно збільшилися на українських землях ще відтоді, коли Литва забрала Україну; з бігом часу ці впливи все збільшувалися, й були досить сильними ще навіть перед Люблинською унією. Усі реформаційні течії, що вщерть заливали тоді Польщу, полилися тепер і в Україну, особливо на Волинь. Звичайно, з часу Люблинської унії 1569 р. ці впливи тільки зміцніли та збільшилися. Верхи білоруського й українського громадянства, незадоволені з власного духовенства, дуже легко підпадали реформаційним впливам і переходили в кальвінізм. А коли кальвіністом став і литовський канцлер князь Микола Радивил, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних домів, таких, як, напр., Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі й багато інших; є відомості (правда, перебільшені), ніби в Новгородськім воевідстві з 600 православних шляхетських родин у батьківській вірі залишилося тільки 16 домів, — усі інші перейшли на кальві-

---

в украинском переводе нач. XVII в.", Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков, Ленинград, 1928 р., ст. 108-167.

Уривки з перекладів жидівствующих подано в Хрестоматії, доданої до „Нариси з історії української мови” Шахматова-Кримського, Київ, 1924 р., ст. 168-172.

¹⁰ J. Pervolf: Poměr Čechův k Polsku a Litvě za husitského hnutí, „Osvěta” 1873 р., ст. 766. Codex epistolaris saeculi XV, т. I, ст. 56.

нізм...¹¹ Окремі протестантські громади розкинулися скрізь по Галичині, Волині, Поділлі й Побужжі.¹²

Цікаво, що на українські землі — на Волинь, Полісся, Побужжя, в Галичині і ін. місця реформаційний рух докотився в своїх найлівіших течіях, — тут сильно ширилося соцініянство. Чи не найсильніш заціпилося антитринітарство власне на Волині, де його міцно підтримували такі українські роди, як Чапличі, Гойські, Сенюти, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі й багато інших.¹³ Головними центрами соцініянства на Волині були: м. Киселин Володимирського повіту, м. Гоща і Ляхівці Острозького повіту та Берестечко повіту Дубенського. Трохи пізніше помандрувало соцініянство на Поділля та на Київщину.

Українська шляхта, захоплюючись нововірством, не рідко забирала церкви в своїх маєтках і обертала їх на молитвенні дома („збори”) для соцініян. Нововірство все зростало на українських землях з половини XVI віку, і найдовше трималося власне на Волині. Навіть деякі оборонці православія, напр. К. Острозький, досить лагідно ставились до нововірців, і підтримували з ними тісніші зв'язки.

На початку стосунки православних з нововірцями були зовсім добрими: протестанти боролися тільки з католиками, не займаючи православних; власне це ставило стосунки православних до протестантів часом досить близькими. Але якихсь глибших взаємин між православ'єм і нововірством ніколи не склалося, може й тому, що польська шляхта взагалі не схильна була чимбудь поступатися на користь православних.¹⁴

Поскільки глибоко був поширений реформаційний рух серед українського народу, ще не маємо на це одного погляду. Представники старшої школи дослідників, як І. Малишевський, Ор. Левицький, Драгоманів і ін. трохи перебільшували глибину цього руху, до якого досить критично й скептично поставився М. Грушевський. Правда, очевидно, знаходиться десь посередині, бож маємо

¹¹ Митр. Макарій: Історія русской церкви, т. IX, ст. 322.

¹² Спис цих громад подає проф. М. Грушевський в Історії України-Руси, т. VI, ст. 624-628.

¹³ Спис їх дає Ор. Левицький, ст. 209-210.

¹⁴ М. Грушевський: Історія української літератури, 1927 р., т. V, ч. 2, ст. 229.

з одного боку досить виразні свідoctва таких осіб, як А. Курбський та Іван Вишенський, що скаржаться на поширення нововірства, а з другого боку маємо реальні наслідки цих впливів — переклади св. Письма на живу мову і ін. Поширенню реформаційних ідей допомогли й ті московські раціоналісти емігранти, що в 70-х роках XVI ст. жили на Волині, як от Феодосій Косий, Васяян, Гнат, Хома і ін. На початку XVII ст. Вишенський скаржився: „По-еретичѣли вси обитальници Малой Росіи, и отъ Бога далече устранишася, къ невѣрію и зложитію припрагше, егда на латинскую и мірскую мудрость ся полакомили. Овѣ бо зоветься папезникъ, овѣ зась нынѣ зъ Евангелія вылѣзъ — евангелиста, овѣ зась нововыкрещеный (цебто соцініянин), овѣ зась суботникъ”.¹⁵ Як людина занадто консервативного погляду, Вишенський, звичайно, трохи згустив фарби в цім малюнку, але загальний настрій передав, мабуть, вірно. Знаємо, напр., що навіть митрополита Онисифора Дівочку голосно обвинувачували в певній схильності до нововірства.¹⁶

Наслідки реформаційного руху в Україні були ті самі, як в Європі й Польщі. Сильно прокинулося загальне зацікавлення церковними справами не тільки серед української шляхти, але також і серед міщанства, що стало тепер дуже близько до цих справ.

Але найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала реформація, була та сама, що ми її бачимо в Європі, в Чехії та в Польщі — це переклади св. Письма на живу народню мову, а також вживання народньої мови в Богослуженні. Правда, не реформація вперше занесла цю ідею в Україну, — занесли її ще ті попередні релігійні рухи, які докочувалися через Чехію та Польщу й до України; але тільки реформація поставила цю ідею серед українського народу вже зовсім виразно, і не тільки поставила, але й зреалізувала її.

Польські протестантські переклади широко розповсюджувалися й по Україні, і заохочували українців до пошани своєї мови й до наслідування науки протестантів. Дійсно, у цей час, з середини XVI-го ст. в Україні постають уже переклади св. Письма на живу українську мову,

¹⁵ Акты Южной и Западной России, т. II.

¹⁶ Ор. Левицький, ст. 56-57.

при чому оригіналами для цих перекладів звичайно служать польські протестантські переклади; так, Пересопницька Євангелія 1556-1561 р. — користала (але не дослівно) з лютеранського Нового Завіту Секлюціяна 1553 р., Євангелія В. Тяпинського десь по 1570 р. — переклад з соцініянського Нового Завіту С. Будного 1570 р., Новий Завіт Негалевського 1581 р. — переклад з соцініянського Нового Завіту Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол десь 1560-х років — переклад з кальвінської Біблії 1563 р.¹⁷ Уже самі ці джерела українських перекладів св. Письма виразно говорять, що реформаційні впливи в Україні не були малими.

Інше питання, чи православні, перекладаючи з протестантських джерел, лишилися таки православними. Ми вже бачили вище, що в числі джерел для польських католицьких перекладів були й переклади протестантські, до яких перекладачі католики таки пильно заглядали. Думаю, що так само було й при українських перекладах з протестантських джерел: напр., архимандрит Григорій, перекладаючи Пересопницьку Євангелію й користаючи при цьому й з Євангелії лютеранської, таки позоставався православним, і готував Євангелію для церковного вжитку православним.¹⁸ Здається, те ж саме можна повторити й про перекладачів В. Тяпинського та В. Негалевського. Таким чином були й такі православні, що проймалися деякими ліпшими ідеями реформаційними, але самі позоставалися православними, — вони ці ідеї обертали власне на користь православної церкви та православного народу. Так, власне, постала ціла праця Скорини: ідею перекладів узяв він від якихсь релігійних сектантів, найскоріше від гуситів (власне, ця ідея була вже тоді загально поширеною), але виконання цієї ідеї було в нього цілком православним. Ідея св. Письма живою мовою була в передових людей XV-XVI віків настільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір. В цім проявився той звичайний культурний поступ, який бачимо в історії всіх церков.

¹⁷ З цієї Біблії 1563 р. перекладено й Псалтиря, що зберігається в Московськiм Рум'янцевськiм Музеї, № 1017, початку XVII-го віку; дослідив його Е. Карський у праці: Западнорусские переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р.

¹⁸ Правда, Пересопницька Євангелія перекладена головню з тексту церковно-слов'янського.

Реформація зреалізувала і в Україні вживання народньої мови в церкві: залунала тут проповідь уже живою людвою мовою. Та не тільки проповідь, — стали читати й Євангелію та Апостола тією ж таки мовою. Загально відоме остереження консерватиста й назадняка Івана Вишенського: „Євангелія и Апостола въ церкви на Литургии простымъ языкомъ не выворачайте; по Литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныѣ всѣ и уставы словянскимъ языкомъ друкуйте”.¹⁹ Це твердження Вишенського дуже цінне: коли він, консерватор, стає проти читання на Літургії Євангелії та Апостола простою мовою, то робить це тільки тому, що ці книжки вже таки певне читали по церквах і то дуже багатьох; характерно, що проста мова так тоді ввійшла до церкви, що Вишенський не сміє виступати проти неї взагалі: він таки допускає її, хоч і по Літургії.

Остереження Івана Вишенського було не на часі, і проста мова дедалі все більше та більше входила до церкви; т. зв. Синаксарі читають уже простою мовою. В львівськiм Тріодіоні 1664 р. на л. 8 читаємо таке: „Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаем чести діалектомъ домашнимъ, по отпустѣ литіи въ притворѣ Катихизисъ”. І взагалі багато книжок церковного вжитку стали друкувати з того часу вже й простою мовою (збірки казань, Учительні Євангелії, деякі місця Требників і т. ін.).²⁰

Таким чином і в Україні, як то ми бачили і в інших європейських та слов'янських народів, реформація покликала до життя народню мову, як мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковно-слов'янська, як у народів католицьких — латина. Це тільки з часу реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народню мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI-го ст. мовою св. Письма й Церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною.

¹⁹ Акты Южной и Западной России, т. II, ст. 220.

²⁰ Цю справу я докладно розповідаю в своїй праці: „Мова українська була вже мовою церкви”, Тарнів, 1921 р.

Духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася за самий навіть XVI-й вік. Уже під кінець цього століття богословська література, писана доброю живою українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу (рівночасно з мовою польською) вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цій була величезна заслуга передусім реформації.

Одного часу протестанти зібралися були ширити серед українського народу свої видання. На кошти кн. Михайла Радивиля в м. Несвіжу zaloжено друкарню, і в ній р. 1562-го гурток кальвіністів на чолі з Симоном Будним випустив дві книжки „руською мовою”, це були: „Катихизисъ” та „О оправданіи грѣшного человѣка”. Очевидно, й самі православні, в цілях простої самооборони, мусіли взятися за ту саму зброю, — і вони видають свої богословські твори вже простою мовою, приступною для широкого громадянства. Так постала нова українська літературна мова.

ЛІТЕРАТУРА: И. Малышевскій: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ кievскому князю Владимиру Святому, „Труды Киев. Дух. Акад.” 1876 р., а також „Труды з археол. съѣзда” вип. II, ст. 307-316, 1878 р. — Ор. Левицкій: Социніанство въ Польшѣ, див. вище на ст. 153. — И. Каратаевъ: Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб. 1883 р., ст. 136-140, № 58 (Катехизис 1562 р.) і № 59 („О оправданіи”). — Е. Карскій: Два памятника стараго западно-русскаго нарѣчія, „ЖМНПр.” 1893 р., кн. 8, описано „Катехизисъ” 1562 р. — Розовъ: Отношеніе православной Ю.-З. Руси къ протестантству, Вильня, 1881. — О. Фотинскій: Социніанское движеніе на Волини в XVI-XVII вв., „Волин. Епарх. Вѣд.” 1894. — М. Возняк: Історія української літератури, Львів, 1921, т. II, ст. 19-27 впливи протестантизму. — М. Грушевскій: Історія України-Руси, 1907 р., т. VI, ст. 412-444. Його ж: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Київ, 1912 р.; Його ж Історія української літератури, Київ, 1927 р., т. V, ч. 2, ст. 205-254. Іншу літературу див. в кінці попереднього розділу. — А. Петровъ: Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатіи XVI в., „Матеріали для исторіи Закарпатской Руси”, т. VIII. — М. Грушевскій: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм житті й творчості, як проблема досліду, львівські „Записки” 1925 р., 141, ст. 1-13.

1930 р. Варшава.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КАТОЛИЦЬКА РЕАКЦІЯ

Католицька церква в Польщі за XV-й вік невпинно падала, і в першій половині XVI-го віку знаходилася вже в повнім занепаді. Духовенство було з невеликою освітою, про своїх вірних дбало воно мало; в той же час це духовенство суворо стягувало з народу свою десятину, мало власний церковний суд, і настирливо виявляло бажання ще збільшити свої привілеї коштом інших верстов польських. Моральний стан духовенства так само стояв зовсім не високо; скрізь панувало перекупство, недодержання безженности й т. ін. Народ, звичайно, бачив усі ці непорядки в духовнім житті, незадоволення все зростало, і тільки очікувано відповідного часу для протестів. Реформація власне й принесла цей вихід протесту проти непорядків у житті духовенства.

Такий сумний стан католицької церкви був тоді, звичайно, не в самій тільки Польщі. Протестанти зручно скористали з занепаду католицького духовенства, і нанесли йому тяжкі удари по всіх землях. Здавалося, часи самого існування католицизму в Європі вже пораховані.

Кращі представники католицької церкви дуже скоро розпізнали дійсні причини упадку свого духовенства й розпочали енергійну працю для санації церковних стосунків. В 1540 р. założено осібний католицький орден єзуїтів, до якого пішли найсильніші умово католицькі ченці; вони скрізь позакладали свої добрі школи, і тим сильно спричинилися до повного окатоличення громадянства. Устрій католицької церкви скоро помітно змінився на кращий, а це відразу виривало найголовнішу причину поширення реформаційного руху.

Для оздоровлення сумного стану католицької церкви в Польщі туди запрошено єзуїтів, які відразу ж розвели тут надзвичайно енергійну працю. Люблинська унія 1569 р. дала єзуїтам повну змогу перенести свою працю також у Литву та Україну, і вони справді вже в тім самім році працюють у Вильні. Не минуло багато часу, і єзуїти запосіли всі видатніші міста в Польсько-Литовській Державі.

Серед єзуїтів було багато людей енергійних, завзятих і великої освіти. В 1570 р. заклали вони школу свою в Вильні, в 1571 р. відкривають в Ярославі свою колегію, що стала центром єзуїтської пропаганди на цілу Галичину; в 1579 р. таку ж колегію відкрито в Полоцьку, а далі єзуїтські школи засновано в Орші, Люблині, Несвіжі, Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Винниці, Фастові, Острозі, Новгороді Сіверському і ін. містах. В скорому часі усі ці школи, найкращі на той час, позаповнювали православні діти, і єзуїти мали добрі жнива. Тридентський Собор, що багато спричинився до піднесення з упадку католицької церкви, наказав єпископам закладати в себе духовні семінарії, а це значно підносило рівень католицького духовенства, що ревно допомагало єзуїтам.

Борючись з протестантами, єзуїти змушені були взятися за їхню ж випробовану зброю, — за живу мову: виголошують проповіді народньою мовою, а були вони в більшості дуже добрі красномовці; в живій мові повели вони й свої диспути, на які завжди збирали силу народу не тільки католицького, але й православного. Засіли єзуїти, як ми бачили, також і за переклади св. Письма на польську мову, і дали тут такі класичні праці, як, скажемо, переклад Біблії на польську мову Якова Вуйка. Звичайно, усі свої писання єзуїти в більшості так само друкували польською мовою.

Єзуїти повели завзяту, докладно продуману боротьбу проти протестантів, і в скорому часі без великого труду впоралися з ними. Причини падіння протестантизму в Польщі були різні; може головною була та, що реформація найбільше захопила саму тільки шляхту. В половині XVI-го віку польська шляхта вперто боролася з духовенством за десятину та за його привілеї, але боролася

не за звільнення народу від цих тягарів, а тільки за бажання забрати церковні добра собі. Таким чином протестантизм серед польської шляхти ширився в більшості не з релігійних мотивів, а з мотивів політичних; приймаючи науку нововірців, шляхта звільнялася від церковної зверхности; більше того, — сама стала панувати в новій церкві. Певна річ, це подобалося шляхті, бо в боротьбі з консервативним духовенством нововірство було їм міцним спільником. Через усе це протестантизм не став в Польщі національним, і глибоко до народу не пішов.

Як ми бачили, в кальвінізмі скоро постали радикальні течії, яких наука не могла вже захопити завжди трохи консервативну масу. Непорозуміння між різними напрямками протестантизму все збільшувалися, й покінчилися тим, що ці напрямки забули свою спільну мету — боротьбу з католицизмом — і почали завзято жертися поміж собою. Можна сказати, що з 1560 р. вся енергія та сили реформаторів витрачалися головню на боротьбу зо своїми лівими течіями. Звичайно, цією незгодою поміж нововірцями дуже зручно користалися єзуїти, розкладали їх ще більше, а в кінці доценту розбили їх.

Напочатку нововірці не тільки не займали православних, убачаючи в них своїх спільників у боротьбі з католиками, але часом і допомагали їм; проте хутко виявилось, що ці „попутчики” були не щирими супроти православних: ставши протестантами, вони не перестали бути горливими польськими націоналістами, а це перешкоджало їм ближче зійтися з православними українцями й працювати спільно. Самі реформісти скоро покинули свої замишування до „руської” мови, перейшовши до мови польської, як це зробив, напр. С. Будний. Українці, звичайно, бачили цю нещирість, чому й серед них протестантство захопило головню інтелігенцію, а до простого народу пішло мало й не глибоко.

І реформаційний рух потроху слабшав та зменшувався. Заїла колотнеча поміж самими протестантами та науки крайніх течій їхніх викликали несмак у громадянства, і воно почало потроху втрачати зацікавлення до нововірства. Через усе це нові розпорядження уряду, що почав коли не переслідувати, то обмежувати діяльність протестантів, а ще більше зручна праця єзуїтів добила всяку

охоту до нововірства. Сама католицька церква в Польщі хутко підносилася з упадку, кріпла дисципліна, духовенство росло на силах. Вище духовенство в боротьбі з шляхтою втратило дуже багато із своїх матеріяльних дібр та привілеїв, але це тільки зміцнило його духово. Через те загальний стан католицької церкви в Польщі в другій половині XVI-го віку помітно відрізняється від сумного стану її в першій половині. Своєю зручною працею армія єзуїтів повернула назад до католицизму всіх, хто відпав був від нього до нововірства. Перемога єзуїтів була повною.

Головне надбання польського народу з часу розцвіту реформації, — читання св. Письма в людській мові, — звичайно, не було дуже милим для єзуїтів, як і для вищого духовенства. Вища духовна влада повсякчасно з цим боролася; напр. шляхта ще року 1534-го на сеймику Средз-кім скаржилася на духовенство, що забороняє їм книжки, а особливо Біблію „naszym językiem, tu też nam się wielka krzywda widzi od księży, albowiem każdy język ma swym językiem pisma, a nam księża każą głupiemu być”.¹ Очевидно, пізніше духовенство не боронило вже цього, але й не дуже толерувало; проте все таки воно подбало, щоб замінити протестантські переклади св. Письма своїми католицькими, що й зробило, як ми бачили, дуже добре. Але великого захоплення до перекладів св. Письма єзуїти, не виявляли; в цім відношенні дуже характерна заява Я. Вуйки, яку він робить у своїй передмові, розділ 8, до Біблії 1599 р.: „Nie jest potrzebna do wiary ani do zbawienia mieć u czytać Biblię w swoim przyrodzonym pospolitym języku”, на що Вуек наводить різні докази, а між ними й такий, що „nie wszyscy u swego języka pisma umieją czytać”.² Знаємо, що навіть у XVII-м віці ще заборонювано католикам читати св. Письмо в живій мові.³

¹ A. Brückner: Pismo święte i apokryfy, 1903 р., ст. 36.

² Цей доказ певне був реальним і його підношено ще в половині XVI-го віку. Мабуть з цієї причини в Крелевецьким Новім Завіті 1553 р. (бібліотека Замойських в Варшаві № 434) на початку видання, на 8 сторінках подається „Orthographia Polska to iest nauka pisanja i czytania języka polskiego, ile Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana”. Це ще один доказ, як реформатори багато дбали про розвиток рідної мови й літератури.

³ Там само, ст. 64.

Звичайно, такі методи не були тільки в Польщі, — їх примінювано й по інших країнах у боротьбі з протестантами. Доходили навіть до того, що протестантські видання, звичаєм тогочасним, частенько й палено; так, коли розпочалася католицька реакція в Хорватії й Славонії, в першій половині XVII-го ст., то „всѣ послѣдователи Реформації были изгнаны, имѣнія ихъ конфискованы, люблянская типографія уничтожена, Далматинова Библия запрещена. Іезуиты собирали и жгли книги съ такимъ усердіемъ, что въ настоящее время изданія южно-славянскихъ протестантовъ составляютъ величайшую рѣдкость; многія истреблены совсѣмъ. Народный языкъ словенцевъ, столь неожиданно призванный къ жизни, опять заглохъ и уступилъ мѣсто латинскому и нѣмецкому”.⁴ Те саме робилося і в Польщі; так в 1611 р. помер Ян Потоцький, лютеранин; його маєток у Панівцях на Поділлі дістався його братові Станіславу, що спочатку теж був лютератином, але тепер був навернений на католицизм. Ст. Потоцький закрив протестантську академію та друкарню, що були в Панівцях, переробивши їх на стайню; помагали йому єзуїти: „вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно, зачинили друкарню й доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі „еретичні” книжки”.⁵ Тому видання панівецькі такі рідкі.

Це були наслідки релігійної реакції. Єзуїти взагалі всіма силами пильнували вернути до католицизму того чи іншого пана, а той уже сам кінчав з протестантами в своїм маєтку.

Упоравшись з протестантами й залишившись, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних. Момент був дуже відповідний, і тому єзуїти з великими силами взялися за православних, мріючи про повне знищення „схизми”. Очевидно, єзуїти схопилися за випробовану протестантську зброю, — за живе слово, що їм робити було й не трудно, бо ж українська інтелігенція, на яку повели вони головний наступ, добре знала польську мову. Але не минали єзуїти й мови „русь-

⁴ Библейские переводы, „Энцикл. Словарь” Брокгауза, 1892 р., півтом 6, ст. 688.

⁵ „Бібліологічні Вісті” 1923 р. ч. 4, ст. 110; Іван Огієнко: Історія українського друкарства, т. I, ст. 347, Львів, 1925 р.

кої”; так, знаємо, що єзуїт Антоній Поссевин (1534-1611), головний діяч католицької реакції в Європі і видатний дипломат, радив єзуїтам видавати в Польщі богословсько-полемічні твори „руською” мовою; радив він також виправити в дусі католицької Вульгати церковно-сло’янські Євангелію, Псалтир і богослужбові книжки, для чого роздобув навіть потрібні кошти.⁶ Безумовно, єзуїти послухалися цієї ради, й прийняли за складання потрібних праць; так, р. 1585-го в Вильні був видрукований „Катехизмъ или наука всѣмъ православнымъ хр(и)стіяномъ к повченію вел’ми полезно з латинского языка на рускій языкъ ново преложено. Друкованъ оу Вильни, року Бож. нароч. 1585, з дозволеньемъ старъшихъ”. Є. Карський твердить, що деякі ознаки вказують, що рукопис Никодимової Євангелії, оповідання про трьох королів і життя св. Олексія (рукопис Публ. Спб. Бібліотеки Q. I. № 391) — це твір єзуїтів, як і подібні збірники Московської Синодальної Бібліотеки № 367 і 558.⁷

Своїм звичаєм єзуїти головний удар направили на вищу українську й білоруську інтелігенцію, що тоді була православною, в меншості — протестантською. При допомозі своїх дуже добрих шкіл вони денаціоналізували, а потім на вернули на католицтво більшість вищої православної інтелігенції. Єзуїти сильно впливали й на урядові сфери, а тому помалу розпочинаються різні утиски православної віри, а самі православні потроху втрачають привілеї, які мали від попередніх королів.

Цього планового наступу католицтва в першу чергу не витримала вища українська православна інтелігенція: вона покинула батьківську віру й пристала до віри чужої, тим самим зрікшися й своєї української нації. Багато нашої інтелігенції, як бачили ми, перейшли були до кальвінізму та соцініянства, звідки єзуїти перевели їх також до католицтва. І взагалі всі, хто тільки кидав тоді православну віру, той не тільки переходив на католицтво, але й зраджував своїй нації, бо кидав свій рідний народ, перестаючи бути українцем...

Року 1610-го в Вильні славний український учений Мелетій Смотрицький випустив свою відому книжку „Тре-

---

⁶ Митр. Макарій: Історія русской церкви, IX, 420-421.

⁷ Западнорусские переводы Псалтыри, Варшава, 1896 р., ст. 20-21.

нос" або „Плач Східньої Церкви”, в якій оплакує перехід на католицтво таких православних „руських” фамилій: княжат Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторийських, Пронських, Ружинських, Соломирецьких, Головчинських, Крошинських, Масальських, Горських, Соколинських, Лукомських, Пузин, — „й інші нечисленні, яких довго було б вичисляти зокрема”... Відпали також „родовиті, славні, великомисленні, сильні й давні доми по всім світі голосною доброю славою, могутністю й відвагою народа руського: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші.”⁸

Так загубив український народ свою інтелігенцію.

ЛІТЕРАТУРА: Н. Карфевъ: Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886 р., тут і відповідна література. — Н. Любавичъ: Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ, 1890 р. — *Załęski: Jezuiści w Polsce*, т. I-II, 1900-1901 р. — *Sobieski: Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, 1902 р. — Е. Карскій: Западнорусскіе переводы Псалтыри, Варшава, 1896 р., ст. 19-21; Його ж Бѣлорусы, Петроград, 1921 р., т. III, ч. 2, ст. 14-16. — М. Грушевський: Історія української літератури, Київ, 1927 р., т. V, ч. 2, ст. 228 і далі. — Памятники культурных и дипломатических сношений России с Италией, Ленинград, 1925 р., т. I, див. Адриянова-Перетц: З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами, „Україна”, Київ, 1927 р., кн. 3, ст. 3-9.

Варшава, 1930 р.

---

⁸ Див. „Тренос” л. 15. Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI, ст. 598.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЦЕРКОВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В XVI-м ВІЦІ

Православна церква не була безборонним глядачем усього того, що принесли їй реформаційні рухи та католицька реакція. Протестантські ідеї захопили інтелігенцію та міщанство, а почасти й духовенство; різні сектанти боролися, звичайно, не тільки з католиками, але й з православними. Скрізь почали голосно говорити про занепад православної церкви, про малу моральність вищої духовної влади, про непорядки в управлінні і т. ін., що дійсно почасти відповідало правді. Усе це відразу примусило духовенство критичніше глянути на себе й пізнати свої недостаті. Інтелігенція, особливо родовита й заможна, по trochu йшла до протестантів, а це дуже помітно відбивалося на православній церкві: вона позбавлялася своїх сильних патронів, а з ними часто й матеріяльних достатків. Уходячи в протестантство, той чи інший пан часто відбирав церкву в своїх підданих і перероблював її на збори, користаючись середньовічною засадою: *cujus regio, ejus religio*. Бували часто випадки, коли пани-апостати тягли за собою й своїх підданих.

Отже, годі було не реагувати на все те, що почало творитися скрізь і дошкульно чіпати православну церкву. Серед духовенства пішов теж великий рух з гаслом *направи*, — направи від гори до долу. Це був рух, дуже корисний для православної церкви і для розвитку української культури; він хутко злучився з таким же рухом серед людей світських, від чого надзвичайно зміцнів, що й дало православній церкві сил боротися з тією небезпекою, яку принесли їй єзуїти.

Сумне становище православної церкви погіршувалось ще й тим, що вона не мала вже багатьох міцних своїх ко-

лишніх оборонців, бо втратила вищу інтелігенцію. Вище духовенство, єпископат, культурно й морально стояло не високо, і боронити свою паству не могло. Шкіл добрих тоді нам бракувало, тому православна молодь мусіла шукати собі освіти або закордоном, або в школах польських, і підпадати тим повільному винародовленню.

От при такому низькому культурному стані нашого духовенства, при таких заступниках нашої віри розпочався похід католицизму на православ'є, похід спершу ніби тільки ідейний.

Утиски на православ'є, що загрожували навіть самому його існуванню, відразу знайшли йому нових оборонців, і поставили на ноги весь український народ. Більшим пізнішим приводом до цього була, між іншим, голосна тоді календарна реформа. Папа Григорій XIII в 1582-м році видав відомого свого наказу дочислити до дня 5 лютого 10 день, і на будуче опускати на кожні 400 літ 3 високосні дні. Тому, що розпорядження це походило від папи, православні його не прийняли, а через те, що календарну реформу почали вводити силою, український народ рішуче запротестував проти неї й зрікся її прийняти. Ця календарна справа стала православним новим сигналом для об'єднання й для оборони своєї віри.

До оборони батьківської віри в першу чергу стало українське міщанство, — воно організовується в церковні братства й потроху бере церковну справу в свої руки. Хутко, одно по одному, братства засновуються майже по всіх помітних тодішніх містах, — напр., Львів, Рогатин, Городок, Берестя, Перемишль, Комарно, Сатанів, Галич, Красностав, Більськ, Люблин, Вильня, Київ, Луцьк і багато інших. Число братств зростало, і їх почали засновувати по дрібних містах і навіть по селах. І Україна вкрилася густою сіткою церковних братств, що стали міцними фортецями в обороні православної віри. В виробленні української літературної мови братства відіграли безумовно важливу роль, — їм потрібна була полемічна література для широкого загалу, тим самим народньою мовою, чому й стали братства чинником, що ширив власне таку літературу. До цієї нової літератури принесли живу народню українську мову.

Селянство українське, звичайно, міцно трималося батьківської віри. Треба зауважити, що той реформаційний рух, про який ми вище говорили, мало заторкнув селянство, — він пройшов головню по українських верхах, не зачіпивши низів. Селянство, таким чином, залишилось національним і православним.

Нижче духовенство в той час не визначалося своєю культурою, зате було дуже близьке до народу й мало на нього великий вплив. Духовенства було тоді дуже багато, — як певний стан, воно творило до 10% усієї української людности,¹ — вже з-за цього вплив його на простий народ був дуже помітний. Звичайно, нижче духовенство міцно й завзято боронило свою батьківську віру.

Під кінець XVI-го віку виступає й сильний оборонець православія, — українське козацтво; воно так само завзято боронило батьківську віру, до чого привід давало йому само духовенство.

От усе це спричинилося до того, що в відповідь на релігійні польські утиски український народ швидко зорганізувався, й міцною лавою став за свою віру.

Але було тепер ясно, що для оборони потрібна нова зброя, з якою так влучно нападав ворог — зброя культурна. І братства заводять свої школи, вишукують добрих учителів, добрих провідників. По різних містах за XVI і XVII вв. закладаються друкарні, як от Львів, Остріг, Дермань, Заблудів, Київ, Крем'янець, Кринос, Луцьк, Почаїв, Рохманів, Стратин, Супрасль, Унів, Чернігів і інші. Друкарні ці випускають силу книжок, потрібних для шкіл, духовенства та для підняття культурного рівня українського народу; багато з нових книжок були писані вже живою українською мовою, що з того часу стала мовою літературною.

І в Україні розпочався жвавий культурно-національний рух, скерований першим ділом на оборону Церкви своєї, як своєї чести народньої, як своєї власної душі. „Руська” віра, віра православна, стала ознакою національною, українською; перестати бути православним стало однаковим, що перестати бути українцем. Церква стала центром українського національного життя; бачивши різні перепони для свого розвитку, українське громадянство ін-

---

¹ Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI, ст. 263.

стинктивно горнулося до церкви, як до єдиної національної інституції, де можна було почувати себе українцем.

Війна родить героїв, каже приповідка. Польські утіски батьківської віри викликали культурно-церковний рух, а він викохав нам багато сильних культурних робітників, що міцно стали на оборону свого народу, взявшись вже за нову зброю — за живу народню мову, а це привело до буйного розцвіту української літературної мови в XVI-XVII віках.

Релігійність була споконвічною ознакою українського народу, а тепер, з другої половини XVI-го віку, ця релігійність значно підноситься. І в той час, коли латинство завзято підносило свою активність, релігійні й церковні питання стали в нас на порядок денний, спустилися навіть до низів, обмірковувались усім народом. Навіть жінки стали до вирішування питань релігійних. „Такий світ настав, — скаржиться один з тодішніх письменників, — що кожний радий допитуватися, а інші змінюють на нову віру (свою), переміняють по кілька; не тільки чоловіки, а й жінки деякі хочуть знати глибини Писання, тайни церковних догматів, хоч більше відповідна була б їм куделя з веретеном, аніж писання пером”.²

Цей церковно-релігійний рух дуже спричинився до постановня перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до розвитку нашої літературної мови. Народня жива мова стала найсильнішою зброєю в цій релігійній боротьбі, що глибоко пізнали, як ми бачили, перше протестанти, а за ними й католики. Тепер пізнали цього чинника й українці, і в оборону своєї православної віри поставили живе слово. Розпочинаються в нас з того часу церковні казання українською мовою, — мовою, яку розумів той народ, що боронив тепер цілу справу. Розпочинаються ясні цитати текстів св. Письма українською мовою, а це потроху приводить до думки перекласти цілу Біблію на українську мову. Розпочинається спеціальна полемічна література в українській мові. Одним словом, з половини XVI-го віку, перше під впливом протестантським, а потім під впливом єзуїтської акції жива українська мова стає літературною, й відразу появляється солідна література цією мовою.

---

² Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI, ст. 467.

Управління церквою, до певної міри, перейшло в руки народу й церковних братств, що стояли завжди близько до церкви й направляли її справи. Звичайно, світські ці люди мало розуміли мову церковну, і тому й вони почали домагатися заведення своєї української мови до церкви, почали домагатися й перекладів св. Письма на мову українську. Це наближення мирян до церковних справ дуже корисно відбилося на піднесенні культурного рівня нашого духовенства й безумовно спричинилося й до перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до закріплення живої української мови, як мови літературної.

ЛІТЕРАТУРА: Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI, ст. 412-538, Київ, 1907 р., т. VII, ст. 388-479, К. 1909 р. — Проф. М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Київ-Львів, 1912 р. — К. Харлампович: Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898 р. — І. Огієнко: Історія українського друкарства, т. I, Львів, 1925 р., тут і література. — І. Флеровъ: О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ Юго-Западной Россіи въ XVI, XVII і XVIII столѣтіяхъ, Спб. 1857 р.; рец. Біляева в „Рус. Бесѣда” 1858 р., кн. I. — Ол. Ефименко: Южно-русскія церковныя братства, „Слово” 1880 р., кн. X-XI. — А. Крыловскій: Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. — А. А. Папковъ: Братства, Очеркъ исторіи западнорусскихъ православныхъ братствъ, 1900 р. — А. Папковъ: Древнерусскій приходъ, 1897 р. — І. Огієнко: Брусиловское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Лѣтопись Екатеринославскій ученой Архивной Комиссіи” т. IX за 1914 р. — Н. Сумцовъ: Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію Григоріанскій календарь, „Кіев. Старина” 1883 р., кн. 5. — Ів. Огієнко: На світанку боротьби проти нового стилю, історично-літературний нарис, „Духовна Бесіда” 1924 р., № 4.

Варшава, 1930 р.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА, ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

Початок наших Церковних Братств¹ криється в глибокій давнині, — в Іпатієвім Літопису під роками 1134 та 1159 уже згадуються церковні „братчини”, напр. у Полоцьку, згадуються, як давно існуючі. Це були громадські організації коло церкви, що мали вузькі церковні завдання, і до XV-го віку нічим особливим себе не виявляли. Здається, подібні організації існували, в тій або іншій формі, у всіх православних народів.

Помітне оживлення діяльності старих Братств наступило в XV віці в Польсько-Литовській Державі. Багато причин склалося тут на те, а головні з них були: 1. значне оживлення релігійного життя в Польщі, викликане релігійними рухами в Європі, особливо ж рухом гуситським і 2. помітне збагачення й підсилення міських наших мешканців. Наше міщанство, під впливом панівного тоді в Польщі Магдебурзького права, потроху гуртувалося в різні цехові організації, і з часом перетворилося в сильну класу, що мала велике економічне й політичне значення. По духу свого часу ці міщанські цехові організації скоро набули собі виразного церковного забарвлення, бо саме розбурхане церковне життя вимагало їхньої діяльної участі в церковних справах. В Литві та Польщі рядом жили дві великі церкви, — католицька та православна чи благочестива, при чому перша, церква католицька рано виявила бажання горувати над церквою благочестивою. Усе це й довело до того, що в XV-м віці помітно ожила

---

¹ „Наша Культура”, Варшава, 1937 р., кн. 1, ст. 1-9. Передрукували: в Америці „Дніпро”, 1938 р., червень, у Чернівцях „Час”, ч. 2998 і ін. за 9. IV. 1939 р.

діяльність старих Церковних Братств, що тепер потроху організуються не тільки для самої звичайної церковної праці, але й для оборони своєї батьківської віри. Історія зберегла нам звістку про цю нову організацію Братств в XV віці тільки щодо двох Братств, — найстарше Львівське Успінське Братство відоме з 1439 року, а друге за ним — Виленське Кушнірське — з 1458 р.

Перетворення Церковних Братств в нові організації пішло скоріше в XVI віці. Це був вік, що взагалі приніс благочестивому народові в Литовсько-Польській Державі великий церковно-культурний рух. Реформаційні течії докотилися з Європи й до Сходу, і помітно захопили й український та білоруський народи, особливо його інтелігенцію та міщанство. Глибоко поширилися нові церковні ідеї, напр. ідея про переклади св. Письма на живі мови, про права цієї мови до Церкви, і взагалі про більше наближення самої Церкви до потреб і вимог живого життя. Сильне тоді міщанство ближче стає до церковної діяльності, й на тодішній церковний стан починає дивитися критичним поглядом.

А стан благочестивої Церкви в той час був уже невідрадный. Рядове духовенство часто було малоосвічене, життя провадило „зазорне”, моральний вплив його на вірних був невеликий. Під впливом протестантської пропаганди благочестива людність стала пильніш придивлятися до тодішнього церковного життя та до життя свого духовенства, і побачила там багато непорядків. Ще гіршою була справа з вищою церковною владою. Так зване право патронату давало змогу королівській владі обсаджувати або впливати на обсадження всіх найвищих церковних посад, — митрополитів, архієпископів, єпископів та архимандритів багатих монастирів. Влада ця була католицької віри, і той чи інший стан православної Церкви глибоко її не обходив, а тому досить скоро на вищих церковних посадах опинилися люди, що до того мало надавалися. Ця церковна влада більш дбала про свої маєтки, аніж про Церкву, більш думала про вовночку своєї отари, аніж про її душу. На вищі церковні посади в більшості йшли люди шляхетського походження, мирських шляхетських переконань, які звичайно й на своїх вірних дивилися згори панським гордим оком.

А між тим на благочестиву Церкву все більш та більш сунула реформація й розбивала її ряди. Православна інтелігенція, білоруська та українська, сильно піддавалася нововірству, й скоро кидала батьківську віру. Це був надзвичайно дошкульний удар для Церкви, який змусив її відразу стати до оборони й до оживлення.

Не кращий був тоді й стан католицької Церкви, — духовенство її було зовсім малоосвічене, а вища церковна влада так само більш дбала про свої матеріальні користі. Але скоро прийшла поміч для цієї Церкви, — це були єзуїти, що десь коло 1568 р. появились в Польщі. Вони досить швидко впорядковували католицьку Церкву, а пізніше повели планомірний наступ на Церкву православну. Вони скрізь позасновували дуже добрі школи, понаписували цінні книжки, по церквах дали гарячих проповідників, позакладали друкарні і т. ін., — усе це швидко не тільки морально оздоровило католицький клир, але й поставило його значно вище від православних під оглядом освітнім. До католицьких шкіл охоче йшла й наша православна молодь.

Кращі сини нашої Церкви відразу зрозуміли, яка величезна небезпека загрожує їхній Церкві, коли тільки й вони не змінять свого дотеперішнього життя, коли й вони не візьмуться за те саме духове оружжя, що ним єзуїти так швидко вилікували католицьку Церкву. Але хто міг тепер цим зайнятися? Заможна й родовита інтелігенція опинилася перше в таборі протестантським, а пізніш католицьким; вища духовна влада була непевна навіть у своїх релігійних переконаннях. Позоставалася одна надійна класа — благочестиве міщанство зо своїми Церковними Братствами, що мало не тільки значну матеріальну силу в своїх руках, але мало й незломну віру батьків у своїх душах. Отож Церковні Братства й виступили, як єдина реальна сила, не тільки на оборону православної Церкви, але й на оживлення замертвілого життя її.

В новій своїй ролі — в ролі оборонців батьківської віри — українські та білоруські Церковні Братства виступають поволі ще в першій половині XVI-го століття, але повна їх перебудова наступила головно в другій половині цього віку. Найперш організувалися Братства по великих містах, — у Львові та Вильні, а незабаром за ними

зкладаються Церковні Братства й по інших містах. Братства звертаються до короля й просять від нього привілеїв на затвердження свого існування й праці. Королі видають такі грамоти, а це дуже облегчувало Братствам їхню діяльність; найдавнішу таку королівську грамоту знаємо ще з 1538 р., — затвердження статуту Виленського Кушнірського Церковного Братства.

Братства, як організації церковні, мусіли подбати й про благословлення своєї праці від найвищої церковної влади. Православна Церква в Польсько-Литовській Державі канонічно підлягала тоді патріярхові Царгородському, і до нього й удаються Церковні Братства за благословленням. Якраз того часу на Сході перебував Костянтинопільський патріярх Єремія, що їздив до Москви „за милостиною”. Переїжджаючи через Литву та Польщу, патріярх докладно ознайомився з ненормальним станом благочестя, й переконався, що в порятунку його можуть корисно стати хіба Церковні Братства. Ось тому Єремія в 1588 році надає Львівському та Виленському Братствам великих прав, і навіть робить їх ставропігіяльними, цебто залежними тільки від нього. Трохи пізніш, в 1620 р. патріярх Єрусалимський Феофан надав ставропігіяльні права Братствам Луцькому Хрестовоздвиженському (засноване в 1617 р.), Київському Богоявленському та Случькому Спаському; в 1633 р. ставропігіяльним стало Братство Могилівське. Взагалі, Царгородська патріярхія сильно опікувалася благочестивою церквою в Польщі, і багато їй допомогла якраз у час лихоліття, посилаючи сюди своїх посланців. Допомога ця була дуже реальна й помітна, чого ніколи не зубували наші Церковні Братства. На жаль тільки, вже в XVII віці, особливо з сеймової ухвали 1676 року, правильні зносини зо східними патріярхами припинилися, бо їх заборонено...

Діяльність Братств була дуже різнородна. Хоч головні завдання їхньої праці скрізь були однакові, проте кожне з них розвивалося по-своєму, і самі статuti їх не були однакові. Але вже в кінці XVI-го віку Братства охопили ціле церковно-релігійне життя, яке все опинилося в їхніх руках.

Найперша й найстарша ділянка праці наших Церковних Братств — це безпосередня допомога своїй

парафіяльній церкві. З найдавнішого часу братчики займалися оздобою зовнішності своєї церкви, дбали про її гарний вигляд та про урочистість Богослужень і церковних процесій. Особливо врочисто святкували братчики своє храмове свято: на цей день варився мед, до Церкви сходилися не тільки члени Братства, але й сила гостей. По врочистім Богослуженні зачинався братський пир, випивався наварений мед, а вторговані з того гроші йшли до братської каси; позосталий віск ішов на братські церковні свічки. У цей же день Братство роздавало старцям щедрю милостиню, а по Богослуженні вряджувало для них братський обід, і так само поїло й старців братським медом. Звичай варити мед на храмове свято постався в народів українського та білоруського аж до сьогоднішнього дня. Звичайно бувало так, що адміністраційна влада звільняла цей мед від податку, і тим давала більший дохід Братству; нерідко Братства мали право ситити мед два-три рази на рік.

Моральне й церковно-релігійне виховання було так само важливим завданням Братства. У житті братчиків панував безоглядний послух. На чолі Братства стояли виборні старші брати, — голова Братства, брат скарбник (шафар), брат ключник і ін. Кожне їхнє зарядження мусіло бути виконане, а невиконання каралося. До Братства приймали всіх бажаючих, але вихід із Братства був сильно утруднений.

Старші брати пильно доглядали, щоб братчики провадили відповідне релігійно-моральне життя, а за провини публично карали. Не допускали сварок та піятики; на братських зборах кожний мусів заховуватися по-євангельському; приходити на збори зо зброєю не дозволялося. Братство мало свій суд, і братчикам не вільно було звертатися до суду коронного; право суду забезпечено було деяким Братствам навіть королівськими привілеями. Усе це надзвичайно берегло наш народ і від винародовлення.

На виховання молоді Братства звертали велику увагу, і звичайно гуртували їх у молоді чи молодецькі Братства. Карність і послух старшим були головними чеснотами молодих братчиків, як хлопців так і дівчат.

В разі провини, свій братський суд судив братчиків, найбільш пильнували примирити посварених. Кари були

різні, але найчастіш винного засуджували принести воску до Церкви або на грошеву кару, часом на висідку до дзвіниці.

Братство пильно стежило й за тим, щоб братчики постійно вчашали до Церкви, і в той чи інший спосіб допомагали врочистості Служби. На головних моментах Відправи братчики запалювали свої свічки, і в порядку стояли серед Церкви проти Вівтаря; цей звичай позостався в наших Церквах і досі.

На урядження церковних процесій Братства звертали велику увагу. Своїм коштом вони набували до церкви хоругви та образи, з якими йшли в процесіях. Ціле Братство мусіло брати участь у цих процесіях, йдучи в порядку парами й не розмовляючи; хто б не був на процесії без причини, того карали.

Померлого братчика ховало ціле Братство коштом братським, пильнуючи, щоб похорони відбулися якнайбільш урочисто. По похоронах справлялась братська трапеза для бідних. Ймення померлих братчиків та їхніх ближчих родичів вносили до братських Пом'яників, і в призначені дні поминалися за Службами в Церкві. Так само в певні дні в Церкві молилися й за живих братчиків та за їхню родину.

Благодійність було одне з головних завдань діяльності Братств, особливо тих, що були заможні. Братство різним способом допомагало потребуючим, і постійно закликало до цього й своїх членів. Особливу опіку свою Братства звертали на бідних, старих, немічних, хорих, удів, сиріт, ув'язнених, подорожніх і т. ін., усім допомагаючи в міру своєї можності. Багато Братств мали власні „шпитали”, — притулки для всіх тих, хто не мав сили самостійности жити з праці своїх рук, — старі, немічні, вдови і ін. Ці братські шпитали існували аж до недавнього часу. Якщо Братство не мало змоги поставити свого окремого шпиталю, то воно тримало його в наймленім домі. Шпитальні мешканці мали обов'язок збирати офіри на Братство, особливо в дні ярмарків; при зборах цих ходили вони звичайно з братським образом або хрестом.

Братства рано пізнали, що добра освіта — то найкраща їхня зброя для оборони батьківської віри. Ось через що Братства звернули велику увагу на заложення добрих

братських шкіл, перш по великих містах, як Львів та Вільня, а потім і по менших. Власне Церковним Братствам належить велика честь найпершого заснування нормальних сталих шкіл, чого до них ніде в благочестивих слов'ян ще не було. Статути більших Братств наказували їм заложити „гимнасіон”, — і справді, їхні школи вже на початку своїм, у кінці XV-го віку були добрими середніми школами, а трохи пізніше стали вищими, напр. у Львові та Острозі, а незабаром у Києві.

Значення братських шкіл величезне. Це вони виховали нове покоління не тільки світських, але й духовних людей. Ціла низка видатних осіб вийшла власне з братських шкіл; у Львівській братській школі, напр., учився Петро Могила, потім митрополит Київський. Братські школи на братські кошти виховали високоосвічених професорів, що принесли своїй Церкві та батьківській вірі неоціненну користь. Місцеві обставини сприяли тому, що братські школи в своїй науці схилялися до програм і методів шкіл західніх, що значно підносило їхній науковий рівень.

Братства ж перші зрозуміли всю силу друкованого слова, і тому стали закладати свої друкарні. Братські друкарні, напр. Львівська, Виленська, Київська, Могилівська і ін., позоставили вічний слід у культурі свого народу. Вони не тільки постачали Церквам добрі літургічні книжки, а школам — потрібні підручники, але давали до рук цілому народові найрізніші корисні книжки. Братські видання підносили культуру не тільки самих українського й білоруського народів, але вони широко розходилися по цілій слов'янській світі, і багато помагали, напр. церквам болгарській, сербській, румунській та російській. Цієї сторінки діяльності наших Церковних Братств ніколи не забуде їм історія слов'янської культури.

На церковну проповідь Братства звернули пильну увагу. Єзуїти в Польщі поставили проповідь на певну висоту, мусіли до того застосуватися й наші Братства. І от Церковні Братства запроваджують по всіх видатніших містах посади фахових проповідників, що дуже прислужилися справі оборони своєї Церкви й віри. Братські проповідники багато зробили для розвитку українського проповідництва, написали й видрукували силу казань, які й сьогодні займають не останнє місце в історії

української літератури; згадаймо хоча б проповіді Іоанкія Галятовського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича й баг. інших.

Коли до цього додамо, що Братства пильнували й про самоосвіту своїх членів, — не тільки на своїх зборах читали книги св. Письма та Отців Церкви, але й заохочували до такого читання вдома, — то це був хоч блідий малюнок тієї величезної культурно-освітньої чисто національної праці, яку провадили Церковні Братства. Уже самою цією працею до історії української й білоруської культури Братства вписали найкращі сторінки.

Ніколи не забуде історія Церковним Братствам їхньої мужньої та смілої оборони батьківської віри та своєї національності. Боронили вони свою віру всіма способами, боронили скрізь, де тільки треба було. Найперш боронили її перед польськими королями, постійно висилаючи до Кракова, а потім до Варшави найрізніші делегації, складаючи на це потрібні кошти з власного майна; а з 1616 р., напр., у Варшаві постійно живуть братські ходатаї по церковних справах, що спеціалізувалися в цій праці. На сеймах боронили інтереси своєї віри та нації або самі братчики, або їхні уповноважені. За церковні та національні права братчики без кінця процесувалися, завалюючи суди найрізнішими своїми скаргами на утиски благочестивої Церкви. Ця оборона церковних і національних інтересів зробила Братства надзвичайно популярними, надала їм силу та значення, а разом із тим передала їм і всю церковну справу. На церковних Соборах з 1590-х років Братства мають чи не сильніший голос.

Братства були організацією всестановою, — до них вступали всі, хто того бажав собі. Звичайно, Братства дбали, щоб до них вписувалися й магнати світські, і достойники церковні. Ось через це вся видатна благочестива інтелігенція була вписана до Братств, а серед неї треба тут згадати найсильнішого — князя Костянтина Острозького, що ціле життя своє допомагав Братствам своїми коштами та впливами. Воеводи та бояри молдавські часто вписувалися братчиками до Львівського Братства. В 1620 р. до Київського Богоявленського Братства вписався гетьман Сагайдачний зо всім військом Запорозьким. А коли додамо, що в перших рядах Братств були ще митрополити,

архієпископи, архимандрити та інше значне й рядове духовенство, то переконаємось, що сила Братств справді була велика, і вона міцно стримувала народ від винародовлення. Це був міцний і загальнопризнаний провід народу.

Ось через це нема нічого дивного, що поволі патронат над церквами переходить до рук Братств. На той час вони єдині були найміцніші оборонці, і тому зовсім природне було, коли більшість церковних справ опинилася в їхніх руках. Цей патронат визнали за Братствами й східні патріярхати, а вони ж були тоді найбільші духовні авторитети на Сході.

Дійсно, грамотами східних патріярхів Братствам надано великих прав у Церкві. Вони, напр., мали право, через своїх священників, відлучати від Церкви своїх непокірних братчиків, а то й не братчиків. Вони мали право доглядати за життям священників (вони були з вибрання) й доносити на них єпископові. Більше того, Братство мало право доглядати навіть за самими єпископами, доносячи на нього митрополитові або патріярхові, про що читаємо в львівському Статуті, що його затвердив 1588-го р. царгородський патріярх Єремія: „Аще же и єпископъ сопротивится закону, истиннѣ, и не по Правиламъ святыхъ Апостолъ и святыхъ отецъ строяще церковь, таковому єпископу сопротивитися всѣмъ, якъ врагу истини”.

Такі великі права Братств скоро doprowadили до гострих непорозумінь між ними та єпископами, і ці останні почали голосно скаржитися на „громадянський папізм”, що ніби „шевці-кравці та кожум’яки” хочуть рядити Церквою, на що їм відповідали, що й Апостоли не були високого походження. Ці єпископські нарікання були постільки неправдиві, посскільки нарікання Братств на єпископів мали ґрунт під собою. Серед єпископів, і взагалі вищої тодішньої церковної влади, були такі, що про Церкву мало дбали. І власне через це Патріярх Царгородський поширив церковні права Братств, поширив може й неканонічно.

Але історія трохи виправдала це перевищення церковної влади Братствами, — слідом за вищою нашою магнатурією пішов і наш єпископат — перше потайки, а з 1596 р. й відкрито він покинув батьківську віру й пішов

на унію з Римом. Тоді тільки пізнали вірні, чого це єпископат так боявся вмішування братчиків до церковних справ, і чого так завзято виступав проти них і світського елементу в церкві взагалі..

Правда, маємо багато фактів, які свідчать, що серед братчиків часом поставала й церковна отаманія, і взагалі вони допроваджували до „громадянського папізму”. Рятуючись від усього цього, український єпископат пішов на унію, де цього отаманства бути не могло.

Проф. М. Грушевський про цю темну сторону Братств пише: „З боку патріярха наділення такими величезними правами цієї організації (Братства), своїм складом у кожному разі випадкової, не було вчинком розважним. Такі права Братств рішуче противилися всьому канонічному устроєві православної церкви, й могли мати своє об'яснення тільки в дуже сумних поглядах патріярхів на Українську Церкву й її ієрархію. Такими поглядами треба пояснити, що й Царгородський патріярх Єремія підтвердив установчу грамоту, дану Львівському Братству Якимом, і став на тім же становищу — широких прав і привілеїв Братства супроти ієрархії. Це мало нещасливі наслідки: владики українські були ображені такою самоволею патріярхів, і це було одним з важніших мотивів переходу їх на унію”.²

По Берестейській унії 1596 року роля й значення Братств ще більше зросли. При вірі батьків позосталося зовсім мало з вищої церковної влади, а пізніш свій єпископат і цілком увірвався. Настав найтяжчий час для благочестивої Церкви. І в цей час без'єпископства Братства не побоялися взяти в свої руки якнайбільше церковної влади, рядити Церквою, скрізь міцно боронити її. Так було аж до 1620 р., коли в Києві нарешті відновилася своя, вища церковна влада.

По 1596 р. настає запекла й руйнуюча боротьба брата з братом — вищого уніятського духовенства з Братствами. У цій боротьбі з Братствами було багато глибоко трагічних моментів; згадаймо, що Львівське Церковне Братство найдовше не здавалося, і тільки в 1708 році змушене було й воно покинути віру батьків своїх. Ось через це

---

² Культурно-національний рух в Україні в XVI-XVII віці, 1912 р., ст. 113-114.

в тій полемічній літературі, що постала в XVI-XVIII віках, на адресу Церковних Братств та їхніх діячів написано немало злісних сторінок.

Церковні Братства в Польщі в повній силі існували й через увесь XVIII вік, не зменшуючи своєї діяльності, як національний провід. По розділах Польщі, з початком XIX-го віку, з православної Церкви українців та білорусів стали силою виводити все, чого не було в Церкві Російській, а тому потроху припиняється важливіша діяльність Братств; кажу важливіша, бо традиційно братська діяльність коло Церков продовжувалася й потім. Російський уряд змушений був ближче приглянутися до історичної ролі Братств, і тому 8 мая 1864 року вийшов новий закон про Церковні Братства, які — з зовсім іншим російським Статутом — дозволялося відкривати по всій Росії. Звичайно, ці нові Братства і своєю працею, і своїми завданнями мали вже зовсім мало спільного з колишніми нашими Церковними Братствами...

Така була доля й значення благочестивих Церковних Братств у Польсько-Литовській Державі. Цілі віки існували ці Братства, і своєю славною діяльністю на користь Церкві, батьківській вірі та нації вписали цілі свої славні розділи до нашої історії; як високо-моральний братський союз, вони й безпосередньо впливали на благочестиву людність, а своєю культурно-освітньою діяльністю підносили освіту цієї людности. В часи, коли нам загрожувала найбільше небезпека винародовлення, це був найміцніший народний провід, до якого й рівняти не можна сучасного партійного проводу.

ГОЛОВНА ЛІТЕРАТУРА про Церковні Братства. — С. Соловьевъ: Братчины, „Русская Бесѣда“ 1856 р., IV, 108-117. — І. Флеровъ: О православныхъ церковныхъ братствахъ. Спб., 1857 р. — А. П-чъ: Современная дѣятельность древнихъ братствъ въ Юго-Западномъ краѣ, „Подольскія Еп. Вѣд.“ 1865 р. — Ф. Четыркинъ: Древнее Луцкое Кресто-Воздвиженское Братство (1617-1712), „Вол. Епарх. Вѣд.“, 1871, чч. 11-13. — П. Трипольскій: Западно-русскія братства и ихъ дѣятельность, там же, 1875 р., ч. 4-5. — И. Сребницкій: Слѣды церковныхъ братствъ въ восточной Малороссіи, „Труды IV Археологическаго Съѣзда въ Казани“, Спб. 1891. — А. А. Папковъ: Братства, 1900. — А. Крыловскій: Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904. — К. Харламповичъ: Западнорусскія православныя школы XVII в., Казань, 1898 р. — П. Клименко: Цехи на Україні, Київ, 1929 р. (тут і література). — А. Савичъ: Нариси з історії культурних рухів на Україні. Київ, 1929 (тут і література). — Ів. Огієнко: Брусиловское церковное братство, див. „Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи“, т. IX, 1913 р. Див. іше літературу в кінці попереднього V-го і VII-го розділів.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ 1581 Р.¹

ПЕРША ПОВНА ДРУКОВАНА БІБЛІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

I

Роля Духовенства. — Духове суперництво. — Ідентичність мов церковної та літературної.

Друга половина XVI-го віку була переломовим часом в історії українського духового життя. Реформаційні рухи, що потрясли Європою, сильно захопили також і Польщу, а через неї й український народ, особливо на його західніх землях. Реформація принесла українському народові багато нових ідей, і добрих, і злих, яких здійснення відразу міняло нашу духову культуру. Не всі ці ідеї були зовсім новими, але їх широке ставлення й швидке поширення до самих народніх низів було нове, і принесло нам загальне зацікавлення тими питаннями, про які давніше думали тільки окремі одиниці.

Духова культура українського народу в XV-му віці не стояла високо. Головне джерело цієї культури — Церква, і в першій половині XVI-го ст. вона була в ненормальному стані: вища Ієрархія, яка йшла до нас без обрання, а тільки з польського призначення, цебто провід церковний хорував на всі гріхи смертельні. У житті Духовенства частенько траплялися випадки, що зовсім не лицювали духовному станові. На очах вірних явно робили такі учинки, які голосною луною котилися серед усього народу. Правда, не був це стан самої тільки Православної Цер-

---

¹ Про Острозьку Біблію 1581-го року багато оповідаю й далі ; статті III: Острозька друкарня.

кви, бо ще гіршим був стан Церкви Католицької, — Православна Ієрархія лише наслідувала звичаї Католицьких Ієрархів.

І в такий час ударила на Польщу реформація. Грунт був тут надзвичайно підготовлений, а тому реформаційні ідеї відразу поширилися по всій Польщі й Литві, захоплюючи найширші кола громадянства, а в першу чергу — інтелігенцію. Те саме сталося, звичайно, і з українським народом. Усі верстви найперше кинулися до критики недобрих звичаїв Духовенства, а показна частина байдужої інтелігенції відпала від своєї Церкви. Це був болючий удар для Української Церкви, і його грізне значення відразу відчувало й зрозуміло Духовенство. Направа церковного життя пішла такою швидкою ходою, що скоро довела не тільки до оздоровлення церковних відносин, але й високо піднесла українську духову культуру.

У цей час Католицька Церква, видужавши від своїх недомагань, повела плановий наступ на Українську Церкву (східню чи „руську”). Українське Духовенство й увесь народ скоро переконалися, що здержати цього наступу без доброї освіти вони не будуть всілі, бо противник побирав їх найперше вищістю своїх духових сил.

І з того часу починається великий всенародний рух, щоб підняти культуру народу. Скрізь основуються т. зв. церковні Братства, що багато зробили в справі оборони своєї Православної Церкви. Не тільки по великих містах, але й по малих закутках Братства засновують свої школи, які дуже багато допомогли для піднесення рідної культури. Засновано декілька друкарень, що стали могутнім оборонцем своєї Церкви й джерелом культури.

Цього ж часу, підо впливом реформації, упала колишня така міцна ідея про ідентичність мов Церкви й літератури, наслідком чого постала нова українська літературна мова, вже сміло оперта на живій народній мові. Появляється ціла низка перекладів Св. Письма на живу мову, у Церкві вводять проповідь народньою мовою, і цією ж мовою видаються окремі книжки.

Коротко кажучи: український культурно-національний рух у другій половині XVI-го віку досяг такої сили й розмірів, яких не знає наша попередня історія.

Соціяльний тогочасний лад провадив до того, що культурні українські центри поставали головно коло великих тодішніх магнатів. У другій половині XVI-го ст. дуже важливим культурним центром для цілого українського народу було місто Остріг, столиця могутнього князя Костянтина Острозького. Князь Костянтин (1526 — 13. II. 1608) був українським патріотом, мав величезні маєтки, і був одною з найбільше впливових осіб у Річипосполитій Польській.

І ото „в се время люто й плача достойно”, коли пішов сильний наступ на Українську Церкву католиків та уніятів, виступає князь Костянтин в обороні прав свого народу, а передовсім — в обороні його батьківської Віри. В Острозі закладається найкраща на той час вища українська школа з друкарнею, які полишили в історії української культури XVI-го в. найсвітліші сторінки.

Найбільшою прогалиною в українським церковнім житті була відсутність повної Біблії з добрих текстів. На Церкву нападали римо-католики, нападали й різні реформісти, доказуючи свою науку прикладами з Біблії. Перевірити їх правдивість чи неправдивість українці частенько не могли з тієї причини, що повної Біблії взагалі не мали. Правда, такої Біблії не мав тоді ані один з інших православних народів.

II

Повний текст Біблії. — Заходи кн. Острозького. — Передмова до Біблії. — Різні списки.

Думка видати повну Біблію постала давно в кн. Костянтина Острозького, бо потреба в ній була пекуча, і на неї вказували князеві з усіх сторін. Не треба забувати, що стара наша культура базувалася найбільше на Біблії, без неї не було взагалі духового життя, тому брак повного Св. Письма відчувався тоді на кожному кроці, особливо ж у нас, коли почалася релігійна боротьба й полеміка.

Згідно з грецьким звичаєм, православні слов'яни тоді ще не мали повної Біблії в одній книзі. Перекладеною була таки ціла Біблія, але звичайно вживали тільки окре-

мі її книжки. Рукописні книжки були не однакової вартості, а часто з великими помилками, на що в'їдливо вказували противники в релігійній полеміці. Отже, треба було подбати не тільки про повну Біблію, але й про те, щоб сам текст цієї Біблії був авторитетний.

Думаю, що справою видання повної Біблії найбільше боліла тоді Острозька Школа, і під її впливом працював і кн. Костянтин. Найперше треба було роздобути добрий текст Біблії, а це на той час була справа не легка. Ходили чутки — їх підтримували й московські емігранти на Волині, напр. кн. Андрій Курбський, — ніби повну Біблію в добрих давніх списках має Москва. Кн. Острозький вживає найрізніших способів добути з Москви бажану книгу. І тільки по довгих трудах цар Іван Грозний прислав до Острога давно бажаного рукописа, відписа з т. зв. Геннадієвої Біблії 1499 року.

Дуже мальовничо розповідає про ці свої заходи сам кн. Костянтин у передмові до Біблії 1581 р. (уривки з неї подаю в українським перекладі). „Бачив я — скаржитися князь, — як вороги та вовки з усіх боків напірають на Церкву Христову та без милосердя жеруть її, — і жалість пройняла мене. Бо кого ж з благовірних та богорозумних не пройме жаль, коли він бачить убогість Церкви Христової, що ось хилиться впасти? І ніхто не може стати проти запеклости ворога через таку обмаль духовної зброї, яким є Слово Боже. І чие серце не зм'якне, хто не заплаче, бачучи розрух Церкви Христової, бачучи переможену хвалу її, бачучи, як дикі вовки немилосердно розкрадають і розганяють стадо Христове? Різні вороги й найрізніше лукавство оточили нас...

„Початок цієї справи був такий: З волі Божої задумав був я діло оце. Але довго не міг я почати його, бо не знайшов потрібних на це робітників; також і Книги, що зветься Біблія, не мав я повного списку; більше того — навіть по всіх сторонах роду нашого, де чути мову слов'янську, не знайдено ані одного доброго (повного) списку серед усіх Книг Старого Завіту. І тільки в благочестивого й православного государя й великого князя Івана Василевича Московського ласкавим проханням я випросив собі й одержав через боговибраного мужа, Михайла Габурду, писаря великого Князівства Литовського, повну

Біблію... Крім цього здобув я також багато й інших Біблій, різного письма та різними мовами”.

Це був перший, підготівний час — збирання добрих списків біблійних Книг. Збирали не тільки рукописи церковно-слов'янські, але й польські, чеські й інші. Велику надію покладали на московський відпис з Біблії 1499 року, бо з Москви переказали, ніби це переклад з грецького ще з часів Володимира Великого, зроблений більше 500 літ тому.

Таким чином були вже добрі рукописи й потрібні вчені люди, навіть найшли й друкаря, відомого Диякона Івана Хведоровича, що втік з Москви до Литви. І острозькі вчені з запалом узялися за роботу. На жаль, скоро зустріло їх велике розчарування: виявилось, що зібрані книжки не мають одного тексту, що в них повно відмін, багато помилок... Таким самим був і тяжко роздобутий з Москви відпис з Біблії 1499 року.

І князь упав у розпуку. „Виявилось — пише він у передмові, — що списки ці незгідні, — вони не тільки мали відміни, але часом і спокуси, через що впав я був у великий смуток. До того з намови диявольської знайшлося багато ворогів, що руйнували мені задумане, а помічників та робітників мав я дуже мало. І впав був я у сумнів. І міркував я в серці своїм, чи починати, чи перестати, але таки з Божої волі кращі думки перемогли гірші, бо я знав, що неможливе людині — можливе Богові”.

Почалася друга доба в підготовленні до видання Біблії. Виявилось ясно, що то ще не все — зібрати якібудь рукописи для повної Біблії, а головне — зібрати добрі рукописи. Тепер кн. Острозький вдається в протилежний бік за потрібними рукописами, — шле своїх посланців до південних слов'ян, болгар та сербів, до греків, а також не минає „далеких земель вселенної — як землі Римської, так і Кандійські острови”. Своїми посланцями та листами — пише кн. Острозький, — „дійшов я навіть до самого вселенського патріярха Єремії, скрізь ласкаво просячи собі людей, що добре знають Св. Письмо грецьке й слов'янське, та списків, добре виправлених і не зіпсутих. І ласкавий Бог допоміг мені: книжок та вчених людей для своєї справи здобув я подосталь”.

III

Вибір тексту. — Переклад. — Який список був основний ?

I Острозька Академія засіла за тяжку працю виготовлення біблійних текстів для їх видання. Це була перша, широко поставлена комісія для виправлення церковно-слов'янської Біблії. Комісія працювала кілька років, працювала науковими методами, які тоді усталила західня богословська наука.

На початку вирішено головне питання: який саме текст узяти за джерело — чи жидівський чи грецький 72 толковників. І ось з запрошеними людьми — розповідає кн. Острозький, — „а також із багатьма іншими, що добре знають Св. Письмо, довго я радився, і загальною радою та одноголосним бажанням вибрали ми давній грецький список 72 перекладачів, — і я наказав незмінно в усім наслідувати цей список”.

Грецьку Біблію від найдавнішого часу вважали в православній церкві за основне джерело Св. Письма; з цієї ж мови робили всі наші церковно-слов'янські переклади. Тому й Острозька Академія не могла відірватися від такого традиційного погляду, — і прийняла власне грецький текст. Як показала пізніша історія, це була основна недостача праці острозьких коректорів, — гебрейському текстові вони не надавали великого значення, і цей свій погляд переказали дальшим поколінням.

Наукові досліді окремих біблійних Книг дають нам можливість говорити про методи праці острозької комісії в справі виготовлення біблійних текстів. За основу взяли грецький текст 72 перекладачів — мали друковані видання й деякі рукописи його. Звичайно, з теперішнього наукового погляду це замалий апарат, а до того в XVI в. не знали ще тих власне текстів, з яких роблено найдавніші церковно-слов'янські тексти (т. зв. Лукіянівська редакція). Через це порівняння якихнебудь слов'янських текстів з випадковими текстами грецькими не могло дати добрих результатів; правда, в XVI-м ст. цієї тези ще зовсім не

знали. Отож, усі книги Св. Письма рівняли з їх грецьким текстом.

Які саме церковно-слов'янські тексти зібрав кн. Костянтин, докладно сказати не можемо. Але ціну давнім пергаментовим рукописам тоді вже знали і тому певне їх шукали для острозького видання. Як знаємо, в XVI-м віці протестанти, що працювали на українських землях, високо ставили старі церковно-слов'янські тексти. Аналіза тексту Біблії 1581 р. показує, що, напр., для книги Буття, Ісуса Навина та Есфири острозькі справщики сильно використали найдавніший кирило-методіївський текст. Але, на жаль, острозька комісія давніх церковно-слов'янських текстів мала дуже мало, і тому вся Біблія, щодо слов'янського тексту, не вийшла давньою.

Аналіза мови Острозької Біблії показує, що мова ця в різних біблійних книжках не однакова, а це свідчить, що Біблію зложено зо списків різного віку й різних земель; навіть правопис та наголос не однакові в різних книгах цієї Біблії. Скрізь добре знати, що острозькі редактори Біблії не шкодували своїх сил, щоб вибрати найкращі списки, але тільки з того, що мали. Вони їх сильно виправляли, але надати всій Біблії одноцільного характеру ніяк не змогли. Багато списків було південно-слов'янських, що й знати з мови та з правопису, які часто лишилися невиправлені.

Безумовно, не всі біблійні книги розшукано для острозького видання, тому довелося користати й з того списку Геннадієвої Біблії 1499 р., що його прислали з Москви. Як відомо, чимало книг з наказу Архиеп. Новгородського Геннадія перекладено з латинської Вульгати; цікаво, що Книги ці (Товит, Юдит, 1 і 2 Параліпоменон та Ездри й Неємії, Плач) острозькі редактори або перекладали з грецького, або сильно виправляли згідно з ним; і тільки 3-тю Книгу Ездри, що її не було в грецьким тексті, переклали (зле) з латинської Вульгати. З Вульгати ж виправили й деякі інші Книги.

У нашій науці дуже поширена думка про те, ніби в основі Острозької Біблії 1581 р. лежить московська Геннадієва Біблія 1499 р. Думку цю подав ще сам князь Костянтин, бо в передмові згадує про цю Біблію. Але аналіза передмови нічого не говорить про те, що власне мос-

ковський список покладено в основу острозького видання. Навпаки, порівняння Геннадієвої Біблії 1499 р. з Біблією Острозькою скрізь показує, що московський список не став основою для Біблії 1581 р., — його використовували (де більше, де менше), як і інші церковно-слов'янські, особливо південно-слов'янські джерела.

Найкращий дослідник біблійних текстів, професор Петроградської Духовної Академії Ів. Євсєєв пише про це так: „Значеніє Геннадієвской Библии, какъ основы Острожской Библии, приходится значительно ослабить. Острожскими исправителями проявлены были значительныя самостоятельныя поиски текстовъ и самостоятельныя ихъ свѣрки”.

Усе це, очевидячки, тільки підносить наукову вартість Острозької Біблії, і підносить на ціні також ту працю, яку поклали коло неї острозькі коректори.

IV

Поява Біблії. — Її становище в Церкві та історії. — Коштовність видання.

По довгій і тяжкій праці нарешті 12 серпня 1581 року Острозька Біблія вийшла друком у світ.² Це була величезна подія не тільки в історії української культури, але і в культурі загально-слов'янській, бо це ж була найперша кирилівська друкована Біблія. Нову книжку з захопленням повітав увесь слов'янський світ, і вона швидко поширилася не тільки серед українського народу, але далеко й поза ним. На довгі часи, на 170 літ Острозька Біблія на всім слов'янським світі стала найбільше шанованою книжкою, скрізь користувалась великою повагою, і ніде не мала конкурента. У чім же саме значення Острозької Біблії?

Острозька Біблія появилася саме тоді, коли вона найбільш була потрібна. З усіх сторін піднялися були тоді грізні хмари на нашу Українську Церкву, і це Острозька

---

² Біблію закінчено першим друком ще 12 липня 1580 р., але в світ не випущено, бо треба було виправити й передруковувати деякі сторінки. Таким чином постало ніби два видання цієї Біблії.

Біблія дала в руки оборонців її найміцнішу духову зброю. Знаємо, що текст цієї Біблії шанували католики й протестанти, а це доказ, що для свого часу її редагували згідно з останніми вимогами богословської науки. Кожен вірний знайшов у цій виданні найповніший текст, до того ще перевірений з грецьким оригіналом. Цієї послуги Острозької Біблії ніколи не забував не тільки український народ, але й усе слов'янство.

Острозьку Біблію видрукували церковно-слов'янською мовою, хоч тоді, як знаємо, серед українського народу був певний рух за переклад Св. Письма на живу мову. Острозька Академія зрозуміла грізний стан не тільки своєї Церкви, але й Церкви усіх слов'ян, і тому вирішила дати книжку загально-слов'янську, дати таку Біблію, яку прийняли б без застережень усі слов'яни. А через це не могло бути й мови про видання Біблії з такою ціллю в живій місцевій мові.

Можливо, що до церковно-слов'янської мови заохочували князя Костянтина й московські емігранти, що тоді перебували на Волині, але тільки заохочували, бож, як знаємо, Костянтин рано, ще на початку 60-х років XVI ст. почав уже шукати добрих церковно-слов'янських текстів, очевидно ж не для того, щоб з них перекладати на живу мову, бо для цього досить було б перекладати просто з мови грецької.

У передмові кн. Костянтин просить прийняти Біблію в с і х слов'ян, прийняти „не яко річ земну, але як дар небесний”. І він не помилився: значення Острозької Біблії скоро вийшло за межі свого власного народу, — вона стала душею церковного життя усього православного слов'янства. Це слава Української Православної Церкви.

Отож, через це в історії церковно-слов'янської мови Острозька Біблія займає поважне місце. Острозькі коректори добре знають, що широке громадянство не розуміє вже старої церковно-слов'янської мови, а тому часто замінювали незрозумілі слова на ясніші, а давні форми на нові. Через це Острозька Біблія поширила до деякої міри нову редакцію церковної мови, трохи наближену до живої. Правда, друкар москвитин поставив скрізь у Біблії 1581 р. московські наголоси; але є там і наголоси україн-

ські — може рештки не виправленого, або їх внесли українці-складачі, помічники друкаря Івана Хведоровича.

Умови тодішнього друку й стан православних Церков не давали змоги видрукувати повну Біблію. Болгарія й Сербія ледве животіли під турецьким ярмом, і навіть матеріально не могли вони видрукувати такої коштовної книги, як Біблія. Неслов'янська Молдавія, хоч і вживала церковно-слов'янської мови в Церкві, була мало зацікавлена цією справою. Культурний розвій на Москві був тоді такий низький, що там наукове добре видання Біблії постати не могло. Отже, сама історія вибрала український народ, як найкультурніший на той час серед усіх православних слов'ян, на цю велику працю, — видання повної друкованої Біблії.

Костянтин Острозький не пошкодував видатків на видання цариці книжок. Друкар Іван Хведорович зо своїми українськими помічниками доклав усіх заходів, щоб видрукувати Біблію з технічної сторони якнайкраще. Виготовлено окремі черенки, — дрібненькі, але дуже читкі, і ними складено книгу, поділивши її на 5 частин, разом 628 листків великого розміру. Прикрас у книзі мало, певне через її величний зміст. Подібних видань убоге кирилівське друкарство тоді ще не знало. Але, очевидно, без порівняння більше видатків пішло на виготовлення потрібних текстів та на їх відшукання. У тодішнім слов'янським православним світі такі кошти міг дати тільки такий щедрий магнат, як князь Костянтин Острозький.

V

Несподівана доля Біблії. — Її виправки. — Теперішній погляд. — Недостачі Острозької Біблії.

Острозькій Біблії випала доля, якої ніколи не сподівався ані князь Костянтин, ані всі острозькі коректори. Згодом текст її став якби канонічним церковним текстом. Причинилася до цього Російська Церква. Острозьку Біблію з заслуженою пошаною прийняли всі слов'янські Церкви, так що скоро цієї книжки й дістати не було де. Значно пізніше, десь по 1660 році, задумали видрукувати пов-

ну Біблію й у Москві, „скудости ради велія сихъ божественныхъ книгъ здѣ въ велицѣй Россіи” (передмова до Біблії 1663 р.). Цар Олексій Михайлович і духовний Собор, бачучи брак Біблій, задумали видати Біблію, добре провірену за грецьким текстом. Але думки цієї виконати в Москві тоді не було змоги, бо „переводовъ добрыхъ не изобрѣтено, подобнѣ и преводникомъ греческимъ не мнозѣмъ сущемъ обрѣтатися”.

Через усе це вирішили вкінці переддрукувати Біблію „вскорѣ, съ готоваго перевода, князя Константина Острозскаго печати, неизмѣнно, кромѣ орѣографіи и нѣкихъ вмаѣ именъ и рѣченій нужднѣйшихъ, явственныхъ погрѣшеній” (там же). Таким чином переддрукували без змін увесь текст Біблії 1581 р., виправили тільки правопис та рештки українського наголосу змінили на російський. Навіть передмову до нової Біблії склали на зразок передмови острозької, змінивши тільки вираз „народ Русскій” на „народ Великоросійскій”. Так вийшла в світ московська Біблія 1663 р., що звичайно зветься „первопечатной” (але назва не відповідає історії, бо першодрукованою повинно звати тільки Біблію Острозьку).³

З бігом часу в Москві виробився погляд на текст Біблії 1663 р., як на текст постійний і незмінний. Правда, освічене Духовенство знало історію цієї Біблії й бачило її недостачі, але тексту її не виправляли. І аж Петро I в 1712 році наказав виправити цю Біблію на основі грецького тексту (тут Петро I наслідував кн. Костянтина Острозького). Виправлення доручено українцеві з Волині Феофілактові Лопатинському, що сім літ пильно працював над Біблією, і дуже добре її виправив. На жаль, Петро I помер, і Біблії не видрукували. З різних причин пізніше виправлень Лопатинського не приймали, і без кінця їх перевіряли.

Довгі роки тяглася ця справа, — виправлень Лопатинського не приймали, а своїх дати не могли, і аж цариця Лисавета покінчила з нею. Лисавета наказала двом українцям, ієромонахам, професорам Київської Академії, Варлаамові Лашевському та Гедеонові Слонимському не-

---

³ Україна була окрема держава в складі Литви-Польщі, тому видання 1663 року для Москви було справді перше.

гайно приїхати до Петербургу й закінчити працю виправлення Біблії.

Довго відмовлялися професори, не бажаючи їхати на північ, аж поки нарешті не прийшов рішучий наказ: „Вysłать ихъ въ С. Петербургъ безъ всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ въ самой скорости и неотмѣнно”. Нові справники прибули до північної столиці, і 14 серпня 1747 р. приступили до праці.

Чотири роки пильно виправляли вони Біблію 1663 р. (цебто Острозьку 1581 р.) і багато зробили; їхні поправки переглядав Синод, і дуже часто не приймав. Між іншим, коректори мали завдання деякі незрозумілі вирази й старі форми змінити на сучасні російські. Так постала т. зв. Лисаветинська Біблія, що вийшла з друку 18 грудня 1751 року. У своїй основі — це наша Острозька Біблія 1581 року, небагато тут підправлена.

Текст Лисаветинської Біблії 1751 р.⁴ став у нас установленим якби канонічним текстом, — його передрукують незмінно аж до сьогоднішнього дня.

Таким чином, як бачимо, Острозьку Біблію 1581 р., зроблену приватним способом і людьми приватними, зустріла надзвичайно щаслива й цікава доля, бо текст її придбав вищого церковного признання. Цей самий текст — через Біблії 1581, 1663 і 1751 р. — поширився по всіх слов'янських Церквах, і сьогодні він загально признаний і усталений. Його ж уживає й церква греко-уніятська.

В другій половині XIX-го століття й на початку XX-го багато писали про необхідність нового виправлення церковно-слов'янської Біблії. Зазначимо, що з сьогоднішнього наукового погляду не можна визнати задовільною праці ані острозьких коректорів, ані Лисаветинських. За цей час богословська наука пішла так далеко вперед, що нове виправлення дуже наблизило б нас до правдивого тексту Св. Письма.

Острозька Біблія має одну велику недочоту: її складено з книжок не одного перекладу, а різних, — різного часу й різної землі. Що розшукали для князя Костянтина, те й ужили. Давніх текстів ужили зовсім мало. А проте наука сьогодні довела, що найдавніші біблійні тексти,

---

⁴ Друге видання Лисаветинської Біблії вийшло в 1756 р., — його в останнє трохи виправили ті самі українські коректори.

т. зв. кирило-методіївські, без порівняння ліпші від пізніших, бо зроблені на кращих засадах: давні перекладачі пильнували дати ясний зміст, тоді як пізніші перекладали дослівно, не журячись про зрозумілість тексту.

Костянтин Острозький не вжив цих старших перекладів тільки тому, що не мав їх у себе. Тепер же найдавніший текст деяких біблійних книг уже реставрований, а головне — маємо методи й змогу взагалі відновити ці найдавніші тексти.

Костянтин Острозький видрукував тільки випадкові тексти, які зміг розшукати, і сам не уважав їх ані за найліпші, ані за навіки усталені. Таким чином він, проти своєї волі, своїм виданням Біблії 1581 р. заступив нам наші найдавніші тексти, що були зроблені з повним додержанням правил слов'янської мови, а тому ясні й зрозумілі.

Друга недостача Острозької Біблії 1581 р. (також і Біблій 1663 та 1751 рр.) — це її грецьке джерело. Сьогодні ми маємо дуже багато різних грецьких текстів, до певної міри знаємо, з якої рецензії роблено кирило-методіївські, взагалі найстарші переклади. Нічого цього не мали коректори ані острозькі, ані Лисаветинські: вони не могли вибрати найкращого грецького тексту.

По-третє, наука тепер міцно встановила, що без користування гебрейським оригіналом не зрозуміємо правдивого значення біблійного тексту. Користатися тільки грецьким текстом — це не догма. Кн. Костянтин Острозький наказав своїм перекладачам триматися тільки грецького тексту. Цей самий приказ пізніше невільничо повторили Петро I та цариця Лисавета; але ж усі вони не були церковними авторитетами в справах біблійних, до того ж усі були тільки людьми світськими...

Грецький текст — це тільки переклад, а правдивий оригінал — то жидівський чи гебрейський. Великий авторитет у богословії, Московський Митрополит Филарет уважав гебрейський текст Біблії за такий, що має догматичне значення. І правдиво писав він ще 1858-го року: „Вселенская церковь ни на какомъ Соборѣ, ни черезъ кого изъ св. Отцевъ не изрекла такого правила, чтобы въ изъясненіи Священнаго Писанія держаться исключительно текста семидесяти толковниковъ, съ устраненіемъ текста еврейскаго”.

Нарешті, у багатьох наукових статтях у богословських журналах вказували вже велике число найрізніших неточностей, а то й просто помилок у нашій загальноприйнятій церковно-слов'янській тексті Біблії. Та це й зрозуміло: в основі його лежить текст головно Острозької Біблії 1581 р., а він, як ми бачили, був випадковим, і склався далеко не так, як би треба було. Не забуваймо, що за 350 літ, які минули з часу видання цієї Біблії, належного наукового виправлення її ще не було.

В 1915 р. при Петроградській Духовній Академії вже заснована була відповідна комісія, щоб перевірити всю Біблію, тільки революція розбила її й припинила її працю.

Варшава. 1931 рік.

ЛІТЕРАТУРА

- С. Сольскій: Обзоръ трудовъ по изученію Библіи въ Россіи съ XV вѣка до настоящаго времени. „Прав. Обзоръ” 1869 р., кн. II, ст. 190-291 (див. 212-221).
- М. Васютинскій: О печатныхъ изданіяхъ славянскои Библіи до императр. Елизаветы. „Черниг. Губ. Вѣд.” 1870 р., № 23, ст. 466-479.
- Н. Засадкевичъ: Мелетій Смотрицкій, 1883, ст. 114-116, 120-123.
- С. Сольскій: Острожская Библія въ связи съ цѣлями и видами ея издателя, „Труды К. Д. Ак.” 1884, кн. VII, ст. 293-320.
- П. Владимировъ: Докторъ Фр. Скорина, 1888, ст. 211-218.
- Н. А. Астафьевъ: Опытъ исторіи Библіи въ Россіи, „Ж. М. Н. Пр.” 1888, чч. 258, 259, 260, 1889 р. ч. 261, і окремо.
- Елеонскій О.: Библія, „Богосл. Энц.” 1901 р., т. II, ст. 498-503.
- Д-р Іван Франко: Причинок до студій над Остріжською Біблією, „Зап. НТШ” 1907 р., т. 80.
- И. Е. Есѣвъ: Очерки по исторіи славянскаго перевода Библіи, XV-XVIII вв., „Христ. Чтеніе” 1913 р., т. I, ст. 192-213 (на ст. 212 література), 350-373, — це найцінніша праця про О. Б.
- Його ж: Рѣчь при открытіи Комиссіи по научному виданію славянскои Библіи, „Церк. Вѣстн.” 1915 р.
- С. Витязевскій: Острожская Библія, „Воскр. Чтеніе”, Варшава, 1930 р., № 23 за 8 червня.
- Митр. Филарет: О догматическомъ достоинствѣ и охранительномъ употребленіи греческаго седмицесяти толковниковъ и славянскаго переводовъ Священнаго Писанія, „Прибавленія къ Твор. Св. Отцевъ 1858 р., ч. XVII, кн. 3, ст. 452 і далі; і окрема брошура, ст. 1-32.
- Проф. Ів. Огієнко: Історія українського друкарства. Львів, 1925 р., ст. 160-185 і ін.
- Проф. Ів. Огієнко: Спомини кн. К. К. Острозького про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків. „Стара Україна”, Львів, 1924 р., чч. IX-X, ст. 132-134.
- С. Пташицкій: Изданія Острожской Быбліи. 1903 рік, Спб.

ТОМ ДРУГИЙ

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

НА СВІТАНКУ БОРОТЬБИ ПРОТИ НОВОГО СТИЛЮ

Боротьба проти нового стилю

Живемо якимось так,¹ що все забуваємо свою власну історію, забуваємо те, що вже не раз пережили, а від історії проте ніколи нічого доброго не вчимося. Кажуть часто, ніби історія — то вчителька життя, але досить хоч трохи уважніш приглянутися до сучасного життя, щоб переконатися в повній хибності цього твердження. Історія повторюється — казали це вдавнину, так само можемо казати це й тепер. Ось, скажемо, справа нового стилю, — це стара, давня наша справа, яку ми, українці, не раз уже болюче на спині своїй переживали. Маємо вже досвід, маємо його аж надто багато, і мусимо ж оглядатися на цей досвід.

В цій статті своїй я хочу коротко розповісти, як ще на початку заводили нового стиля серед українців. Хочу пригадати те що пережили ми ще в XVI віці, бо те пережите так близько нагадує сучасне.

Ще з найдавнішого часу календар мав релігійне значення, особливо в очах простого народу. І власне через це довго не було змоги встановити більш-менш відповідного календаря. За 46 р. до Р. Х. за цю справу взявся римський імператор Юлій Цезар; він, як *pontifex maximus*, і провів реформу старого календаря. Усе потрібне для цього зробив йому Олександрійський астроном Сози-

---

¹ Уперше ця стаття видрукувана була в „Духовній Бесіді”, Варшава, 1924 р., ч. 4. Тоді якраз, з розпорядження Митрополита Діонісія, в Польщі введено нового стиля, якого вірні не приймали, і в Церкві постав неспокій. Спочатку ця стаття була сконфіскована.

ген (Sosigenes). Систему Созигена затвердив Юлій Цезар, і цей календар став зватися Юліанським.

Значно пізніше, р. 325-го цей Юліанський календар прийняла вся Християнська Церква, й затвердила його на Нікейським Соборі. З того часу календаря цього вірно додержувалися всі Християнські Церкви.

Але Юліанський календар, дуже простий і зручний у своїй основі, проте не був точним, — він приймає рік за 365.25 днів, тоді як справді рік астрономічний має 365.2422 днів, себто Юліанський рік довший за астрономічний аж на 11 минут і 13.9 секунди; ця різниця за 128 років складає одну добу.

Дуже рано звернули увагу на неточність Юліансько-го календаря; цікаво, що першими почали підкреслювати недостатки цього календаря грецькі вчені. Так, у середині XIV-го віку проти Юліанського календаря писав грецький ієромонах Матвій Властар; трохи пізніше проти нього виступив і візантійський письменник XIV в. Никифор Григора.

Але найбільшу увагу на недостатки Юліанського календаря звернув таки Рим та римський папа. Над поправою календаря працював багато папа Леон X. Собори Констанцький та Базельський також звертали увагу на потребу виправити календар, бо весінне рівноденство, яке Нікейський Собор установив на 21 березня, з бігом часу все потроху відбігало від цього дня. Собор Тридентський справу виправлення календаря цілком доручив папі. І ото ж папа Григорій XIII р. 1578-го покликав до праці кращих учених та деякі університети, і доручив їм справу реформи Юліанського календаря. Всю цю роботу для папи проробив головно калабрійський учений Люїджі Лілліо (Lillio). Щоб весінне рівноденство повернути на 21 березня, вирішено тоді додати до Юліанського календаря нових 10 день. Історична булла папи Григорія XIII про реформу календаря появилася 24 лютого 1582 р. („*Inter gravissima*”); папа наказав, щоб по 4 жовтня йшло не 5, а 15 жовтня.

Про реформу календаря добре знали вчені того часу, і скрізь її обмірковували; багато було й таких, що відкрито заповідали, що користі від нового календаря не покрийть тієї замішанини, які він безумовно викличе. Так воно

й сталося. Новий стиль прийняли тільки католицькі народи, — Італія, Іспанія та Португалія розпорядження папи виконали в призначений день, а Франція та Нідерланди — через два місяці. Католицька Польща прийняла нового стиля тільки через рік, а Угорщина — аж р. 1587-го. Землі протестантські та православні рішуче відкинули нового стиля.

Новий стиль безумовно був ліпший за Юліанський, бо той справді потребував таки доброї направи. Але його не прийняли. Чому? А тому, що цю реформу пророблено в Римі, і в життя заводжено такими методами, які православні рішуче осудили. Григоріянському календареві відразу надано релігійну католицьку фарбу, а це зробило його не до прийняття в усіх землях протестантських та православних. За справу заведення нового стилю взяли-ся головню єзуїти, взяли-ся з такими методами, що вони скоро зробили цю справу чисто католицькою догмою. Це католицьке забарвлення, надане Григоріянському стилю ще в XVI ст., лишилося за ним серед широких народніх мас ще й сьогодні.

Папа Григорій скоро пересвідчився, що введення нового календаря в життя справді йде не так, як сподівалися. Року 1583-го папа шле своїх послів до Костянтинопольського патріярха Єремії з багатими дарунками та з проханням прийняти новий стиль. Єремія дуже ввічливо прийняв послів, але відповідь обіцяв дати пізніш, по докладнім ознайомленні з справою. Так само звертався папа через свого нунція Поссеви́на й до могучого оборонця українського народу й його православної віри князя К. Острозького, просячи його вплинути на патріярха Єремію та на український народ. К. Острозький справді запитав патріярха Єремію, що робити з новим стилем.

В листопаді 1583 р. патріярх Єремія скликав до Костянтинополя Собор східного духовенства. Собор дуже уважно обміркував календарну справу, і 20 листопада виніс свою постанову про нового стиля. Новий календар визнано тільки черговим експериментом, зробленим без попереднього всецерковного порозуміння; визнано, що в Юліянськiм календарі справді є недостатки, але є вони також і в новім; зате старий календар зберігає давнє канонічне правило — не святкувати Великодня ні разом із

жидами, ні перед ними, як то р. 325-го постановив Никейський Вселенський Собор згідно з 7 Апостольським Правилom; а новий папський календар порушив як раз це основне правило. Постанову Собору оповістили по цілому православному світі. А хто наважився б святкувати по новому календарю, тому загрожено прокляттям.

Так постала календарна прірва між православним Сходом та католицьким Заходом, прірва, не загачена й сьогодні.

Справа заведення нового календаря ніде не набрала таких гострих форм, як у Польщі, серед українського народу. Український народ відразу гостро поставився до спроби зламання свого традиційного календаря. Не було згоди й серед самих католиків. Найкращим астрономом тогочасним у Польщі був доктор медицини та астрономії в Краківській Академії Ян Лятос. Це була людина високої освіти, щедро обдарована від природи; характер мав прямий і ніколи не ховався з своїми думками. Ось цей Ян Лятос і виступив проти нового Григоріанського календаря. Свої докори новому календареві Лятос подав до Краківської Академії, але та не прийняла їх; тоді завзятий астроном свої критичні замітки на календарну реформу переслав до Риму, проте там не звернули на них відповідної уваги. Щоб відмежуватися від непокірного астронома, Краківська Академія в 1582 р. внесла до мійських книг заяву, що вона не поділяє думок свого товариша. А тимчасом думки Лятоса ширилися по краю й підбадьорували українців до опозиції новому стилю.

Найповажніший муж українського народу, найсильніший оборонець віри православної, князь К. К. Острозький рішуче став проти нового стилю. А між тим армія єзуїтів взялася всякою ціною таки змусити „схизматиків” українців святкувати по новому стилю (тепер це стало рівнозначним — святкувати по-католицькому). Остріг, де тоді містилася слава Академія українська, став центром оборони старого календаря. І справді, православні мали за собою канонічні підстави; що папа Григорій зламав вікову традицію й змусив святкувати католицький світ по іншому, — це було ясным для кожного. І Острозька Академія завзято виступає в обороні свого віковичного календаря.

Але католики не мали охоти вести літературної полеміки з православними, і відразу схватилися за таке, що назавжди вбило всяке порозуміння в календарній справі. Так, р. 1583-го львівський католицький арцибіскуп Соліковський, розагітований єзуїтами, вирішив силою примусити львівських українців таки прийняти нового стиля. Якраз на свят-вечір, 24 грудня 1583 р. по ст. ст. він послав брата свого Войтеха, разом з крилошанами та купою слуг, щоб вони силою позамикали православні церкви. Скрізь було повно святочно настроєного народу; озброєні посланці Соліковського з криком та галасом вривалися до церков та монастирів і силою розганяли священників та народ, а на церковні двері попривішували арцибіскупські печатки. Це небувале насилля стало дуже голосним серед усього українського народу. Народ скрізь почав ремствувати. Запротестувала проти нього й українська та білоруська чільна православна інтелігенція та шляхта. І ось це голосне насилля підлило масла в календарну боротьбу, і зробило її ще більше запеклою та безконечною.

На протест кн. Острозького та інших українських магнатів король польський Степан Баторій змушений був дати православним 21 січня 1584 р. свою грамоту, в якій він урочисто привселюдно заявив, що православним вільно святкувати свої свята по старому стилю, а цивільній владі наказав сторожко пильнувати, щоб православним не робили в святкуванні ніяких перешкод. Але католицьке духовенство вже так завзялося таки примусити непокірних „схизматиків” святкувати по новому стилю, що грамота королівська бажаного заспокоєння не принесла. Король змушений був ще два рази писати свої грамоти — 18 травня 1585 р. та 8 вересня 1586 р., аж поки розбурхане духовенство хоч трохи не заспокоїлося.

Цього саме часу проти нового стилю виступає й Острозька Академія, р. 1587-го виходить з Острозької друкарні дуже цікавий полемічний твір Герасима Смотрицького: „Ключ царства небесного”. Славний учений свого часу, перший ректор Острозької Академії, Герасим Смотрицький, батько відомого Мелетія, приймав жваву участь у релігійній полеміці свого часу. Книжка його „Ключ” направлена проти нового стилю, — написана сильно, жваво і влучно. Смотрицький дивиться на календарну справу

з буденного життєвого погляду, й показує, що приніс оцей новий календар.

„З направи календаря — пише Г. Смотрицький — вийшло мало добра, а тільки великий та чудний розрух стався майже по цілому світі. І не тільки в ділах церковних, але й у справах світських скрізь почалася з тієї направи велика сварка та ненависть поміж людьми, тягнучи за собою багато непотрібних шкод. Перше. Ось чоловік бідний та вбогий, що з праці рук своїх та в поті чола мусить їсти хліб свій, і з тієї ж праці та поту мусить задовольняти й пана та давати йому, що накажуть; звик він від предків своїх віддавати належне Богові й належне панові. А тепер він до того жодним способом не може потрапити. Ось пан йому приказує працювати в ті святі дні, які він здавна святкував. Боїться бідака Бога, боїться й пана, — і мусить забути про більшого та служити меншому, бо про Бога чув він, що Він довготерпеливий та мнोगомиловитий, а про пана добре знає, що той короткотерпеливий і маломиловитий... І коли не займуть його, то воли його займуть уже певне...

Прийде панське свято, — рад би бідака вбожество своє працею підпомогти, та боїться пана і — святкує... А часом за тими бідами не тільки нового панського свята не пам'ятає, але й про своє старе забуває, в чім і Богу й пану буває винним. Зверху нужда його доїдає, а в середині сумління гризе. І не маючи порятунку, такий бідолаха мусить нагороджувати біду свою наріканням та сльозами, — і я не знаю, чи в таких своїх розкошах часом не проклинає він того календарного поправителя...

Друге. Так само й по містах на свої нові свята нас не випускають, забороняють нам робити, хватають і саджають... А горожани ж повинні святкувати свої давні свята, але в цім їм заважають, і вони невинно поносять різні шкоди та втрати і вдома, і в полі, і в дорозі, — і вони також не мають за що його (пана) благословити...

Третє. Також і на ярмарках та в справах купецьких, в різних записах одні по старому, а другі по новому, — виходить тільки плутанина та втрата, а часом і сварка, і через усе те не всі бодай дякують: „Бодай здоров поправляв”...

Четверте. А ось вам чоловік та жінка; сам Бог повелів першому наказувати, а другій слухатися та коритися; в Божих молитвах, у постах та святах мають вони бути як одне серце й одні уста. А тепер отой новий календар заліз і сюди, де собі побралися православний та католик. Бо ж коли одному з них буває середопістя, то другому запуски, а потім одному страсті Христові, а другому весела розпуста... Так само й усі свята рокові перше святкували радісно з дітками та з слугами на хвалу Богу, а тепер мусять святкувати різно, від чого певне одному буває маркотно, а другому немило...

Ото ж усю цю календарну направу треба назвати „покривленем”, а не поправою, бо вона більше вадить, як помагає...”²

І так далі, — Смотрицький гостро та їдко висміяв нового календаря; книжка його широко розійшлася по православному світі, і скрізь підохочувала українців до завзятого опору проти „папської видумки”.

Через рік, р. 1588-го з Острозької друкарні вийшла нова полемічна книжка, — „Книжица” Василя Суражського. У цій книжці в V розділі Суражський виступив і проти нового календаря. Твір Василя Суражського дуже солідний і науковий; Смотрицький показав недостатки нового стилю в буденнім житті, а Суражський науково довів його неканонічність та різні вади, і теж закликав українців міцно триматися свого традиційного календаря.

Це був тільки початок літературної полеміки проти нового стилю. Р. 1596-го відомий Степан Зизаній видає книжку „Казанье об антихристѣ”, де розвиває протестантську тодішню думку, ніби папа — то антихрист, а також подає сильно написаного листа патріярха Костянтинопольського проти нового календаря.

Десь цього ж часу з Острозької друкарні вийшла й відома книжка: „Апокрисисъ” славного тоді Христофора Филалета (Бронського). Логічно, спокійно та послідовно Бронський торощить новий стиль і доказує його хибність.

Не всі прийняли нового календаря й на Заході. „Деякі західні астрономи — пише Бронський — видали книж-

---

² Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 253-255.

ки проти календарної реформи, доказуючи, що її зроблено без потреби; інші визнають, що реформа потрібна була, але її зроблено не відповідно до потреби... І коли ми бачимо, що панове римляни, називаючи цю реформу річчю маловажною, все таки настирливо намагаються накинути її й нам, то ми боїмося, щоб під цим календарем не було чогось іншого, і щоб разом із цією панською видумкою з часом не накинули нам іще чогось більш неприємного... Панове римляни прийняття календаря звуть ділом маловажним, кажучи, що це не Догмат Віри й не відноситься до спасіння; коли так, то їм нема чого домагатися, щоб ми таки приймали його, і вони не мають причин так ремствувати на нас за те, що ми не приймаємо того, що самі вони звуть маловажним”...

„Ми не перечимо — пише Бронський, — що по всіх містах грецької віри є й католики. Нехай так, але ж більшість населення в цих містах визнає грецьку віру, і тому було б справедливішим, щоб меншість покорилася більшості. А коли це не вгодно, то що заважає кожному святкувати свої свята, як наказує йому його церква? Жиди ж он навіть святкують, коли хочуть, по своєму закону, хоч і не мають своїх сіл... А ми, люди грецької віри, легко можемо довести, що маємо багато таких сіл, де римлян зовсім немає. А коли справа йде про згоду політичну, то ми не бачимо причин, чому б могла заважати їй різність календаря, коли вона не заважала цій згоді перед тим. Коли ж справа йде про згоду духовну, то починати її прийняттям календаря значило б починати її з дуже тонкого кінця, бо декілька років тому ми мали один календар, а проте згоди між нами не було, бож була різниця в інших речах!...”³

Ось так започатковано полемічну літературу проти нового календаря. Напочатку, в XVI віці, моральна перемога цілком була на боці українців, — замішанина від нового стилю все таки скрізь була така велика, що католики поважно боронитися не змогли. Діячі унії 1596 року, — Іпатій Потій та Кирило Терлецький, — хотіли були завести й нового календаря, але спротив народу такий

---

³Цитую з Н. Сумцова: Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Русь Григоріанскій календарь. Київ, 1888 р.

був упертий, що думку цю мусіли вони покинути, — уніяти й до сьогодні не прийняли нового стилю, і міцно боронять старий споконвічний свій стиль.

Звичайно, католики не мовчали, і так само почали завзято писати проти старого стилю. Перше нападали вони на Яна Лятоса, і таки добилися свого, — р. 1601-го Лятоса вигнано з Краківської Академії, і мужній астроном перейшов до Острога, і працював уже тут під зашитою кн. К. Острозького. З'ївши Лятоса, католики взяли за православних, і виступали проти старого стилю і з церковних катедр, і в окремих книжках. Завзята боротьба точилася аж до середини XVII-го віку, і тільки з того часу, переконавшись в остаточній упертості „схизматиків”, католики до певної міри дали спокій українцям.

Але ця боротьба за календар дорого коштувала українцям і добре далася їм у знаки. Католики не тільки вели літературну полеміку, але для впровадження нового стилю часто користали і з своєї збройної переваги. А різні повновласні пани по селах робили з українським народом та з його духовенством, що хотіли... І тільки дивуватися можна тій величезній відпорній силі українського народу, що таки в боротьбі за календар вийшов переможцем, і на спині своїй доніс нам чистим споконвічний наш стиль...

Що справа була справді не легкою, на це приведу ось таке свідоцтво. Славний митрополит Київський Петро Могила в своїх записках розказує таке. „В Перемиській землі пан Еразм Гербарт, у піст перед Різдвом Христовим, за декільки день перед своїм латинським Різдвом, за радою своїх ксьондзів, зібрав до себе всіх православних священників з протопопом їхнім, числом 12, зо всіх сіл своїх (багатий був), і наказав їм разом з ним по новому календарю святкувати Різдво й м'ясо їсти. Всі священники зріклися, і воліли ліпше смерть прийняти, аніж зламати свого споконвічного календаря. Пан дуже розгнівався, обезчестив їх і безбожно ганьбив православну віру. Потім наказав замкнути священників до темниці. А вони плакали й стогнали та молилися Богу, радуючись, що сподобилися за правдиву віру безчестя та темницю прийняти. Єпископ їхній Михайло Копистянський також наказував їм потерпіти за віру. І священники з плачем у темниці під-

носили руки свої до Бога, просячи не дати віри православної на сміх та поругу, й заступитися за них. І коли вони молилися, несподівано захорував Гербарт. Слуги догадалися, що то кара Господня, і побігли до темниці, щоб випустили всіх священиків. Але не добігли вони й до темниці, як пан їхній „іспроверже злюю свою душу...”⁴

Як бачимо, серед нашого українського народу склалися навіть легенди про мужню оборону свого споконвічного календаря. Поговоріть з волиняком ще й сьогодні, — він вам розповість не одну таку сумну легенду, переказану йому дідом його... Занадто дорогою ціною виборов собі український народ право на споківний стиль свій, щоб легко та скоро забути про його...

Дуже поволі ширився новий календар і по Європі. Германія, Данія та Голандія прийняли його тільки р. 1700-го, Англія — 1752 р., а Швеція — 1753 р.⁵ А це тому, що Григоріянському календареві відразу надали релігійного католицького забарвлення; правда, має він багато й наукових хиб, за що славний американський астроном Ньюкомб радив вертатися таки до Юліянського календаря. Звичайно вказують, що за 10,000 років при Юліянським календарі Різдво припадає на весну, а Великдень на літо; але на це резонно відповідають: чи помітить хто таку зміну, і чи за 10,000 років люди пам'ятатимуть, що колись вони святкували Різдво зимою?

Ось ці події, що відбулися на світанку заведення нового стилю, я й хотів пригадати тепер, коли розпочиналася була на західньо-українських землях знову ця така стара наша боротьба. Історія мусить таки бути нам учителькою життя, — нехай же навчать нас хоч чогось ось усі ті події, про які я тут розповів. Довгий та тернистий шлях, по якому йшов та йде наш український народ, дуже дорогою ціною виборює він собі право на окреме життя, на свою Віру, на свої звичаї; але що раз він собі виборов, того вже легко не вступає.

---

⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 101-105.

⁵ А нащадки шведів та данців, що переселилися до Америки, в деяких місцях ще й тепер святкують великі Свята, напр. Різдво, за старим стилем.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЦЕРКВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДО МОСКОВСЬКОЇ В 1686 РОЦІ

I

Поділ Східньослов'янської Церкви на дві митрополії

Увесь час свого життя Церква Українська серед інших православних Церков на Сході користувалася найбільшою повагою. Заснована, як каже давній переказ, св. апостолом Андрієм Первозванним, Київська Церква рано набула собі великої поваги, а тому Київський Митрополит постійно називався: „Митрополит Київський і всея Руси”, і фактично був керівником усієї східньої Церкви, — в Україні, в Москві і на Білій Русі. Грецька благочестива віра чи православна вперше засвітила в Києві в Україні, і вже потому самі українці несли цю віру й на північ, до тих племен, що пізніше склали російський народ. Колискою віри Христової на нашому Сході був український Київ, і тому нема нічого дивного, що власне він став „матір'ю городів руських” (Русь — це була назва давньої України; пізніше цю назву від нас перейняв собі народ московський). З найдавнішого часу очі всього православного світу все були звернені на Київ, цей новий Єрусалим, як часто звали його вдавнину.

Положений на вигіднім торговім місці, на люднім шляху „із варяг в греки”, висунений до того на кінець Київського Князівства, Київ увесь час був ласою принадою для тих кочових народів, що постійно грасували по степовій Україні. І Київ не вдержався, — від ударів ворожих він почав потроху занепадати, а пізніше й зовсім утратив на

якийсь час значення політичного центру. Митрополит Київський, грек з походження, змушений був покинути Київ, і перейшов перше до Володимира, а потім до Москви. Це перенесення митрополичої катедри з Києва було тимчасове, але митрополитам легше було жити на півночі, і вони там позосталися назавжди. З цього перенесення митрополії надзвичайно скористала Москва, бо якраз митрополити Київські своїм авторитетом багато допомогли Москві в її боротьбі з удільними князями. І осівши в Москві, наші митрополити звали себе по-давньому: „Митрополит Київський і всея Руси”.

Одної митрополії на весь Схід безумовно було мало. Коли на Сході виросло сильне Князівство Суздальське, воно рано почало клопотатися дістати собі окремого, від Києва незалежного митрополита. Так, Андрій Боголюбський, князь Суздальський, року 1160-го послав до патріярха Царгородського свого кандидата Федорця, просячи висвятити його на митрополита Суздальського. Патріярх не погодився, і боротьба Півночі з Києвом за право мати свого окремого митрополита тяглася аж 300 літ (1160-1458). Проте Київські митрополити продовжували жити не в Києві, а на Московщині.

Але згодом митрополити Київські потроху забули своє українське походження, забули свою тимчасовість на Москві, й потроху перестали дбати про „матір городів руських”. Хоч і носили вони назву митрополитів Київських, проте вже дбали більше про інтереси московські. А коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополити ще більше забули про Київ, хоч не забували брати данини від нього. І ці чужі вже нам митрополити тягли з українського народу, що тільки могли. Так, уже на митрополита Фотія († 1431 р.) скаржилися, що він „се нинѣ все узорочье церковное и сосуды переноситъ на Москву, и весь Кіевъ пусто сотвори тяжкими пошлинами”.¹

Час минав. Українська Церква під Литвою не знала більших утисків, і жила собі вільно, розвиваючись та набуваючи своєрідних ознак. Увесь час, ще з свого початку, Церква наша була в канонічній залежності від патріярха Царгородського; але залежність ця, власне, більш була

---

¹ Митр. Филаретъ: Исторія Русской Церкви, пер. III, ст. 6.

номінальною, — патріярхи жили далеко, зносили з ними часом були й неможливими, самі царгородські патріярхи звичайно в Україні й не бували. Ця залежність виявлялася тільки в тому, що Київського митрополита, вільно обраного, благословляв патріярх. Так жила наша Церква, потроху набуваючи собі своїх власних особливостей, тих особливостей, що вже тоді почали відрізняти її від Церкви Московської.

Під литовським пануванням Київ почав потроху оживати. Але Київські митрополити не верталися з Москви; такий стан для Києва, колиски православ'я на Сході й для всього православного народу під Литвою, був надзвичайно шкідливий, а тому десь із р. 1415-го Українська Церква обрала собі окремого митрополита, і з того часу стався вже й формальний поділ Східної Церкви на Українську та Московську, кажу формальний, бо фактичний поділ постав значно давніше. Трохи пізніш, року 1458-го цей поділ затвердився остаточно. Хоч столицею Литви була Вільня, проте центром релігійним за цей час ставав помалу Київ. Литовський уряд прав українського народу ніколи не рушав, українські вищі верстви займали відповідальні посади серед свого народу, а тому й становище Української Церкви було зовсім нормальне, — ніхто ніколи не порушував її прав. В Україні в церковнім житті помалу скрізь установлялося виборне право: вільними голосами в нас вибирали собі священиків, архимандритів, єпископів; вільно вибирали в нас навіть митрополита, а патріярх Царгородський тільки благословляв його, і до цього зводилась уся залежність від нього.

II

Польські утиски кидають Україну до Москви

Рік 1569-й назавжди буде в нас найтрагічнішим роком нашої історії, — цього року відбулася т. зв. Люблинська унія, — Литву силою приєднано до Польщі; разом із Литвою під Польщею опинилася й вся Україна; цим самим відчинилися двері в Україну для цілої армії єзуїтів, що накинuliся перше на протестантів, а згодом і на пра-

вославних. Єзуїти розпочали запеклу релігійну боротьбу, яка довела в кінці до козацького повстання та до подій 1654 р., цебто до переходу України під Москву.

Напочатку польський уряд спокійно ставився до православних українців, — віри їхньої не займано, мова українська була офіційною мовою урядових інституцій на українській землі. Але дуже скоро по 1569 р. все це змінилося, — на землі українській попливла польська колонізація, полонізація та запекла боротьба з православною вірою. Правда, королі польські часом ставали в обороні українського народу, але вони були тоді звичайно безсилі проти насильства своєї розбещеної шляхти, що скрізь у нелюдський спосіб тиснула православних.

Наслідки цих релігійних утисків були страшні для обидвох народів, — Польщі вони користи ніякої не принесли, навпаки, довели до розборів, а український народ довели до розпуки й кинули назавсіди в обійми Москви. З першого моменту, як тільки розпочався релігійний гнет у Польщі, очі українського народу зараз же почали звертатися в бік одновірної Москви, де кожен православний звичайно не знав утисків за свою віру.

І дуже швидко по цьому розпочалося втікання духовенства з Польщі до Москви, — втікали священики, втікали ченці. З бігом часу це втікання ставало все більшим, а тому український елемент на Москві все збільшувався; таким чином українці посіли на Москві значніші монастирі, скажемо, монастир Савви Сторожевського; навіть у самій Москві постали цілі українські колонії, напр. монастирі Донський, Данилівський і ін.² Звичайно, всі ці втікачі сіяли найтемніші чутки про польські утиски, а додому передавали про добре життя для простого люду на Москві. Отже, релігійна боротьба в Польщі дуже рано протоптала українцям широкий шлях на Москву.

Крім цих примусових зносин з Москвою, українці дуже рано й добровільно потягли туди, переважно духовенство, — найчастіш вони їздили до царя від різних монастирів за „милостинею”. Коли з р. 1620-го відродилася українська ієрархія, то митрополит Йов Борецький засів міцно в Києві, і вже з того часу розпочалися жвавіші зно-

---

² К. В. Харламповичъ : Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914 р., ст. 149.

сини наші з Москвою. Напр., р. 1625-го митрополит Йов Борецький послав до Московського уряду єпископа Луцького Ісака Борисковича (б. ігумена Дерманського) — просити допомоги проти польських релігійних утисків, і цей єпископ уже тоді заявив там: „У малоросіян одна тільки дума — як би поступити під государеву руку...”³ Це важлива заява в історії приєднання Церкви Української до Московської.

І де далі, ці наші зносини з Москвою ставали частішими; збільшення релігійних утисків у Польщі кожен раз викликало жвавіший перехід нижчого духовенства до царя православного. Взагалі, ще задовго до акту 1654 р. очі простого українського народу, що так терпів від панської сваволі, та очі нижчого духовенства, що найбільш відчувало релігійні переслідування, — все були звернені до Москви, і власне цей настрій змусив і Богдана Хмельницького дивитись туди ж.

III

Українські верхи боялись Москви

Але не так було настроєне тодішнє наше вище духовенство. Переважно було воно з шляхетських домів, мало польське виховання та великопанські звички й нахили; єпископами часом бували тоді люди, що з духовним станом мали не багато спільного. До релігійної боротьби жили вони спокійно, а коли зав'язалася в нас релігійна колотнеча, єпископат цей скоро пішов собі на унію, аби мати святий спокій...

В парі з таким єпископатом ішла й вища українська інтелігенція. Вона теж не витримала релігійних утисків, і в більшості своїй покинула батьківську віру. Звичайно, ці вищі верстви, як духовні так і світські, релігійну боротьбу вважали справою хатньою, все сподівалися зміни цих відносин від короля польського, вели боротьбу за це в польським сеймі і т. ін. До Москви не мали вони найменшої охоти, і в бік її ніколи не дивилися.

---

³ С. Соловєвъ : Історія Росії, т. X, ст. 85, 87; Маркевичъ : Історія Малоросії, т. I, ст. 123.

Звичайно, вище духовенство добре знало дійсний стан церковної справи на Москві; а стан цей був там тоді такий, якого справді жахався кожен, хто звик до будь-якої волі церковної.

Церква наша тоді дуже відрізнялася від Церкви Московської, — у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть деякі свої вірування, хрестини, вінчання, похорони, деякі свята, — все це в нас трохи відрізнялось від московського, і все це на Москві прозивали ерессю.⁴

Українське вище духовенство скоса поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його там граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що „в Московському царстві живуть самі раби, і що там навіть старшину їхню катують батогами й засуджують до торгової казни”.⁵ А гетьман Брюховецький, сам москвофіл, здивований засудом патріярха Никона, писав про москвинів, що вони „жестокостію своєю превосходятъ всѣ поганые народы”.⁶

Українці з недовір'ям поглядали й на саму московську віру. Як каже дослідник, були в нас тоді такі козаки, які говорили про москвинів, що ніби в них „одні погруженці, а другі обливанці; у одних попи, у других безпопівщина; на Москві стільки вір, скільки сіл, а в селі — скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у них уся віра — борода не голити та тютюну не курити й не нюхати”...⁷

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополити, не мали жодних прав, і цілком залежали від волі свого патріярха, — сам патріярх їх настановляв, сам жалував і карав.

---

⁴ Див. про це: Шляпкинъ : Св. Д. Ростовскій, ст. 109-110, 101, 105, 167, 177. — С. Голубевъ : Петръ Могила, т. I, ст. 206, 207, 166, 175-177, 316; т. II, ст. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 389, 399. — Е. Крыжановскій : Повреждение церковной обрядности и религиозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи, „Руководство для сельскихъ пастырей” 1860 р., № 12.

⁵ Проф. С. Терновскій, Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 31. Тут подана збірка матеріалів про приєднання Української Церкви до Московської. Збірка писана російською мовою, і я цитую її дослівно.

⁶ Там само, ст. 80.

⁷ Маркевичъ : Історія Малороссіи, т. I, ст. 257.

От цього підневільного життя й лякалося страшно наше звикле до волі вище духовенство, і тому воно так довго й уперто стояло за волю своєї Української Церкви.

Українська вища світська інтелігенція не так уже зле почувала себе в Польщі; вона мала тут великі маєтки, а коли кидала батьківську віру, то мала й голос в Республіці. В обороні віри своєї лише одиниці з панства проявили себе, більшість пішла по легкій дорозі спольщення, — і сьогодні сотні кращих родовитих польських домів ведуть свій початок від українців... Звичайно, і цей клас не мав найменшої охоти позирати в бік Москви.

Міщанство українське по містах мало тоді т. зв. магдебурське право, — воно саме собою рядило, і там, де не було чутливого польського впливу, там міщанство це жило не погано. Не те було тоді на Москві, — там міста звичайно віддавано „на прокормленіє” воеводам, а ті по три шкурі дерли якраз із цього міщанства. Ось тому й українське міщанство не мало великих підстав поглядати на Москву.

Як бачимо, відношення українців до Москви були різні, — всі низи, як світські так і духовні, тягли до православного царя, де бодай релігійного гнету немає, де бодай у свято (по старому стилю) не примушують працювати; верхи ж українські, перейняті шляхетським духом та звичаями, боялися цієї Москви, бо там би вони не мали й тих прав, які мали в Польщі.

IV

Заслуги Східної Церкви в Україні

З часу свого офіційного заснування року 988-го Церква Українська безпереривно знаходилась під владою Вселенського Царгородського патріарха. Влада ця на початку була реальна, бо єпископів присилав патріарх, але з бігом часу ставала все менш помітна, аж поки не стала просто номінальною. Власне з XI-го віку Церква Українська вже мала собі певну волю, і залежність від Церкви Грецької не була помітна. Занадто далеко був Константинопіль від Києва, щоб ця церковна залежність наша була нам особливо помітна.

А з р. 1453-го, коли турки зайняли Костянтинопіль, залежність Української Церкви від царгородського патріярха стала тільки формальна. Зносини з Костянтинополем ставали все трудніші, часто дуже небезпечні. З цього часу Східня Церква, скрізь опинившись під турками, бідніє вже надзвичайно, а тому її вищі представники, — архимандрити, єпископи та митрополити, деколи й патріярхи, — починають часом занадто вже вчашати до Церкви Української, особливо до багатой Москвської. Їздять вони звичайно за милостинею, але іноді займалися й справами впрядкування нашої Церкви.

В момент занепаду верхів нашої (й католицької ще більше) Церкви в XVI — поч. XVII вв., патріярхи Костянтинопольські проявили велику реальну опіку для нашої Церкви, і таки скоро довели її до повного оздоровлення. Коли розпочалася в Польщі релігійна боротьба проти православ'я, тоді Царгородські патріярхи негайно подали нам реальну поміч, — вони самі, а ще більше з їхнього наказу інші східні ієрархи багато писали в обороні нашої української віри. І не тільки словом допомагала Царгородська Церква безсилій тоді Церкві нашій, — вони й ділом багато допомогли нам. Щоб піднести нашу ієрархію, патріярх Олександрійський Яким заснував у Львові церковне братство, із школою та друкарнею при нім, благословляв і інші міста закладати подібні братства та друкарні. А ці братства врятували віру українську від польського нападу.

Це східні патріярхи позакладали в нас скрізь по Україні різні школи та друкарні, й часто давали своїх широкоосвічених учителів для них; пригадаймо собі, напр., що митрополит Елассонський Арсен, приїхавши від патріярха, сам два роки навчав у Львівській школі грецької мови, а вкінці й видрукував свою, першу в нас, грецько-слов'янську граматику 1591 р. В Острозькій Академії постійно було не мало вчених греків, які дуже реально працювали на користь української культури.

І взагалі треба сказати, що весь наш великий культурно-національний рух XVI-XVII віків одухотворяли східні ієрархи, а рух цей спас тоді нам нашу національність.

В обороні Української Церкви проти унії східні патріярхи попрацювали надзвичайно багато, — і це вони вбе-

регли таки український народ від того, щоб не продав своєї батьківської віри. Це східні патріярхи організували в нас ту міцну національну самооборону, яка так спалахнула була проти винародовлення на українських землях. Ця оборона не була тільки на словах, — часом греки в обороні віри української клали й життя своє. Згадаймо хоча б великого протосингела й містоблюстителя патріяршого престолу Никифора, що прибув до нас і так мужньо й самовідречено боронив українську віру на Берестейським соборі 1596 р.; за цю оборону Никифора, з наказу польського уряду, схвачено й посаджено в відому злою славою Марієнбурську фортецю (коло Данцінгу), де він „уморень бысть постомъ”, а може й просто задушений.⁸ Ця мужня оборона віри перед наступами римо-католиків піднесла авторитет Царгородського патріярха на землях українських до небувалої висоти.

Коли насильством римо-католиків народ український на довгі роки остався без своєї вищої духовної ієрархії, то й тут, з великою небезпекою для свого життя, на поміч нам прийшли таки східні патріярхи: р. 1620-го патріярх Єрусалимський Феофан, під охороною козаків, під загрозою життя свого, потайки від польського уряду висвятив нам митрополита Йова Борецького та ще п'ятьох єпископів, і тим спас Українську Церкву від загибелі в найсумнішу добу її життя. Ця незабутня подія знову надзвичайно підняла авторитет східних патріярхів серед усього українського народу.

Пізніш польський уряд почав свою завзяту боротьбу й проти східних патріярхів, і в рр. 1676-1678 заборонив — і то під смертною карою — всякі зносини з ними. Польський уряд мав для цього підстави, бо добре бачив благодійний вплив їх на Україну. Коли Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, то там його привітав патріярх Єрусалимський Паїсій і поблагословив на дальшу боротьбу з латинством; трохи пізніш прибув до нас Митрополит Йосаф Коринфський — він теж поблагословив Хмельницького на боротьбу з Польщею й підв'язав йому

---

⁸ К. Харламповичъ: Западно-русскія православныя школы, 1898 р., ст. 267-268.

меча, освяченого на самім Гробі Господнім,⁹ і сам узяв уділ у походах Хмельницького й згинув під Берестечком смертю героя. Та й інші духовні греки робили те саме, — вони невпинно ходили по наших містах та селах, і скрізь закликали українців до оборони своєї віри.¹⁰ Усе це, звичайно, підіймало якнайбільше авторитет східного духовенства, а заборона зносин із ними тільки збільшувала цей авторитет.

Ось це все причини, які підіймали в нас авторитет Костянтинопільського патріярха; пошана до нього справді дійшла в нас навіть до самих низів. Взагалі, в історії української культури східні патріярхи написали не одну світлу сторінку, чого їм український народ ніколи не забуде.

Пригадаймо ще, що року 1598-го Московія відкинулася від Царгородського патріярха й насиллям запровадила свого. Україна не пішла за цим прикладом, і вперто, як вірна дочка, трималася Царгороду, бо добре розуміла, що церковна автокефалія можлива тільки при повній політичній незалежності. І далі побачимо, що Церква наша вперто трималася Царгороду аж до останку, поки її не відірвали грубою світською силою.

Українська Церква вважала, що життя її під владою Царгородського патріярха „есть первая вольность, всѣхъ вольностей и правъ кремень”.

Але Церква Царгородська, знаходячись з 1453 року під утисками турків, почала помалу бідніти й матеріально, й духовно; мала вона тоді досить і темних сторін. Вороги її, головню поляки, підхоплювали ці темні її риси й голосно висміювали їх в Україні, щоб підірвати тут авторитет східних патріярхів. Часто злиденне грецьке духовенство, вештаючись по Україні, й само давало слушні підстави на осуд, — але всі ці темні риси не дорівнюють з тими великими заслугами, які зробили східні патріярхи для Української Церкви та української культури: заслуги ці незабутні.

---

⁹ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V, ст. 65, передмова; Київ, 1872 р.

¹⁰ Там само, ст. 65-66.

Церковний бік поєднання України з Московою 1654 року

Ось таким були реальні обставини в Україні, коли р. 1654-го вже гостро виникло питання, кому надалі підлягатиме Українська Церква. Те, що р. 1654-го Україна сфедерувалася власне з Московою, це й тільки це й мало статися через логіку попередніх подій. Не могла ж Україна підлягати Москві, а Церква бути вільною. Римо-католицькі утиски на українську віру були такі великі, такі дошкульні, що вже вони самі кидали українців в обійми власне православної Москви, — хоча б із бажання забезпечити свою віру. В справі приєднання України до Москви весь час занадто вже пробивається власне релігійна сторона, — утиски православної Церкви. Беручи Україну під свою руку, цар Московський тим самим звільняв її від римо-католицького релігійного гнету. Про це виразно говорить нам і сама постанова московського Земського Собору 1653 р. про Україну: Собор постановив тоді, щоб цар Олексій Михайлович „изволилъ того гетмана Богдана Хмельницкаго и все войско Запорожское съ городами ихъ и съ землями принять подъ свою государскую высокую руку, для православныя христіанскія вѣры и св. Божіихъ церквей, потому что паны Рада и вся Рѣчь Посполитая на православную вѣру и на св. Божіи Церкви возстали и ходятъ ихъ искоренити”.¹¹

Як видно вже з попереднього, акт 1654 р. не був популярний серед вищого духовенства, яке відразу виступило проти нього, а далі весь час вагалось між своїми обов'язками перед патріархом Царгородським, королем польським, якому присягало, та одновірним патріархом московським. І вже на Чигиринській Раді р. 1654 вище духовенство устами Черкаського протопопа Хведора Гурського, великого богослова свого часу й славного промовця, виступило проти приєднання України до Москви. Тоді прибули в Україну послы від трьох держав, що хоті-

¹¹ Акты Зап. Россіи, III, ст. 488.

ли взяти до себе нашу землю, — від Москви, Турції та Польщі.

Посли прибули в Україну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарунки, о. Гурський сказав палку промову. „Отъ трехъ царей или волхвовъ — казав він — поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары; золото, ливанъ и смирна; дары сіи предназначеновали бытіє, страданіє и возвращеніє на Небо. Злато предрекло царствованіє, ладонъ — погребеніє, смирна — Божественость. Такъ и сіи дары, поднесенные тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польскіє покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецкіє покрыты тканью шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіє покрыты рогами, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣется въ рогажки и подъ рогажки... И сіи предназначения вѣриѣ и превосходниѣ всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ...”¹²

Ця промова Гурського зробила більше враження, ніж промова самого Хмельницького в обороні Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали навіть зрадником, кричали, що він підкуплений Москвою й продає їй Україну...¹³

І треба думати, що так і справді було, — Богдан погодився віддати Москві й Церкву, коли віддав усю Україну. У всякому разі гетьман Богдан був перший, хто передачу Української Церкви Московському патріярхові поважно поставив; а до того, з патріярхом Московським Никоном він був у добрих стосунках.

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан Великий умів поставити на своєму...

Проте знайшовся й другий протопоп, — протопоп Ніжинський Максим Филімонович, голова московської

¹² Маркевичъ: Історія Малороссіи, т. I, ст. 257. Див. Архивъ Ю. З. Р., ч. I, т. V, ст. 39-40, передмова. Цю промову вважають легендою; записана вона російською мовою, тому так і наводжу її.

¹³ Там само.

партії, що трохи пізніш, 23 січня 1654 р. привітав царського посланця Андрія Бутурліна відповідною промовою, і в цій промові порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням жидів із єгипетської неволі...¹⁴ Це була загальна думка простого народу, і за нею йшов спочатку й Богдан Хмельницький.

Політичне з'єднання України з Москвою логічно вело до з'єднання церковного, — це добре розуміли верхи української Церкви, і тому вони рішуче стали проти цього з'єднання, мало йому довіряючи. Це ставило їх у нагягнені стосунки з Богданом.

Безумовно, Богдан Хмельницький напочатку думав приєднати Церкву Українську до Московської. Пишучи московському патріярхові Никонові, звав його „зверхнѣйшимъ пастыремъ”. Але в договорних статтях Богданових від 12 березня 1654 р., виданих в III т. „Собр. Госуд. Грам. и Дог.”, 168, нема статті про піддання Київської Митрополії Московській. Проте по 1659 р. московський уряд уперто заявляв, що стаття про піддання Київської митрополії Московському патріярхові була в договорних статтях Богдана Хмельницького.¹⁵

VI

Митрополит Сильвестер Коссів

Найвищий представник Української Церкви, митрополит Київський Сильвестер Коссів відразу ж став у тиху опозицію до Москви. В день приїзду царського посланця Бутурліна до Києва, 16 січня 1654 р. митрополит Коссів правив у Софійському Соборі Молебня й сказав промову, від якої плакало духовенство. По Молебні Бутурлін з докором запитав митрополита, чому він про приєднання України „Его царскому величеству челомъ николи не биваль, и не писываль, и Его царской милости къ себе не искаль”. Коссів ухилився від прямої відповіді, — ска-

¹⁴ Акты Южной и Западной России, т. X., ст. 265-267.

¹⁵ Акты Ю. и З. Р. IV, № 115, ст. 264; також: Арх. Ю.-З. Р., V, ст. 79.

зав, що про зносини гетьмана з Москвою він нічого не знав, а тепер уже буде молитися Богові й за царя...¹⁶

А далі Коссів відкрито почав виступати проти Москви. Посланці московські вимагали, щоб митрополит привів до присяги на вірність Москві всіх своїх дворових людей, — та митрополит зрікся, кажучи, що вільних людей неволити не можна.¹⁷

А коли московські воеводи хотіли взяти кусок монастирської землі біля св. Софії, щоб будувати тут фортецю, митрополит рішуче зрікся відступити свою землю. Довго воеводи вговорювали митрополита, але він усе стояв на своєму. „Если хотите, — доносили, що казав він — черкась уберечь, то оберегайте версть за 20 отъ Кіева и больше...” А далі „митрополитъ учаль сердитовать и говорилъ: будетъ учнете на томъ мѣстѣ ставити городъ, и я учну съ вами биться...” На це воеводи почали докоряти Коссову, що він не однієї думки з гетьманом, і що він, певне, тягне руку польського короля. Митрополит розсердився й голосно заявив: „Гетманъ Богданъ Хмельницкій посылалъ битъ челомъ государю и поддался со всѣмъ войскомъ запорожскимъ подъ государеву высокую руку; а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ бити челомъ государю о томъ, что ему быть подъ государевою рукою, не посылавалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми о себѣ, ни подъ чьею властью...”

А коли воеводи нагадали митрополитові, що то перше був він під польським королем, а тепер уже під Москвою, Коссів відповів: перше був він під королівською владою, а „впредь подъ чьею властью велитъ Богъ ему быть, подъ того властью и будетъ”. А по цьому, — писали до Москви воеводи, — митрополит „учаль намъ угрожать: не ждите начала, ждите конца, увидите сами, что надъ вами будетъ вскорѣ”.¹⁸

Пізніш виявилось, що митрополит справді мав зносини з поляками й тягнув до них. Так, грек Іван Тафлари розказував на Москві, що Київський митрополит і вище духовенство „присылали на сеймъ къ королю польскому

---

¹⁶ Там само, ст. 253. Тут усі матеріали про приєднання нашої Церкви до Московської, матеріали мовою російською.

¹⁷ Там само, ст. 255-257. Проте пізніше люди Коссова таки присягнули.

¹⁸ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8.

двоихъ чернцовъ съ объявленіємъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзѣ невозможно, и они этого никогда не желали; Москва хочеть ихъ перекрещивать: такъ чтобъ король, собравши войско, высвобождалъ ихъ, а они изъ Кіева московскихъ людей выбьютъ, и будутъ подъ королевскою рукою попрежнему..."¹⁹

Крім цього, в імені митрополита та печерського архимандрита чернець Криницький записав до Луцьких книг протеста проти приєднання України до Москви.²⁰

Ось так відносився до Москви митрополит Київський. Його поведінку легко собі пояснити. Москва довго тягла переговори з Хмельницьким та ще й тепер не було відомо, чим остаточно ці переговори закінчатся; а між тим духовенство присягало ж королю польському, а тепер від нього вимагали зламати цю присягу; Коссів боявся взагалі встрявати в цю справу, бо вернувшись, поляки суворо б пімстилися над духовенством, як над зрадниками. І була ж ще православна Церква на західньо-українських землях, де всі були міцно під Польщею, — і про неї треба було дбати.

Така поведінка митрополита відразу надала певний тон стосункам вищого українського духовенства до Москви, тому Москва стала дуже обережна в справі приєднання Української Церкви під владу московського патріярха. Питання про таке приєднання виникло вже вповні за Богдана Великого, але Москва боялася тут голосного протесту духовенства, й тому чекала зручнішої пори.

Бачучи, що на Українську Церкву йде велика загроза, митрополит Коссів десь у липні-серпні 1654 р. вирушив спеціальне посольство до царя Олексія Михайловича, на чолі з Миколопустинським ігуменом Інокентієм Гізелем. Посольство просило царя не рушати прав Української Церкви; „духовныхъ московскихъ на всякіе начальства до Малыя Россіи чтобы его Царское Величество не присылалъ”; „чтобъ некоторого духовныхъ нашихъ насиліємъ до Великія Россіи не затягали” і т. ін. Голова посольства особливо підкреслював „о первой вольности, яже естъ всѣхъ вольностей и правъ кременемъ”, — щоб

¹⁹ Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. I, р. V, ст. 44.

²⁰ Чтенія въ Моск. общ. исторіи и древн. росс., 1861, III, смѣсь, 5-8.

Церква Українська осталася й надалі під владою Царгородського патріарха, „до которого насъ и право Божіе чрезъ св. апостола Андрея Первозваннаго, и каноны св. отецъ прилучили и совокупили”.²¹

Цар прийняв посольство в таборі під Смоленським, де тоді він був; дрібні прохання він задовольнив, але важніші лишив без відповіді... І ось така невдача цього посольства знову кинула вище духовенство в опозицію до московських намагань приєднати Українську Церкву до Московської.

А між тим час Богдана Великого був найвідповідніший для приєднання Української Церкви, — робити все відразу. Великий гетьман на початку й сам мав цю думку, але згодом, переконавшись в нещирості Москви, полишив її. Московським патріярхом був тоді Никон, людина, що любила українців та їхню освіту; так само й українці дуже поважали цього владика, і Богдан був з ним у близьких стосунках. Никон допомагав Хмельницькому в його справах на Москві, і мав віддавна думку приєднати до себе й Церкву Українську. Коли в кінці квітня 1654 р. патріярх Никон благословляв московське військо, що вирушило в Україну, воевода А. Трубецькой, відповідаючи, назвав Никона „патріярхом усієї Великої й Малої Росії”.²²

Року 1654-го завойовано Білорусь, і єпархії Могилівську, Смоленську та Полоцьку без особливих надумувань просто приєднали до Церкви Московської, і там відразу почали заводити московські порядки. В грамотах своїх Никон почав був навіть писатися патріярхом Великої, Малої та Білої Росії.²³ Але з Україною, що добровільно пристала до Москви на федерацію, не можна було поступити так, як з Білоруссю, а тому справа приєднання Української Церкви так і лишалася тоді не розрішеною.

Бажання забрати Українську Церкву було таке сильне, що в московському Прологові друкували тоді молитву царя та його родини до митрополита Олексія, як патрона Московської Церкви: „О еже престолу Кіевскому соединитися съ богопоставленнымъ престоломъ Москов-

²¹ Акты Ю. и З. Росс., т. X, № 16.

²² К. Харламовичъ : Вліяніе, ст. 164.

²³ Там само, ст. 171.

скимъ, и княженію Малороссійскому совокупитися съ богохранимымъ Великороссійскимъ царствомъ”. І тільки Св. Синод у XVIII ст. скасував цю молитву, „понеже Малая Россія, также Кіевская и другія оной страны епархіи съ Великою Россією соединены, и имѣются въ одной Великороссійской епархіи”.

VII

Діонисій Балабан

Митрополит С. Коссів помер 13 квітня 1657 р. Настав для Москви ніби зручний час забрати вже Українську Церкву. Але тепер Богдан мало довіряв Москві, а тому він не поспішав повідомляти Москву про смерть Коссова, вважаючи питання вибору митрополита своєю внутрішньою справою. Не повідомляючи Москви, Богдан сам призначив містоблюстителем Київської Митрополії Чернігівського єпископа Лазаря Барановича, й призначив вибори нового митрополита на 15 серпня 1657 р. Але Богдан Великий не дочекався цих виборів, — він помер 27 липня, і справа виборів нового митрополита затяглася. І не встигли ще поховати Великого Гетьмана, як осміліла Москва почала вже агітацію за підданство Української Церкви під владу Москви. Коли 4 серпня того року вище київське духовенство було в московського воеводи Андрія Бутурлина, то воевода почав намовляти їх „всякими мѣрами за большимъ подкрѣпленіємъ, чтобы они великаго государя милости поискали и прямую свою правду къ великому государю совершенно показали, и были бы подъ послушаніємъ і благословеніємъ св. Никона, патріарха Московскаго”, і щоб вони митрополита не обирали, а перше б написали про це цареві. Містоблюститель Л. Баранович коротко відповів на це, що милості царській він завсіди радий, тільки мусить цю справу перше обговорити з духовенством, але вже по похоронах Богдана Великого.

Бутурлин почав працювати настирливіше. Так, 12 серпня він пише Виговському, що тепер заступав Хмельницького, не робити виборів митрополита, бо ж про те покійний гетьман не писав до Москви. Виговський запев-

нив, що справу цю буде вирішено не без Москви; але, ставши гетьманом, він заговорив вже по-іншому: в жовтні він повідомив воеводу, що вибори Київського митрополита відбудуться за давніми українськими правами, а не за царським наказом, а про вибрану особу Москву буде повідомлено.²⁴

Вибори нового митрополита відбулися 6 грудня 1657 р., — вибрали єпископа Луцького Діонісія Балабана, кандидата гетьмана Виговського. Збентежені таким поступованням українського уряду, московські воеводи ще перед тим запитували царя, як їм ставитися до цих виборів: „А какъ они въ Кіевъ съѣдутся да и учнутъ обирать митрополита, и намъ, холопомъ твоимъ, тѣмъ єпископамъ выговаривать ли, что они безъ твоего, великаго государя, указу, а безъ благословенія великаго государя патріарха митрополита обирають?”²⁵

Про вибори нового митрополита гетьман навіть не повідомив Москву.

Але Москва й по цій невдачі не лишала в спокої Української Церкви, — все робили натиски на Виговського, щоб він не посилав до Костянтинополя про благословення на митрополії обраного Діонісія. Насіли й на самого Балабана; так, у люті 1658 р. окольничий Хитрово, в Переяславі, бесідуючи сам-на-сам з Діонісієм, питався його, як то він став митрополитом, — чи бив чолом по виборі вел. государю та патріарху Никону? Митрополит відповів: „Отъ начала св. крещенія кієвскіє митрополиты, единъ по единому, благословеніє принимали отъ святыхъ Константинопольскихъ патріарховъ; а безъ повелѣнія и благословенія св. Константинопольскаго патріарха онъ благословеніє принять и посвятитъся на кієвскую митрополію отъ св. Никона патріарха не смѣетъ, опасаясь проклятія изъ Цареграда на себя и на все малороссійское духовенство”.²⁶

Але симпатії Балабана були цілком на боці Польщі, як і гетьмана Виговського, а тому він приймав участь і в Гадяцькій умові.

---

²⁴ Акты Ю. и З. России, IV, № 36.

²⁵ К. Харламовичъ : Вліяніє, ст. 174.

²⁶ Там само, ст. 175. Макарій: Ист. Р. Ц., XII, 545.

Проте польські симпатії Виговського — по повстанні Хмельницького — не були милими широким масам і Виговський скоро через це й упав. На його місце обрано сина Великого Гетьмана, Юрка Хмельницького, що й змушений був знову миритися з Москвою. І ось на Переяславській Раді 1659 р. кн. Трубецької, користаючись замішаниною серед українського уряду, хитрістю провів ось таку постанову (ніби пункт ще Богдана Великого): „А митрополиту Київському, также и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подъ благословеніемъ св. патріарха московскаго и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи; а въ права духовные св. патріархъ не будетъ вступати”.²⁷ Цю постанову москвини переперли замість оцієї, яку дав був полковник Дорошенко в імені гетьмана Юрія: „А митрополиту Київському и малороссійскому духовенству остаться подъ властью Константинопольскаго патріарха”.

На Раді цій зовсім не було представників вищого українського духовенства, — був тільки москвофіл протопоп Ніженський Максим Филімонович. Ясно тому, що духовенство проти такої постанови рішуче запротестувало. Затривожилася й сама старшина, і вже в грудні того ж року посланці клопоталися в Москві про скасування додаткових пунктів, і говорили: „А о подчиненіи патріарху намъ, мірскимъ, говорить не надлежитъ, и мы пребудемъ на томъ, на чемъ изволить патріархъ Константинопольскій”.²⁸ Але цар вперто стояв на своєму, й затвердив Переяславську постанову.

На цій же основі кн. Трубецької своєю грамотою призначив еп. Лазара Барановича містоблюстителем Київської Митрополії, бо митр. Балабан змушений був тоді втікати від москвинів до Польщі. Але Баранович поступав обережно та хитро, на початку не виявляв особливих симпатій до Москви, а тому уряд московський вирішив підшукати нову особу, яка стала б містоблюстителем Київської Митрополії та ретельно виконувала накази й бажання Москви. Особа ця вже була, — відомий москвофіл протопоп Ніженський Максим Филімонович.

---

²⁷ Акты Ю.-З. Россіи, IV, ст. 264.

²⁸ Там само, V, 2. К. Харламповичъ, 176-177.

VIII

Московська спроба поставити свого митрополита в Києві

Московський уряд, поважившись забрати Українську Церкву, йшов до здійснення цього всіма найрізнішими способами. Робити це йому було тим легше, що українське духовенство та старшина, боронячи свою незалежність, разом із тим охоче йшли на багаті царські милості. Найсильнішим владикою тогочасним був Чернігівський єпископ Лазар Баранович. Не бажаючи зв'язуватися з Москвою, Баранович прийняв хіротонію 8 березня 1657 р. в Яссах, а не в Москві. Це був владний та розумний ієрарх, який довгі роки мав великий вплив на справи Української Церкви. Хитрий дипломат, він, з перервами, був містоблюстителем київської митрополії з 1657 р. аж по 1685 р.; мав такий характер, що його кандидатура все ставилася в митрополити Київські, але завжди вибирали когось іншого...

Вихований у шляхетських польських традиціях, Баранович переніс їх і до своїх відносин з Москвою. Хитрий з природи, Баранович усе життя крутив у Москві, але так дволично, що там напочатку ніяк не могли розгадати поступовань впливового ієрарха. У всякому разі Баранович першим з впливового українського духовенства подався до Москви, бажаючи одержати звідси „багатії й великі милості”. Звикши до королівських привілеїв, Баранович уже р. 1660-го просить Москву видати йому підтвердну грамоту на його єпископію. На Москві раді були, що саме українське духовенство дає привід їм втручатися в справи Української Церкви, а тому грамоту Барановичу охоче видали, але в ній дописали, щоб він „всякого добра великому государю хотѣлъ и во всемъ его повелѣнія исполнялъ”.²⁹ І пізніш Баранович багато раз так хилився до Москви, що патріотично настроєні українці держалися осторонь від хитрого владики.

---

²⁹ М. Макарій: Історія Церкви, XII, 155.

Невідважний і невиразний, і все таки в душі український патріот, Баранович був не на руку московському урядові. І тому той розшукав собі зручнішого.

Ніжинський протопоп Максим Филімонович був виразником тих москвофільських верстов в Україні, що тільки в Москві бачили визволення від римо-католицького гнету. В Москві Филімонович став найсумліннішим політичним агентом її. Ось цього Филімоновича московський уряд і вирішив посадити на Київський митрополичий престол.

Весною 1661 р. Филімоновича покликали до Москви, а 4 травня, з бажання царя та благословення Собору, але проти волі свого патріярха Никона, заступник патріяршого престолу митрополит Питирим висвятив протопопа на єпископа Мстиславського; протопоп Максим з того часу став єпископом Мефодієм, і був призначений містоблюстителем Київської Митрополії. Ця хіротонія й це посвячення були грубим порушенням св. Канонів, що забороняють втручатися до справ чужої Церкви.

Єп. Мефодій одержав з Москви особливе доручення — впливати на настрій України й нахиляти її до Москви; щоб це завдання виконувати ліпше, Мефодію щедро видали грошей та „соболину казну”. Але надії завели Филімоновича, — як політичного агента його скоро скрізь зненавиділи, і він для Москви лише нашкодив. Усе вище українське духовенство Мефодія ненавиділо, бо він оминув його, а хотів спиратися тільки на нижче біле духовенство.

На єп. Мефодія посипались тоді найрізніші неприємності. Наказний гетьман Сомко рішуче виступив проти Мефодія, а за ним пішла й вища старшина. Вище духовенство голосно говорило, що Мефодій „вилгал” собі в царя єпископію, не маючи ніяких церковних заслуг. Справжній митрополит Київський, законно вибраний Діонисій Балабан (він жив у Польщі, бо був проти приєднання України до Москви), зараз же скинув Мефодія з посади, як поставленого в чужу єпархію, а єпископом Мстиславським призначив Йосипа Тукальського. А 16 лютого 1662 р. навіть патріярх Никон виголосив прокляття на митрополита Питирима за те, що той відважився поставити єпископа Мефодія, не обраного відповідно, в чужу

епархію, і тим порушив права патріярха Костянтинопільського. В кінці й патріярх Костянтинопільський наклав анатему на самого Мефодія за те, що при допомозі світської влади сів на престол Київської Митрополії.

Наслідком усього цього вище духовенство постановило не слухати єп. Мефодія, як московського ставленика, заборонили поминати його за Богослуженням і стали поминати знову Лазаря Барановича.

Так кінчилася ця московська спроба силою поставити свого митрополита в Київ.

IX

Зміцнення московських впливів

Цього часу, 10 травня 1663 р. помер вигнанник з своєї митрополії, митрополит Діонісій Балабан. Вище київське духовенство заворушилося, щоб нарешті посадити на Київську Митрополію свою людину, далеку від московських впливів. Наказний гетьман Сомко йшов із ними разом.

Духовенство звернулося до єп. Барановича, просячи його стати містоблустителем Київської Митрополії. Старий хитрун, добре обрахувавши реальні відносини, відмовився хворістю, й навіть не послав своїх людей на вибори гетьмана, через що Сомко впав, а гетьманом обрано, за вказівками Филімоновича, московського ставленика Брюховецького, його свата. Вище духовенство, що стояло за Сомка й хотіло на цих виборах поставити справу обрання нового митрополита, мусіло змовчати; взагалі, воно тепер усю справу прогало.

Патріярх Царгородський на сильне прохання Москви та нового гетьмана зняв свою анатему з єп. Мефодія, і київське духовенство примушене було таки визнавати Филімоновича містоблустителем. Але справа знову скоро заплуталася, бо на Правобережжі українці обрали аж двох митрополитів — єп. Йосипа Тукальського та єп. Антонія Винницького; король обох їх затвердив. Так появилось аж три претенденти на Київську Митрополію; правда, українського патріота єп. Тукальського польський уряд

скоро ув'язнив, і той пробув у в'язниці аж два роки (1664-1666).

Єп. Мефодій почував себе тепер у силі й часто давав вказівки навіть самому гетьманові. Обидва вони із шкури лізли, аби тільки вислужитися перед Москвою, — і на цьому вони й розсварилися ще з 1663 р. й почали без кінця доносити один на одного. Року 1665-го Филімонович побував у Москві, і там багато наговорив на Брюховецького; через два місяці по тому прибув до Москви й Брюховецький. Щоб позбутися неспокійного суперника, гетьман просив на Москві, щоб до Києва прислали митрополита москаля, бо тільки такий ніби внесе заспокоєння після того, чого накоїв єп. Мефодій. Усе це гетьман Брюховецький описав у своєму проханні.

Цього часу й Филімонович уже переконався, що бажання Москви йдуть тільки на те, щоб знищити права Української Церкви. З цього часу й він став трохи скося поглядати на те, що мала робити Москва в Україні.

На початку 1666-го року вернувся з Москви Брюховецький, і відразу пішла чутка, що гетьман у Москві просив для Києва митрополита-москаля. Усе вище духовенство занепокоїлося й запитало про це Брюховецького. Лукавий гетьман відповів, що він стояв за вибори митрополита в Києві, але навряд чи на це погодяться в Москві.

Духовенство побачило, що в Москві вже ламають стародавні права Української Церкви, і 22 лютого, взявши з собою єп. Мефодія, явилася до Київського воеводи П. Шереметева. Филімонович випитував воеводу, чи то правда, що ніби „указалъ великій государь быть въ Кіевѣ митрополиту изъ Москвы . . .” А по цьому, все більше дратуючись, єпископ „закричалъ съ сильною яростію: „Если будетъ на то великаго государя изволеніе, что отнять у насъ наши вольности и права, и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велить насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся . . . Если пріѣдетъ къ намъ въ Кіевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевѣ будетъ . . . Намъ лучше смерть принять, нежели митрополита изъ

Москвы . . .”³⁰ Це були думки всього нашого духовенства, і єп. Мефодій мусів їх сказати.

Але від Филімоновича це був тільки солом’яний огонь. На другий день до Шереметева знову явився Филімонович, але вже сам, — він просив вибачити йому вчорашні речі, бо говорити так він змушений був, — духовенство йому, як московському ставленику, не довіряє й ненавидить його. Єп. Мефодій додав, що коли цар буде писати патріярху Константинопільському віддати Москві Українську Церкву, то й тоді українське духовенство буде домагатися, щоб йому залишено старі його вольності.

Стурбоване українське духовенство 4 березня послало до Москви своє посольство, щоб дозволили вибрати в Києві, за давніми правами, митрополита; вговорили написати про це до Москви й впливового Барановича, але той написав листа в такій хитрій формі, що трудно було сподіватися доброї відповіді. В Москві відповіли, — справу Київського митрополита відкладають на розрішення Московського Собору, що тоді саме збирався судити Никона.

Х

Московський Собор 1666-1667 рр. Руїна в Україні

Зібрався наприкінці 1666-го року й Московський Собор, на який запросили східніх патріярхів. З українців прибули тільки відомі „слуги московські”,³¹ — єп. Мефодій, Феодосій Углицький та Лазар Баранович; цей останній мав 63 чоловіка оточення.

Але Собор мав досить клопоту з патр. Никоном, а Української Церкви торкнулися тільки випадком. Так, патріярхи Олександрійський та Антіохійський були розпорядилися, щоб ніхто з московських ієрархів не носив хреста на митрі, бо цього їм не належить; цього розпорядження не виконали тільки Баранович та Мефодій, заявивши, що цього привілея вони мають від самого патріярха Константинопільського. Цей дрібний інцидент відр-

³⁰ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 78-79.

³¹ К. Харламповичъ: Вліяніе, ст. 194-195.

зу підкреслив усім незалежність Української Церкви, на яку сила Московського Собору не стосується.

Крім цього, на Соборі був зачитаний перехоплений лист патріарха Никона до Царгородського патріарха, в якому Никон осуджував втручання Церкви Московської до справ Церкви Української; напр. поставлення Мефодія Филімоновича він назвав неканонічним. Але справа про Українську Церкву не могла бути вирішувана Собором, бо на ньому не було представника від Царгородського Патріарха.

Проте московський уряд не кидав думки, щоб Собор остаточно вирішив справу приєднання Української Церкви до Московської. Насіли на патріарха Олександрійського Паїсія, але той рішуче заявив, що він до чужої єпархії ніякого права не має... Програв справу московський уряд і тут. Та в цей час і київський воєвода Шереметев, знаючи настрій українського духовенства, писав, що „московскому митрополиту въ Кіевѣ, некоторыми мѣрами быть нельзя”.³²

Але цього часу трапилась гірка подія, що стала переломовою в справі приєднання Української Церкви до Московської, — 13 січня 1667 р. підписано т. зв. Андрусівське перемир'я. Це був один із найтрагічніших актів української історії: Україну розшматовано на дві частини: Правобережжя відходило до поляків, Лівобережжя лишилося за Московією; Київ, найбільша святиня українська, через два роки так само мав відійти до поляків.

Для київського духовенства Андрусівський мир був найболючішим ударом; перспектива опинитися знову під Польщею тепер, коли не один із вищого духовенства так чи йнакше був уже заангажований у справах з Московією, така перспектива відразу охолодила багатьох. Київське духовенство так уже звикло було до думки ще Богданової, що воно житиме за міцними плечами Москви, але збереже собі всі колишні свої привілеї. Духовенство насторожилося і не знало, що йому почати. Москва справу Київського митрополита, звичайно, припинила, як не реальну тепер для неї.

Але хитрий Баранович виграв і тут. Владика собі думав, що коли Київ відійде до Польщі, то Чернігів мав би

---

³² Акты Ю. и З. Россіи, V, № 50, ст. 147.

стати тоді центром церковного управління, з ним, Барановичем, на чолі. І Баранович таки добився собі того, що Московський Собор оголосив 8 вересня 1667 р. його єпархію архієпископією, а його — архієпископом, з правом служити в саккосі. Це вже було явне втручання самого Собору до справ іншої Церкви, на бажання ієрарха тієї Церкви. Правда, на початку патріярх Костянтинопільський опротестував ці підвищення без його дозволу.

Настав 1668 рік. Брюховецький загинув, переконавшись в кінці в зрадливості московської ласки. Гетьманом обох боків Дніпра став Петро Дорошенко. На митрополичий Київський престол сів тепер українець-патріот Йосип Нелюбович-Тукальський, що мав уже й благословення від Патріярха Костянтинопільського.

Тукальський почав виступати рішуче проти всього, що було зв'язане з Москвою. Так, він наказав, щоб по церквах не поминали більш царя Олексія, а щоб поминали гетьмана Петра. Попався в його руки й єп. Мефодій Филімонович, — він зняв з нього панагію й мантию та й заслав в Уманський монастир. „Недостойн ти бути в єпископах — передав йому митрополит, — бо прийняв рукоположення від московського патріярха”.³³ Поплатилися й приятелі Мефодія, взагалі всі москвофіли.

Але Дорошенко не вдержався, не вдержався з ним і Тукальський. Опікшись на Польщі та Москві, Тукальський намовив гетьмана єднатися з Турцією, яка врешті так само страшно спустошила Україну. Це знову кинуло Тукальського, а також і вище київське духовенство шукати порятунку таки в Москві...

XI

Гетьман Самойлович і патріярх Яким

Ось так невиразно точилася справа приєднання Української Церкви до Московської, точилася з перемінним щастям для обох сторін, що боролися за нашу Церкву. 26 липня року 1675 помер митрополит Тукальський,³⁴ і

³³ Соловьевъ: Ист. Рос. III, XII, 357, 361-363.

³⁴ Помер у Троїцькому Чигиринському монастирі, де жив біля 10 років, а похований у Лубнях.

на його місце відразу появилось декілька кандидатів, але ні один з них не став Київським митрополитом, — вплив незмінний Лазар Баранович, що знову став містоблюстителем, вже аж до 1685 р., цебто на десять літ.

В Україні панувала тоді повна руїна, і вона власне не давала змоги московському урядові рішучіше взятися за справу приєднання Української Церкви. Була це справа не тільки духовна, але й політична, тому потрібні були відповідні люди з обох боків, — з українського й московського. Нарешті знайшлися ці люди, що таки доби́ли такого безконечного торгу за Українську Церкву, — це були гетьман український Іван Самойлович та патріярх московський Яким.

Людина надзвичайно честолюбна, гетьман Іван Самойлович добре бачив, який великий вплив часом мали окремі духовні особи, особливо через те, що їх зверхником був патріярх Царгородський, за якого вони й ховалися. Через відсутність свого Київського митрополита, через нев'язненність остаточних стосунків Церкви Української до Московської окремі духовні особи, часом зовсім невідповідні, напр. протопопи Филимонович та Адамович, входили в особливе довір'я московського уряду й стояли на перешкоді повноті гетьманської влади. Політичні московські агенти з духовенства були вдома надзвичайно настирливі й шкодили кожному, хто держався патріотичної ідеології. Українське духовенство в масі своїй, бажаючи рятуватися від Польщі, тягло до Московії; дійшло до того, що навіть архимандрит Печерської Лаври, Інокентій Гізель, став робити те саме; не далекий від того був і сам Лазар Баранович, а особливо помічник його Феодосій Углицький. Московський уряд на справу приєднання Української Церкви ніколи грошей не шкодував, щедро сипав їх направо й наліво. Правда, однієї думки в відносинах до Москви духовенство наше ніколи не мало, бо в той час занадто вже розбіжна була різниця поглядів на цю справу верхів і низів його.

Україна лежала в руїнах, — згвалтована, ограбована й зруйнована; замість білих хаток серед пишних садків скрізь стирчали самі тільки димарі, або купи з пожарищ ще свідчили, що тут були колись людські оселі. Що лишалося робити гетьману Самойловичу? Звичайно, він пішов

по найлегшій дорозі — по московській, став щиро служити Москві, став відкрито допомагати їй міцніше закріпитися в зруйнованій краї. Ділитися впливами на Москву з своїм духовенством Самойлович не захотів, — і зняв усіх, хто стояв йому на дорозі; а йще спокійніше було б, коли б усю Церкву з цим неспокійним духовенством підпорядкувати Москві. Ось цей Самойлович і вирішив остаточно закріпити Українську Церкву за Московією, щоб духовенство не заважало йому в його праці. На Москві знайшовся й відповідний спільник — патріярх Яким.

Яким Савелов з фаху був, власне, військовий; освіту мав дуже малу. На 35-м році життя, 6 травня 1655-го року Савелов постригся в ченці в Межигірському монастирі під Києвом, і пробув тут два роки, а тому трохи знав Україну та її церковні стосунки. Патріярх Никон р. 1657-го забрав Савелова до свого Іверського монастиря, а тут і пішла дуже скоро духовна кар'єра Якима, — через 17 років, р. 1674-го він став уже московським патріярхом.

Це була людина залізної волі, що не розбиралася в засобах. В кар'єрі його було досить темних хвилин. Так, у Новоспаським монастирі годував він братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели були р. 1664-го в Чудів монастир. Тут Якима дуже не злюбили, й пустили були поголоску, ніби Яким не право вірує. Взяли сердегу на допити, і будучий патріярх щиро признався: „Азъ, государь, не знаю ни старыя вѣры, ни новыя, но что велятъ начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ”.³⁵

Взагалі, патріярха Якима не любили; сучасник ось так розповідає про нього: Яким у Никона „грамотѣ началъ учитися, а до того не зналъ онъ писанія, развѣ азбуки, ни Церкви, ни чина церковнаго, понеже человекъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и заяцы ловиль, а въ Церкви въ рѣдкій Великъ день бывалъ”.³⁶ Начальству Яким усе був послушний, — він „валяся подъ ногами ихъ”.

Ставши патріярхом (з 1674 р.), Яким не рвав зв'язків з Межигірським монастирем, — до нього часто ходи-

³⁵ Матеріали для історії расколу, Москва, 1879 р., т. IV, ст. 227.

³⁶ Там само.

³⁷ К.Харламповичъ: Вліяніе, ст. 218.

ли звідти посланці й добре інформували його про церковний стан в Україні. З усього українського Яким прилюдно сміявся й ненавидів його. Була це людина вперта, владна й самолюбна. Гетьман Самойлович близько зійшовся з ним, бо Яким йому помагав. Року 1682-го патріарх навіть поблагословив шлюб Самойловича, і це ще більше зв'язало двох цих владолубних осіб.

Патріарх часто бесідував з посланцями гетьмана про заміщення овдової Київської Митрополії, й переконався, що гетьман тільки допомагатиме йому, бо й сам гетьман думав про те. Не знав тільки він, як поставиться до думок його вище українське духовенство.

А тут трапився якраз і зручний випадок, — 18 листопада 1683 р. помер архимандрит Печерський Інокентій Гізель, „мужъ знатный, учительный, оказывавший царю многія радѣнія”.³⁷ Гетьман Самойлович вирішив поспробувати тепер щастя, й таки зв'язати Українську Церкву з Московською. Він зараз же повідомив царя про смерть Гізеля та про те, що вибори нового архимандрита призначено на після Різдва, а від патріарха Якіма просив благословення на ці вибори. Цар і патріарх були дуже вдоволені з того, й негайно відповіли, а патріарх ще додав, що він нововибраного архимандрита „рукоположенія удостоити благожеланно возусердствуеть”.³⁸

Але вільнолюбне київське духовенство догадалося, що йде на нього похід, і повело себе не зовсім так, як хотів того Самойлович. Вибори відбулися вільними голосами, — обрано Варлаама Ясинського. Нововибраний архимандрит за посвятою не вдався проте до Москви, як натякав про те патріарх Яким, і поспішив прийняти архимандричу посвяту від Чернігівського архієпископа... Їхати до Москви й по посвяті Ясинський не захотів. Спроба Самойловича та Якіма не вдалася.

Зате дальші події склалися не на користь оборонцям прав Української Церкви. Печерської багатой архимандрії, головню її великих маєтків, почав домагатися впливовий Львівський єпископ Йосип Шумлянський. Наляканий Ясинський поспішив вислати посольство до патріарха Яки-

---

³⁸ Там само.

ма, смиренно просячи благословення та грамоти на архимандрію, щоб забезпечитися перед Шумлянським...

Це вже був реальний початок приєднання Української Церкви до Московської. Якраз, на нещастя Росія воювала тоді з Турцією, а тому звестися з патріярхом Царгородським не було жодної змоги.

ХІІ

Єпископ Гедеон кн. Четвертинський

Події все склалися на користь Москві: знайшовся й відповідний кандидат на Київську митрополію, — єпископ Луцький Гедеон князь Святополк-Четвертинський.

Цього часу стан Православної Церкви в Польщі був надзвичайно тяжкий, — вона була зовсім безправна, її силою тягли на унію. Єпископ Луцький Гедеон міцно беріг вірність батьківській вірі, і за це змушений був терпіти багато неприємностей. Дійшло до того, що, як розказує сам Гедеон, „не точію различными умышленми пакости мнѣ дѣяху, но и явно враждебными отравами на отнятіе живота моего многажды наглствоваху”.³⁹ В кінці Гедеону загрожено навіть укинути його до Марієнбурзької фортеці (де був задушений перед тим містоблюститель Царгородського патріярхату Никифор), — і тоді владика р. 1684-го змушений був утікати з Польщі до Києва. Єпископ Луцький прибув просто до гетьманської столиці Батурина, і був добре тут прийнятий. Він був сватом Самойловичу, — дочка Самойловича була за племінником єп. Гедеона ще з 1682 р. Помістився він у Крупецькому монастирі.

Гетьман відразу оцінив єп. Гедеона, як найкращого кандидата на Київську Митрополію. І справді, кандидат цей мав багато заслуг: був мучеником за віру, в єпископським сані служив уже коло 25 років, найзнатнішого роду, а до того ще й сват гетьманів. Старий хитрун, що все чекав митрополичого сану, Лазар Баранович, відразу оцінив єп. Гедеона Четвертинського, — про нього він насміш-

---

³⁹ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. V, ст. 43.

кувато сказав: „Развѣ его митрополитомъ Кіевскимъ сдѣ-
лать, а то другого ему мѣста нѣтъ...⁴⁰

Єпископ Гедеон стільки натерпівся різних пересліду-
вань у Польщі, що київські церковні стосунки були йому
раєм. І тому він відразу погодився на все те, що нашіпту-
вав йому Самойлович. Зараз же, ще в листопаді 1684 р.
єп. Гедеон написав смиренні листи до Москви цареві та
патріярхові, розказуючи їм про причини своєї втечі
з Польщі, й заявляючи про повну покору. Патріярх ми-
лостиво відповів, і прислав щедрий дарунок — 10 карб.⁴¹
Відписав і цар, але не назвав Гедеона князем, від чого
той заслаб, і трохи не помер, бо навіть і король поль-
ський завжди звав його князем.

Єп. Гедеон був дуже лагідної вдачі, „людина добра
та тиха, що ніякої влади не бажає”,⁴² як схарактеризував
його Самойлович. Такого саме митрополита й треба бу-
ло Москві, а особливо Самойловичу, — бо тоді ж усе ду-
ховенство буде в його, гетьманських руках, і не буде йому
заважати.

В Москві так само вирішили поспішити, і в лютім
1685 р. наказано Самойловичу зробити вибори Київсько-
го митрополита; в наказі вже відкрито додали: „А какъ
тому (нововибраному) митрополиту наступить и какое
послушаніе оказывать святѣйшему киръ Іоакиму, патрі-
арху московському и всея Руси, и его преемникамъ, какъ
судить, по какимъ причинамъ и тягостямъ власть Кон-
стантинопольскаго патріарха отложить, въ какомъ почи-
таніи гетмана, старшину и все войско Запорожское
имѣтъ, и о всякихъ церковныхъ дѣлахъ писать къ св.
патріарху московскому, а къ св. Константинопольскому
патріарху ни о чемъ не писать, и не посылать, причитанія
никакого къ нему не имѣтъ, подъ послушаніємъ у него не
быть, и изъ подъ его паствы, за разстояніемъ дальняго
пути, совершенно отстать... По степени Кіевской Митро-
поліи быть первою между російскими митрополіями...
А новоизбраннаго митрополита, для архипастырскаго ру-
коположенія, отпустить въ Москву”.⁴³

⁴⁰ С. Соловьевъ, т. III, ст. 995.

⁴¹ Архивъ, Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 99.

⁴² Там само, ст. 98.

⁴³ Там само, ст. 100-101.

Отож, як бачимо, уряд московський самовільно вдерся до прав патріярха Костянтинопільського й безправно їх порушив. Вибори призначили на 8 липня, і обидві сторони, — оборонці Української Церкви й її напасники, — завзято готувалися до останнього бою.

ХІІІ

Незаконні вибори митрополита Гедеона

Правдивий кандидат на Київську Митрополію, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, відразу добре зорієнтувався й побачив, що гетьман тягне на митрополію свого свата Гедеона; знало про це, звичайно, й усе вище духовенство. І Баранович пішов на хитрість: як містоблюститель, він універсалом закликав духовенство на вибори, а сам тихо оголосив їм бойкота.

Настав день виборів, 8 липня 1685 р. З Батурина від гетьмана прибуло на вибори багато посланців, що вирішили віддати Українську Церкву Москві, серед них гетьманський осаул Іван Мазепа, Переяславський полковник Леонтій Полуботок, а духовенства прибуло надзвичайно мало, — прибули переважно москвофіли. На вибори не прибув архієпископ Баранович і все значне духовенство. Законність вимагала відкласти ці вибори, чого й чекала противна сторона, але гетьманські посланці настояли на своєму. Вибори відбулися, — одноголосно обрали на Київського митрополита еп. Гедеона „голосами народу”.

У цих „виборах” сильно допоміг Москві гетьманський осаул Іван Мазепа, і це йому було доручено зробити вибори, вгодні Москві. І Мазепа постарався, а вдячна Москва через два роки зробила його гетьманом.

Собор відправив до еп. Гедеона депутацію на чолі з відомим москвофілом, ігуменом Видубецьким Феодосієм Углицьким; кн. Четвертинський вибори смиренно прийняв, і погодився „приняти жезл̃ архипастирскій не отъ кого другого, какъ отъ московскаго патріярха”.⁴⁴ З того часу еп. Гедеон став клятво-преступником, бо давніше він присягав бути вірним патріярху Вселенському...

⁴⁴ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. V, ст. 103.

Гетьман поспішив донести Москві про вибори, але в своїм листі все таки настоює зберегти права Української Церкви й скоріше впросити патріарха Константинопольського, щоб відступив Українську Церкву Москві; а в кінці Самойлович писав: „Покорствено докладываю, что новообранной митрополитъ взялъ благословеніе (на епископію Луцьку) отъ святѣйшаго Константинопольскаго патріарха и учинилъ присягу никогда не отступать отъ послушанія того Константинопольскаго престола”, а тому Гедеон просить поклопотатися, щоб „на ту присягу свою разрѣшеніе имѣти могъ...”⁴⁵ Видно, заговорило сумління і в Гедеона...

Стурбоване українське духовенство, бачучи, як пішла справа, незабаром зібралося на другий Собор, і різко протестувало проти виборів Гедеона; особливо виступав великий учений свого часу Печерський архим. Варлаам Ясинський. Духovenство об'явило, що перший Собор був незаконний і не мав права рішати такої великої справи, як передача Української Церкви Москві, бо це діло всієї Церкви.

Свій протест духовенство записало й відіслало гетьману Самойловичеві. В цім протесті духовенство виразно зазначило свої погляди на всю цю справу. Найперше вони підкреслюють, що не мають права рішати справи підлеглости Української Церкви Москві, — це справа самого Константинопольського патріарха: „такъ на тотъ часъ безъ сумнѣнія — писали вони — отлучимося отъ Костантинопольскаго искомного отца своего, кгда очима нашими обачимъ и ушима услышимъ сецію (віддачу) царего-родцаго патріарха московскому”.⁴⁶

Далі підкреслює духовенство, що Церква Українська, піддавшись Москві, втратить свої старовічні права, на шкоду самій Церкві, — і перераховують ці права.

В другім листі протестуюче духовенство розказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, — і такі ж самі порядки заведе й у Києві.

Ось які порядки заведено тоді в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священик через свою вбогість не да-

---

⁴⁵ Там само, ст. 71, № XIV.

⁴⁶ Там само, ст. 57, п. 3.

вав данини митрополитові, чи коли миряни не давали митрополитові відкупного за церкву, то за це „священника на правежѣ палицею по литкам затинают... Дьячки, пономари, ктитори подводы одбываютъ, дань роковую дають архіерею, для чего великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонетъ, кого гром убьетъ, albo наглою умретъ смертію — платятъ за тоє вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіє по попамъ съ перначами (знаками) ѣздятъ... Парохіяльнымъ священникомъ викарієвъ отъ престола, естли бѣ не по любви былъ, не волно оставитъ и другого викарія приняти не вольно... Книги наши Кієвскія скасовано, а наслано Московскія, чєво і въ насъ сподєвати бы ся треба... Церковное пѣніє и служеніє отменено, а все по-московськи поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути... Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священницы должны: и много неумѣтныє священницы, а къ тому не привыклыє обычаю, дѣтей в слободахъ потопили... Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — и вышняго чину духовнаго людям так же чинятъ...”⁴⁷

От такі порядки заводила тоді Москва там, куди приходила... Звичайно, духовенство наше все це добре знало, а тому й протестувало проти загарбання Української Церкви, як тільки могло.

Так протестувало патріотичне українське духовенство, але воно було вже безсиле. Був час руїни. Світські люди, на чолі з гетьманським осаулом Іваном Мазепою, захопили Церкву в свої нечисті руки, й всією парою перли її до Москви... У Церкві завжди настає нелад та неспокій, коли її захоплюють світські політики.

Щоб повідомити царя та патріярха про вибори, гетьман і нововибраний митрополит відправили до Москви посольство, з Феодосієм Углицьким на чолі. Посольство повідомило про вибори, але також просило не рушити стародавніх прав Української Церкви. На Москві цими виборами були надзвичайно задоволені, і патріярх Яким поспішив закінчувати таку важну справу, — написав Гедєону, щоб приїздив до Москви за благословенням.

---

⁴⁷ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. V, ст. 60-61, № XII.

Присяга Гедеона в Москві

В жовтні місяці 1685 р. виїхав нововибраний митрополит Гедеон до Москви за благословенням. З ним було різного оточення 45 чоловіка. До Москви Гедеон прибув 24 жовтня, і там прийняли його дуже врочисто та милосердно; крім харчів, митрополиту призначено по 3 карб. денно.

Посвята відбулася 8 листопада в Успенському соборі, в присутності царів. І стоячи перед патріархом московським, серед церкви Гедеон присягав: „Объщаюся повиноватися всегда отцу моему, великому господину, святѣйшему киръ Іоакиму, патріарху московскому, и аще случится и по немъ будущему святѣйшему патріарху московскому, и всему преосвященному Собору — російскимъ преосвященнымъ митрополитамъ, архієпископамъ и епископамъ, братіи моеї, во всемъ согласну быти, и любовь духовную вседушно къ нимъ имѣти и яко братію почитати я... Аще же отцу моему, святѣйшему киръ Іоакиму, патріарху московскому, ѣ по немъ будущимъ патріархамъ и всему святѣйшему собору явлюся непослушенъ или противенъ или отъ него во особность восхожу отступити и епархію, мнѣ врученную, каковымъ либо образомъ ему, отцу моему, въ чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишень буду всего сана своего и власти... Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утверждєніє, сіє мое обѣщаніє, подписавъ моею рукою, вручаю отцу моему великому господину, святѣйшему патріарху московскому...”⁴⁸

Після посвяти митрополит Гедеон одержав у грудні місяці дві грамоти, — від царів Івана, Петра й царівни Софії та від патріарха. Царі затвердили більшість старих прав Української Церкви. Вони писали:

„И мы, великіє государи, цари и великіє князи, Іоаннь Алексієвичъ, Петръ Алексієвичъ и сестра наша Софія Алексіевна, изволили весь митрополіи Кієвской причтъ и чинъ духовный пожаловати — для утверждєнія той Кієв-

⁴⁸ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 103-104.

ской митрополіи и в подтвержденіе прежнихъ духовнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную грамоту дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи Кіевской въ своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому отъ тѣхъ судовъ въ царствующій нашъ градъ Москву съ челобітьемъ не приходити, и патріарху московскому въ тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополіи въ такомъ же соблюденіи, въ каковѣ она была до сего времени подъ благословеніемъ святѣйшаго Вселенскаго Константинопольскаго патріарха, какъ в митрополичей чести, так и во исправленіи духовнаго чина и церковнаго, и въ сохраненіи начала, правъ и волностей обыклыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю . . . и всѣ обыкновенія прежнія безъ примѣненія волно содержати . . . На архіерейскій престолъ въ митрополиты обирати волною елекцыею мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей . . . И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и въ томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ . . .”⁴⁹

Грамота патріарха має вже інший характер, — він про права Київського митрополита промовчав, але вже відразу поспробував поставити Гедеона на становище звичайного митрополита. Патріарх зве Гедеона „митрополитомъ Кіевскимъ, и Галицкимъ, и Малыя Россіи”, тоді як у титулі українських митрополитів споконвіку було: „и всея Россіи . . .”⁵⁰

Так потроху почали відбирати права від Київських митрополитів, і вкінці всі їх показували.

Грудня 14-го відпустили Гедеона додому. Весело вертався новий митрополит: в Москві йому подарували карету, обшиту оксамитом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней . . . Це на те, щоб заспокоїти непокійне сумління Гедеона, бо він же давніше присягав на вірність патріарху Костянтинопільському . . .

Задоволений був також і гетьман Самойлович, — він досяг свого: в царській грамоті митрополиту Київському

---

⁴⁹ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. XI, 1830 р., № 8334, ст. 364-365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 98-99.

⁵⁰ Там само, ст. 124-125.

наказали: „Въ дѣлѣхъ, приключающихся Малыя Россіи, какъ въ военныхъ, такъ и въ росправныхъ, воля ему, преосвященному митрополиту и впредь по немъ будущимъ митрополитамъ Кіевскимъ, быти не имѣтъ и вступати не довлѣтъ, понеже то належить подданному нашему, гетману Ивану Самойловичу и впредь по немъ будущимъ гетманамъ”.⁵¹

Так українське вище духовенство було упокорене й позбавлене не тільки своїх церковних прав, але й свого споконвічного впливу в справах політичних... Авторитет нашого духовенства з московської волі став занепадати.

XV

Останній акт трагедії

Оставалось виконати останній акт сумної трагедії Української Церкви. Акт останній, але найголовніший, — добитися згоди від Костянтинопільського патріарха на „добровільну” передачу Української Церкви патріарху Московському.

Вже й до цього не один раз московський уряд зносився з патріархом Костянтинопільським, просячи його уступити Москві Українську Церкву. Але справа звичайно кінчалася нічим.

Так, 11 грудня 1684 р. московські царі послали були через грека Захарка Софира свою грамоту Царгородському патріарху Якову, просячи його відступити Москві Київську митрополію, бо цього бажає ніби й сам український народ. Хоч до цього прохання додано 40 соболів і 200 рублів і обіцяно те саме посилати й надалі, проте патріарх Яків на передачу Церкви не погодився.⁵²

Але не те було тепер, — московський уряд вирішив добути згоди, чого б то не коштувало. Через три дні по присязі Гедеона патріарх Московський Яким уже виготовив грамоту до патріарха Костянтинопільського. Яким писав, що він „задовольнив прохання українського народу”

⁵¹ Там само, ст. 123.

⁵² Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 131.

— поставив митрополитом Гедео́на, а щоб з Гедео́ном чого не трапилося в дорозі, коли б він поїхав на благословення до Костянтинополя, то він його поблагословив у Москві... Далі патріярх Московський просив відступити йому зовсім Київську митрополію, бо вона ж така далека від Царгороду...

Про те саме просили в своїй грамоті й царі, добавляючи, що в подарок патріярхові посилають золоті та соболі. „И вашему б архипастырству — писали царі — тѣ золотые и соболи принять велѣтъ, а сколько числомъ принято будетъ, и о томъ къ намъ писать”.⁵³

З цими грамотами до Царгороду поїхав бувалий дяк Микита Олексіїв; їхав він через Україну, і гетьман послав з ним і свого посланця Івана Лисицю, також просячи відпустити Київську митрополію під Москву в імені всього українського народу.

Добравшись на Схід, посланці прибули до Андрієнополя, і тут несподівано застали патріярха Єрусалимського Досифея. Олексіїв вирішив добре взятися за цього впливового владику. Це була енергійна людина, славний учений свого часу.

Патріярх Досифей непривітливо зустрів царського посланця. Він уже знав справу, і просто почав розмову з того, що не буде радити патріярхові Царгородському відступати Української Церкви, бо це заборонене правилами св. Отців. Та й чого „просять” тепер, по тому, як уже силою забрали Церкву?...

„Ми — казав він — не дадимъ свого благословенія...” Відмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяно „государево жалованье”, і додав, що він „и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы”⁵⁴

Про все це Досифей гостро відписав у Москву царям і патріярху, і „съ величайшимъ воодушевлєніємъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстность задуманнаго ими дѣла...”⁵⁵

Досифей обурився проти тієї явної купівлі, що її повів московський уряд через свого та гетьманського посла. „Присилаете денги — писав патріярх — и изъ ума людей

⁵³ Там само, ст. 123.

⁵⁴ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 135, передмова.

⁵⁵ Там само, ст. 137.

выводите, берете грамоты, сопротивны Церкви и Богу... I бѣше удобнѣе, да поставите митрополита без благословенія, неже присылаете денги и просите прошенія, якщо есть явная сімонія...”⁵⁶

„И подобаетъ ли — писав він далі — просити духовная дарованія за денги? И негли граммата она, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли граммата достойна? И аще суть нищии и обыкли имати денги и давати грамматы, — лѣпо ли есть вашей Церкви просити такимъ образомъ сицевая великая прошенія... И аще хотите имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко церковная воля не есть, яко же и мы не хошемъ, да не причастимся сему грѣху...”⁵⁷

Москва проте вперто йшла своїм шляхом.

Цього часу якраз приїхав до Адріанополя новий Костантинопільський патріарх Діонисій, щоб добути свого затвердження в великого візира. Довідавшись, що до нього прибуло посольство з Москви, патріарх Діонисій послав до нього архимандрита. Цей посланець Діонисія ніби просив грошей у посла Олексієва, обіцяючи, що „послѣ дасть ему грамоты”. Але Олексіїв уже добре орієнтувався, а тому брутально відповів, „яко прежде дасть ему грамоты, и потомъ да возметъ деньги отъ него”.⁵⁸

Зазначу тут, що про останній акт трагедії Української Церкви ми маємо самі тільки російські свідчення, головню самого посла Микити Олексієва, а ці свідчення, щодо видачі грошей патріярхам, можуть бути зовсім неправдиві, що на той час було звичайним.

Таким чином обидва патріярхи рішуче відмовилися задовольнити бажання московських царів, як не канонічне. Тоді спритний Олексіїв почав справу вже з другого, але вірнішого боку.

Побачивши, що з патріярхами добром торгу не доб'єш, посол Олексіїв вдався до великого візира й просив його, щоб він звелів патріярхам передати Українську Церкву Москві. Турція була тоді в дуже скрутному політичному становищі, — з трьох боків (Польща, Австрія й Ве-

⁵⁶ Там само, ст. 144-145.

⁵⁷ Там само, ст. 151-154.

⁵⁸ Там само, ст. 145.

неція) йшли на неї війною, а Росія була з нею ще в миру, через це Турція тоді дуже бажала зберегти добрі відносини з Москвою. Тому ясно, що великий візір легко погодився на прохання Москви, — він обіцяв Олексієву, що зараз покличе до себе Костянтинопільського патріярха Діонисія й накаже йому передати Українську Церкву під владу московського патріярха. І візір виконав свою обіцянку...

Так сталася велика трагедія українського народу, — загублення своєї національної Церкви...

Що було робити безсилим східнім патріярхам? Вони змушені були покоритися турецькій силі, змушені були виконати грізного візірового наказу... Звичайно, патріярхи не втрималися, щоб хоч щось не урвати з Москви й собі на користь...

Після наказу візіра мусіли пом'якшати обидва патріярхи. Не мали чого поставити державній силі, та й митрополію Київську, власне, забрали вже. І в травні 1686 р. Діонисій віддав Київську митрополію Московському патріярхові...

І патріярх Діонисій видав шість грамот: дві царям, і по одній патріярхові Московському, гетьманові, митрополитові Київському й народові українському. В грамоті до патріярха Якіма поставлені були права Київських митрополитів: 1. Кандидат на українського митрополита вільно обирається за стародавніми правами. 2. Їхати йому в Москву на посвячення не обов'язково, і 3. За Богослужбами митрополит Київський поминає перше патріярха Царгородського, а по ньому Московського.

До нашого часу збереглася коротенька розписка з травня р. 1686 цього патріярха; цю розписку Діонисій видав московському послові Микиті Олексієву, що брав у нього грамоти на Київську митрополію. Діонисій писав: „Приняли есмы милостыню святаго вашего царствія отъ посланнаго вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ; податель же благихъ Господь да будетъ мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію”.⁵⁹

---

⁵⁹ Там само, передмова, ст. 144, Асхивъ, ст. 177.

Не вдержався після цього й розумний Досифей, і за це теж получив 200 золотих...⁶⁰

Так дешево продали Українську Церкву...

Добувши всі потрібні грамоти (за підписом усього Собору), весело верталися Олексіїв та Іван Лисиця до Москви. Але несподівано в Криму вони потрапили в руки кримських татар, і всі грамоти трохи були не загинули. Та московському урядові поталанило й тут, — за важного татарського полоненика татари випустили Олексієва, але чи з грамотами?

XVI

Москва всіх одурила

Що ж виграли всі ті особи, що так запопадливо запобігали ласки московської й так завзято продавали беззахистну Церкву Українську? Бо всі ж вони працювали власне за цю ласку, всі вони найбільше дбали про особисті цьогосвітні розкоші.

Ніхто нічого не виграв, ніхто нічого не здобув...

Москва всіх одурила...

Почати з самої Турції: не встиг посол Олексіїв з дорогоцінними грамотами переїхати кордонів турецьких, як Москва вже оголосила війну Турції, бо коханцеві царівни Софії, князю Голицінові, так бажалося ще військової слави. І цінна послуга великого візіра, яку той зробив Москві, пішла ні на що...

Тоді Турція насила на невинного патріярха Діонісія, що вів переговори з Москвою, а тепер ця Москва йде війною на неї. Незадоволене Діонісієм східне духовенство (воно нічого не одержало за підписа грамот, хоч Олексіїв обіцяв нагородити й їх, але слова не додержав) скликало Собора, і головно за те, що Діонісій неканонічно відступив Українську Церкву Москві, скинуло його з патріяршого престолу... Повідомляючи про це патріярха Московського Якима, Діонісій гірко скаржився й нарікав, що з Москви не присилають йому обіцяних подарків, а він же таку велику послугу зробив московським царям... Яким

---

⁶⁰ Там само, ст. 142.

„милостиво” брутально відповів: відступлення Київської митрополії — це справа така маловажна, що не заслуговує особливої подяки...

На жаль, до нас не дійшли Грамоти в оригіналах Царгородського патріарха на відпуск Української Церкви Москві, і чи вони де є, невідомо; були чутки, що ці грамоти таки згинули в татарському полоні, але Москва це замовчала. Проте Царгородська патріархія свою честь зберегла: вона скасувала силу виданих Грамот.

Може виграв щось гетьман Самойлович? Коли справа приєднання Церкви покінчилася, гетьман просив у царів заслуженої милости собі за таке „вѣрное радѣтельство”. І царі пожалували його: 27 грудня 1686 р. послали йому жалувану грамоту, а при ній золотого ланцюга та два діамантових клейноди. Але зовсім не довго тішився цим Самойлович. Турецька виправа, що її невміло провадив кн. Голицин, покінчилася повною невдачею, і цю невдачу склали на Самойловича. І саме через це р. 1686-го гетьмана арештували, відвезли до Москви, а там без суду майно його skonфіскували, а його самого заслали з старшим сином на Сибір, де 1687 р. й помер він у Тобольську, а молодшого сина його покарали на горло в Сівську...

А що заробив собі гетьман Іван Брюховецький, що ціле життя так прислужувався Москві, навіть оженився „на московской дѣвкѣ”, що все просив прислати до Києва москаля-митрополита? Своєю працею все на користь Москві він так підбурив проти себе народ, що той повстав проти нього. Попросив тоді гетьман допомоги з Москви, але Москва тепер відвернулася від нього, безсило... За це Брюховецький сам повстав проти Москви, але це не спасло вже його від народнього гніву, — р. 1668-го роз’ярений натовп убив його, „як скаженого пса...”

Нічого не здобув собі й Іван Мазепа, головний упорядчик передачі нашої Церкви Москві. Ціле життя своє він вірно служив Москві, і в його вірність повірила не тільки Москва, але й український народ, і коли на кінці свого життя Мазепа повстав проти Москви, з ним не пішли ані народ, ані духовенство...

А що сталося з тим баламутом, еп. Мефодієм Филімоновичем, що справді так багато прислужився Москві? Може хоч він заслужив собі щирою службою бодай цьо-

госвітніх ласощів? Року 1668-го, коли Филімонович переконався, що Москва прагне до знищення Української Церкви, він почав сторонитися її. За це його схопили, відвезли в Москву, а там і засудили свого агента на досмертну висилку в Новоспаський монастир, де Мефодій і помер р. 1690-го.

Рішуче нічого не здобув собі й сам, Московію поставлений митрополит, Гедеон Четвертинський. Коли впав гетьман Самойлович, тоді, власне, впав із ним і митрополит Гедеон, а Київська митрополія дійшла до повного занепаду. Києво-Печерська Лавра, а також Межигірський монастир добули собі ставропігію від патріярха Московського, і тому вийшли з під влади Гедеона. Року 1688-го 27 січня Гедеону наказано підписуватися „Митрополить ківський, галицький и малыя Россіи”, а не так, як було написано на його митрі, подарованій йому в Москві: „Митрополить ківський, и галицький, и всея Россіи”. Поваги ніякої Гедеон не мав, бо його, як московського ставленика, не всі й слухали... Під владою митрополита не стало ані одного архиерея. Чернігівська архієпископія відійшла під владу Московського патріярха. Загубив Гедеон навіть маєтки церковні: за його часу в київській окрузі митрополія мала тільки дві селі, — Погребки та Зазим'є, та й останнє Лавра намагалася відняти... Скоро по цьому, 6 квітня 1690 р. Гедеон Четвертинський помер, не здобувши собі ні від кого поваги, й нічим не змивши з себе важкої плями запродавця Української Церкви... Помер, усіма забутий...

Не здобув нічого собі й Лазар Баранович; він помер 3 вересня 1693 р., так і не сівши на Київський митрополичий престол...

Так усе буває в житті людському: обов'язково гинуть усі владики — чи світські, чи духовні, — коли тільки не служать своєму народові, коли тільки не опираються на цей народ...

Ось так відбулася величезна трагедія нашої історії — приєднання Церкви Української до Московської. Подія ця в житті нашому зараз же виявилася сотнею найрізніших наслідків, бо власне з нею розпочалося вже реальне обмосковлення всього українського життя. Звичайно, це приєднання логічно впливало з приєднання політичного,

з акту 1654-го року, і не допустити його не було сил. Тридцять два роки (1654-1686) боронило духовенство незалежність своєї Церкви, — і можна тільки дивуватися, що воно так уперто та довго не здавало своєї волі. І не його вина, коли вкінці світські чинники силою віддали таки нашу Церкву Москві.

XVII

Хто ж винен?

Хто ж таки винен за передачу Української Церкви Московському Патріярхві? У нас часто складають цю вину на патріярха Царгородського, але це тільки прикре непорозуміння, — він винен найменше: Церкву передали Москві самі українці.

1. Найбільше завинив Богдан Хмельницький, бо це вже він обіцяв віддати Українську Церкву Москві, а може й пункта такого підписав? Змушений політичними обставинами,⁶¹ він віддав усю Україну під руку Московського царя, аби тільки відірватися від Польщі. Коли ж віддана була вся Україна, яким же способом могла вдержатися вільною Українська Церква? Та й сам Богдан тільки плыв за течією, що вперто несла Україну до Москви, бо народ рішуче тягнувся туди. Згадаймо, що ще року 1625-го посол митрополита Київського Йова Борецького, єпископ Ісак Борискович заявив московській владі: „У малоросіян одна тільки дума: як би поступити під государеву руку...” Своєю нерозсудливою церковною політикою й тяжкими утисками православія Польща допровадила український народ, особливо його низи, до того, що він став рішуче тягнути до Москви, а та вміло й зручно це використовувала.

2. Московія, заволодівши Україною, скоро дізналася, що вона легко може тримати Україну при допомозі самих же українців, — треба їх осипати ласкою і вони, звичайно непокірні своєму, будуть покірні чужинцеві. Так і сталося. Лівобережні гетьмани: Іван Брюховецький (1663-1668), Дем'ян Многогрішний (1668-1672) і Іван Самойлович (1672-1687) вірно служили Москві, і всі із шкури ліз-

---

⁶¹ Див. мою працю: „Політична діяльність Богдана Хмельницького”, Париж, 1947 р.

ли, аби тільки їй догодити, — і це вони в першу чергу віддавали свою Церкву патріярхові Московському. Правда, усі вони на кінець свого життя зраджували Москві й хапалися рятувати Україну, але це було запізно: Москва легко з ними розправлялася.

В останньому акті трагедії Української Церкви сильно завинив Іван Мазепа, будучий гетьман України: Його підпис під незаконним обранням на Київського митрополита московського кандидата єпископа Гедеона Четвертинського стоїть між першими... Іван Мазепа сильно вислужувався Москві, і щоб її задобрити, легко зробив, як гетьманський представник, незаконні вибори, і тим передав Українську Церкву Москві, а вдячна Москва через два роки, 25 липня 1687-го року допомогла, щоб Мазепу „обрано” гетьманом, за що той заплатив тодішньому її фактичному керівникові кн. В. Голіцину 10,000 рублів.

3. Українська військова старшина, сильно здеморалізована за час Руїни, так само наперебій вислужувалася Москві, й звичайно арештовувала або й убивала своїх гетьманів, коли ті зраджували цій Москві. Ваги церковної незалежності вона не розуміла, й тому своїй Церкві за цього тяжкого часу служила мало. І нерідко бувало, що ця старшина просто продавала свою нещасливу Церкву і так, напр., року 1676-го Стародубський полковник Петро Рославець бив Москві чолом, щоб його Стародубська Церква підлягала безпосередньо патріярхові Московському, а не Царгородському... І це був не одинокий випадок, — Москва була сильна й багата, і в неї ласки запобігали наввипередки...

І всі, хто допомагав Москві забрати Українську Церкву, всі робили це іменем „усього українського народу”.⁶² А вкінці гетьманський посланець Іван Лисиця повіз Царгородському патріярхові прохання „всього українського народу”: відпустити Українську Церкву під Москву...

Чи ж при таких обставинах міг Царгородський патріарх, наляканий до того ще й турками, не погодитися на „слізне прохання всього українського народу”? Чи могло що зробити патріотичне українське духовенство проти насилля й сваволі світської своєї влади? Події пішли так, як пустив їх ще Богдан Хмельницький...

---

⁶² Див. мою працю: „Українська Церква в час Руїни”.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

ОБМОСКОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

I

Нівеляційна московська церковна політика

Урядовим насиллям та відкритою симонією, по 32-літній тяжкій боротьбі (1654-1686) Москва нарешті приєднала до себе Українську Церкву, а забравши її, відразу ж повела супроти неї нівеляційну політику, щоб зробити з неї звичайну московську митрополію. Увесь стан старої Московської Церкви почали силою накидати й Церкві Українській, яка хоч і боронилася безпереривно, але вкінці була таки зломлена й формально зрівняна зо станом Церкви Московської.

Стан московського духовенства був тоді зовсім невідрадний. Надзвичайно мала освіта всього духовенства, навіть його верхів, не говорячи вже про його низи, породила тут вузьку обрядову зарозумілість, а разом із тим самопевність та нетерпимість у справах віри. Свое власне розуміння Св. Письма та церковних канонів Москва вважала за єдиноправильне й непорушне, свої місцеві церковні обряди та звичаї за недоторкану святиню. Москва звала еретиком кожного православного, хто мислив не так, як навчали в Москві.

Наслідки всього цього були руйнуючі для московського народу: серед нього жили найрізніші повір'я й звичаї, що межували з поганством, народ глибоко не християнізувався, уся віра перейшла в зовнішню обрядовість. Св. Письмо, основа християнства, в московському народі було відоме мало, та народ його, писаного мало зрозумілою йому мовою, знав тільки поверхово. Характерно, що

переклад Св. Письма на російську мову появився тільки на початку XIX-го віку, тоді як, скажемо, переклади на українську мову були вже з XVI-го віку, цебто на три віки раніше.

З усіх православних церков тільки Церква Московська сліпо наслідувала Церкву Візантійську, щодо підлегlosti державі. І не тільки наслідувала, але й випередила її в цьому: запровадила в себе правдивий цезарепапізм. Підлеглість державі Московська Церква розвинула ще з того часу, з початку XV-го століття, коли вона 1458 р. остаточно відірвалася від Київської Митрополії. Підлеглість була повна, зо всіма її руйнуючими наслідками: цілковитою неволею духовенства перед світською владою та перед старшим від себе...

Найпершою причиною такого низького стану Московської Церкви було власне те, що вона зарано відірвалася від культурно високої Української Церкви, відірвалася тоді, коли на самостійне життя не мала власних сил. І дуже скоро по цьому темна, але зарозуміла московська ієрархія запровадила свою Церкву в розкол, з якого вона не вийшла й сьогодні. Року 1551-го в Москві відбувся т. зв. Стоглавий Собор, на якому було головно духовенство (митрополит, 9 архиєреїв і т.д.); українського духовенства на ньому, звичайно, не було. І ось цей Стоглавий Собор постановив про такі дивовижні речі, як двоєперстя (хреститися двома пальцями), в церкві співати „алилуя” тільки два рази, заборонив стригти бороду й т. ін. Це були для багатьох новини, але наказано під карою прокляття все це виконувати. Коли пізніше розпочався сильний культурний вплив Української Церкви на Московську, то українці гаряче виступали проти наведених абсурдальних постанов Стоглавого Собору, і вони мали успіх: року 1666-1667-го радив новий Собор, і на ньому постановлено, що на Стоглавому Соборі „писаша о сложеніи двою перстовъ и о сугубой Аллилуіи, и о прочемъ неразумно, простотою и невѣжествомъ”. А тому постановили: „Той Соборъ не въ Соборъ, и клятва не въ клятву, и ни во что же вѣнѣемъ, якоже и не бысть...” Але люди 116 літ хрестилися двоєперстям і позивали до того, а тепер двоєперстя заборонили, — наслідок був жахливий: пів Ро-

сії не послухалися Собору 1667 року, й пішли в розкол, що триває й сьогодні...

Оце плід відірвання від Української Церкви!

Або ще приклад. Відірвавшись від Української Церкви, Церква Московська в своїй темній зарозумілості почала ламати навіть православні догмати. Так, московський Собор 1620-го року, забувши про догмат: „ісповідую єдино крещеніє”, постановив перехрещувати всіх „латинян”, цебто всіх не москвинів... Ця єретична постанова була тільки узаконенням того, що віддавна робилося на Москві, — перехрещувати всіх, хто вірував не так, як хотіла Москва. Ось чому довгий час українців, коли вони попадали в Московію, перехрещували... І тільки Великий Собор 1667-го року відмінив цю єретичну постанову Собору 1620-го року.

Стан українського духовенства був зовсім інший, і тому нема нічого дивного, що воно категорично зрікалося підпорядкуватися Московській Церкві, і цілі віки з нею боролось, — Церкви цієї наше духовенство панічно лякалося.

Коли 1685-го року неканонічний Собор, скликаний гетьманом Самойловичем, обрав на Київського митрополита єп. Гедеона кн. Четвертинського, що відразу віддався Москві, українське духовенство зібралося на другий Собор, який запротестував проти неканонічних виборів, а разом із тим ось так описав стан Московської Церкви. Якраз тоді Москва запровадила була ось такі порядки в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священик з-за своєї убогости не давав данини митрополитові, чи коли миряни не давали митрополитові відкупного за церкву, то за це „священника на правежѣ палицею по литкамъ затаівають... Дѣячки, пономари, ктитори подводы одбувають, дань роковую дають архіерею, для чого великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонетъ, кого громъ убьетъ, albo наглою умретъ смертію — платять за тое вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіе по попамъ съ перначами (знаками) ѣздятъ... Парохіяльнымъ священникомъ викаріевъ отъ престола, естлибъ не по любви былъ, не волно отставитъ и другого викарія приняти не волно. Книги наши Кіевскія скасовано, а наслано Московскія, чево і въ насъ

сподевати бы ся треба... Церковное пѣніе и служеніе отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути... Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священники должны, и много неумѣтныя священники, а къ тому непривыклыя обычаю, дѣтей въ слободахъ потопили... Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — ѣ вышняго чину духовнаго людямъ такъ же чинять...”¹

Ось такі порядки заводила Москва в нас в Україні, а тому нема нічого дивного, чого наше духовенство так лякалося Москви.

Забравши року 1686-го Українську Церкву офіційно, Москва довго не могла забрати її фактично, ѣ боротьба двох церков — Московської (а фактично — московського уряду) та Української — затягнулася на дуже довгий час, а правдиво — ніколи ѣ не припинялася. На початку московські царі на письмі та на словах публично ѣ урочисто забезпечували Київській Митрополії всі її віковічні права. Так, по поставленні Гедеона Четвертинського на Київського митрополита йому видано року 1685-го таку грамоту: „И мы великіе государи, цари и великіе князи Иоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополіи Кіевской причтъ и чинъ духовный пожаловати — для утвержденія той Кіевской митрополіи и въ подтвержденіе прежнихъ духовнаго чина правъ и вольностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную грамоту дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи Кіевской в своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, ѣ никому отъ тѣхъ судовъ въ царствующій нашъ градъ Москву съ челобитьемъ не приходити, и патриарху московскому въ тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополіи в такомъ же соблюденіи, в каковѣ она была до сего времени под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патриарха, какъ в митрополічей чести, такъ и во исправленіи духовнаго чина и церковнаго начала, и в сохраненіи прав и вольностей обыклыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія полно содержать... На архіерейскій престолъ

---

¹ Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 60-61, № XII.

в митрополиты обирати волною елекцыею мужа из тамошних природных обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ”.² До цього ж у цій грамоті Київська Митрополія зветься першою поміж усіма іншими — „первоначальною”.

Повівши супроти Української Церкви нівелізаційну політику, Москва відібрала від неї все, що було суттєве в неї: знищила її незалежність та соборноправність, а також сильно поруйнувала всі ті національні окремішності, які набула собі наша Церква за довгі віки свого життя.

Москві сильно залежало на тому, щоб конче міцно приєднати собі Україну й її Церкву, а тому запровадили були навіть нове прохання, по церквах: „О еже престолу Київському соединитися съ Богопоставленнымъ престоломъ Московскимъ, и княженію Малоросійскому совокупитися съ Богохранимымъ Великоросійскимъ царствіемъ”.

II

Знищення незалежності Української Церкви

Українська Церква тільки номінально залежала від Церкви Царгородської, але фактично вона була незалежна. На це вплинули такі причини: давній переказ, що Українську Церкву заснував іще Андрій Первозваний, цебто, що ця Церква була Апостольська; Церква ця була найстарішою на Сході слов'янства; величезні простори її території говорили за те ж; нарешті, далека відстань від Царгороду робила залежність від нього фіктивною.

Звичайно, Москва не могла погодитися на незалежне становище Української Церкви, а до того й домінуюче на Сході. Митрополит Гedeон Четвертинський року 1685-го 8-го листопада присягнув на вірність московському патріархові, і з цього й розпочалося знищення незалежності Української Церкви. Стародавній титул Київського митрополита був: „Митрополитъ Киевскій и всея Руси” (десь з X-го віку), а пізніше: „Митрополитъ Киевскій, и

---

² Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 98-99. Полное Собрание Законов Росс. Имперіи. 1830, т. XI. № 8334, ст. 364-365.

Галицькій, и всея Россіи”, і він сильно муляв очі й Московському патріярхові й московському урядові, а тому вони завзялися знищити цього титула. На митрі митрополита Гедеона, яку йому видали в Москві ще було написано: „Митрополить Київській, и Галицькій, и всея Россіи”, але вже 27-го січня 1688-го року Гедеонові наказано підписуватися „Митрополить Київській, и Галицькій, и Малыя Россіи”. А пізніше, року 1721-го цар Петро I наказав Київському митрополитові зватися тільки архієпископом, що продовжувалося аж по 1743-й рік, коли знову милостиво повернено титула митрополита. А року 1767-го й це видалося занадто великим: наказано надалі зватися лише: „Митрополить Київській и Галицькій”.

Київський митрополит віддавна був „екзархом вселенського трону”, і цей титул відразу відняли від митрополита Гедеона, хоч за оставлення цього титулу сильно просив навіть гетьман Самойлович. Цей власне титул був потрібний Київському митрополитові особливо через те, що православна церква в Польщі підлягала йому, а з утратою титулу екзарха ця залежність могла захитатися.

Отак Москва знищила незалежність Української Церкви. Це був акт грубо неканонічний, бо він порушував 34 апостольське правило, що наказувало: „Єпископи кожного народу повинні знати першого поміж себе й шанувати його, як голову”. Грубо порушував і 8 правило III Всесвітнього Собору, що заповідає: „Хай ніхто з боголюбних єпископів не поширює влади на іншу єпархію, що давніше та спочатку не була під рукою його чи його попередників. Але як хто поширив та силою яку єпархію приєднав собі, то нехай віддасть їй, щоб не переступалися правила Отців, щоб не закрадалася, під видом священнодійства, пиха влади світської. Отже святому й Всесвітньому Соборові вгодно, щоб кожна єпархія заховувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закорінився”.

Історична традиція й канонічне право говорили про незалежність Української Церкви, бо, скажемо, Церкви Костянтинопільська, Антіохійська, Олександрійська, Єрусалимська не втратили своєї автокефалії, хоч їхній край опинився з часом у зовсім інших політичних умовах.

Велику сатисфакцію за цю грубу неканонічну кривду Українській Церкві дав Царгородський патріарх Григорій, що в томосі (грамоті) Вселенської Патріархії від 13-го листопада 1924-го року, підписаному ним та 12-ма східними митрополитами, про автокефалію Православної Церкви в Польщі, написав таке: „В історії написано, що перше відділення від нашого престолу Київської Митрополії та православних митрополій Литви й Польщі, що залежали від неї, й приєднання їх до Святої Московської Церкви відбулося цілком не за приписами канонічних правил, а також не було додержано всього того, що було встановлене про повну церковну автономію Київського Митрополита, що носив титул екзарха Вселенського Престолу”.

Український народ ніколи не забував про віковічну незалежність своєї Церкви, ніколи не визнавав за канонічне приєднання її до Церкви Московської, а тому зараз по відродженні Української Народньої Республіки актом 1 січня 1919-го року проголосив автокефалію Української Церкви, в яким зазначив, що „Українська Автокефальна Церква з її Синодом та духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не стоїть”. Цей акт канонічно впливав з 17-го правила IV-го Всесвітнього Собору. Міністр Ісповідань Іван Огієнко року 1919-го поробив багато старань, щоб Царгородський Патріарх поблагословив автокефалію Української Церкви, але Українська Республіка незабаром упала, а з тим припинилася й справа нашої автокефалії, що вже стояла на добрій дорозі.

III

Знищення соборноправности Української Церкви. Церква в неволі.

Петро I скоро вдарив по самих основах Української Церкви, бо знищив те, на чому мусить стояти кожна Православна Церква — її соборноправність. Вищою церковною владою в Україні були Собори, крайовий та єпархіальний, — їм тепер прийшов кінець. Усі духовні посади в Українській Церкві, від митрополита й аж до паламаря, були виборні, — тепер скасовано й це.

Петро І, як відомо, перепровадив в Росії широкі реформи, що порушили його царство до самої глибини. Російське духовенство в своїй більшості було проти цих реформ, і дошкульно їм перешкоджало, чим тільки могло. По краю почали ширитися найрізніші непристойні памфлети на царя, авторами яких було духовенство, головно ченці, через що Петро видав 1701 р. навіть такого дивацького наказу: „Монахи въ кельяхъ никакихъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ, и то съ позволенія начальнаго”.³

Патріярх Адріян був сильно незадоволений новими реформами, про що добре знав цар Петро. З натури своєї Петро був самовладцем і не хотів ділитися владою ні з ким. Він добре бачив, що патріярх має велику силу в Церкві, і постановив цілком підпорядкувати її собі, як то було за митрополитів. Ось тому, коли року 1700-го помер патріярх Адріян, то Петро не призначив йому заступника, й видимо рве з вищим духовенством.

Петро рано запримітив разючу різницю поміж культурним і широко-освіченим духовенством українським та темним і духово зашкарубим московським. Він звернув увагу на освіченого українця Степана Яворського й призначив його відразу митрополитом Рязанським, а по смерті патріярха Адріана — заступником (містоблюстителем) патріярха. І двадцять літ Петро не призначав патріярха, поволі прибираючи церкву до своїх рук, так що навіть терпеливий Яворський перейшов у тиху опозицію супроти царя.

Покінчивши свої реформи, Петро береться за Церкву. Полюбився йому ректор Київської Академії, Теофан Прокопович, що публично привітав був царя гарячою промовою, як той вертався з баталії під Полтавою 1709 року. Року 1718-го Теофан став єпископом Псковським і найближчим дорадником та співробітником Петра по церковних справах. Ось цьому Теофанові Петро й доручив виробити нового статута Російської Церкви, переказавши йому свої побажання. Прокопович постарався, і 25-го січ-

---

³ Полное Собрание Законов, IV, № 1835. Див Скабичевский: Очерки истории русской цензуры, Спб. 1892 р., ст. 4.

ня 1721-го року такий статут був готовий, — це славно-звісний „Духовный Регламент”.

Петро I постановив скасувати патріархат у Росії, а „Духовный Регламент” цілком віддав йому до рук усю Церкву. Регламент узаконив широке вмішування світської влади до церковних справ, і сама Церква віддана під управу царської влади. Петро створив нову державну установу — Духовну Колегію, що звалася „Святѣйшій Всеросійській Правительствующій Синодъ”. Кожен член Синоду мусів присягнути на вірність цареві, а в цій присязі вже відкрито було: „Исповѣдую крайняго судью Духовныя сея Коллегии быти — Самого Всероссийскаго Монарха”, цебто Головою Церкви ставав цар...

Цар відіслав „Духовный Регламент” до Сенату, де його перечитали, а другого дня цар наказав: „Понеже вчерась отъ васъ я слышалъ, что проектъ Духовной Коллегии какъ архіереи, такъ и вы слушали и приняли всѣ за благо, того ради надлежитъ архіереомъ и вамъ оный подписать, который потомъ и я закрѣплю...”

Петро постановив зібрати підписи всіх архіереїв, а тому наказав їм прибути до Москви на 1 травня 1720 року й підписати; такі „збірні пункти” були ще в Казані та Вологді. Регламенту повіз „добрий офіцер” полковник Давидов, а йому наказано, щоб підписали всі єпископи та архимандрити, а хто не підпише, щоб дав писемне пояснення, чому, а сам з того міста не виїздив... Звичайно, ніхто не відважився не підписати. Таким чином „Духовный Регламент” набув ніби канонічної сили, і 25 січня 1721-го року Петро видав маніфеста про нову Духовну Колегію, а 14 лютого того ж року розпочав свою працю й Синод.

Але московський уряд любив усе робити канонічно, а тому Петро I 30 вересня 1721 року, коли Синод уже розпочав свою працю, звернувся до Царгородського патріярха Єремії, просячи поблагословити новий устрій Церкви його та всіх інших патріархів. При цьому Петро описав утворення Синоду так, що опустив усе, що видавалося б неканонічним, і багато поперекручував та змінив. Через два роки, 23 вересня 1723 року реформу Петра поблагословили патріархи царгородський та антиохійський,

— звичайно за відповідну „допомогу”, — а інші — зріклися...

На чолі Синоду з 1722-го року став обер-прокурор, особа світська, що була „оком царевим” над усіма духовними справами. Влада обер-прокурора була дуже велика, і з того часу цар став фактичним головою Церкви, що, зрештою, за Павла I й було узаконено 1797 року, як 43 стаття основних законів. По єпархіях запроваджено незабаром відповідні установи, що пізніше звалися „Духовними Консисторіями” (1841 р., 1883 р.) й мали в собі „око обер-прокурора” — секретаря. Так царська влада всеціло запанувала над Церквою в Росії.

І з того часу Церква наша втратила остаточно соборноправність. В Україні 250 років (1667-1918) не було вже крайових соборів, — їхню функцію присвоїв собі царський уряд та Синод.

Духовенство, залякане й загнане, не осмілювалося протестувати проти самоуправи Синоду, бо ним керував властиво сам цар. За цариці Лисавети на сильніший протест відважився тільки українець митрополит ростовський Арсен Мацієвич, що просив царицю скасувати Синод, як установу неканонічну. Коли просьба не була вважена, Мацієвич просив змінити неканонічну форму присяги членів Синоду, — щоб у присязі головою Синоду вважати Ісуса Христа, а не царя. Коли не вволено й цієї просьби, відважний митрополит таки не присягнув і зрікся членства в Синоді...

Отож, з цього часу митрополита та єпископів уже не обирав собор в Україні, але призначав Святіший Синод. Самостійність суду Київського митрополита скасовано, — цю прерогативу забрав тепер собі Синод.

Потроху починають посилати в Україну чужих їй людей, хоч давня традиція вимагала, щоб духовні посади займали тільки свої українці. Поволі захоплюють чужі люди наші монастирі. Так, року 1743-го ченці Києво-Межигірського монастиря скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як раніше у них було не так: „когда умреть игуменъ или архимандритъ — писали ченці, — то змежду братии того жъ монастыря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иного монастыря, которій чинъ былъ из-

древле... А нынѣ заслужонные присылаются архимандритами; но оные архимандриты, которіи приѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочетъ, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣляетъ по прихотяхъ своихъ”.⁴

Церковні братства, що так уславились були в Україні, потроху припиняють свою діяльність, бо уряд їх забороняє.

Синодальний устрій Російської Церкви, що тягнувся довгих 197 літ (1721-1918) і що приніс повне поневолення Церкви, був грубо неканонічний. Святіший Синод, що поневолив і знищив Українську Церкву, постав проти ясного свідчення канонів, — царською силою та симонією. Як правдиво казав славний письменник М. Достоевський, Російська Церква опинилася в „паралічі”. . . Більше того: Російська Церква, за час свого синодального ярма, перестала існувати, як канонічна церква серед інших православних церков . . .

IV

Понищення національних окремішностей Української Церкви

Кожна православна церква в своїй основі є церква національна. Найголовніша незмінна підвалина кожної церкви — Св. Письмо, а канони, особливо другорядні, кожна церква сприймає по-своєму. Через це кожна православна церква виробила собі дуже багато своїх окремих церковних звичаїв, наприклад у Богослужбах, требах, святах, церковному житті й т. ін. Усе це, як показав я в своїй статті: „Окремішності Української Церкви”, мала й наша Церква, як Церква незалежна, і все це нищив нам неканонічний Святіший Синод.

Московська Церква здавна зизом дивилася на всі окремішності нашої Церкви, бо для неї все те, що не було

---

⁴ Н. И. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

таким, як у неї, вважалося єретичним. Як знаємо, українців у Москві перехрещували, не ховали їх на своїх кладовищах, прозивали ляшенками, а пізніше уніятами. На українську церковну науку давно вже казали — пресвітеріянство, кажуть так і тепер... І при кожній можливості Москва затирила силою всі наші церковні окремішності...

Українська Церква мала свої богослужбові книжки, мала їх в добрих науково виправлених виданнях, але московський уряд, духовний і світський, усі їх понищив, а на їхнє місце запровадив свої, „ради одиночества церковного”. Що від цього Церква віддалювалася від народу, на це Москва не звертала жодної уваги. Таким чином наші друкарні перевернули на московські, хоч ці друкарні таки завзято боронились за своє національне обличчя. Докінчив це Петро I, що 5 жовтня 1720 року Височайше наказав без цензури в Київській та Чернігівській друкарнях нічого не друкувати...

Цариця Катерина II горіла лютістю на Україну й добила її остаточно. Вона посилає в Україну на різні посади москвинів, що справу обмосковлення нашої Церкви повели прискореним темпом. А це робили не тільки москвини, — у цей час було чимало й своїх, що за ласощі цього-світні охоче приборкували Українську Церкву. Одним з таких був сумної пам'яті митрополит Київський Самуїл Миславський (1783-1793), що за десятилітнє своє митрополитування сильно обмосковив нашу Церкву.

Міцною твердинею нашої Церкви була тоді Київська Академія, вища школа з перевагою духовних наук, поставлена ще на початку XVII-го ст. Ось на цю твердиню й повів головний наступ Святійший Синод через свого митрополита Миславського, аж поки остаточно не обмосковили цієї Академії, а за нею й усіх інших українських шкіл. Церковне право кожна Церква розвиває й плекає головню по своїх вищих школах, але цього ми були позбавлені з часу обмосковлення нашої Духовної Академії, бо чужинці професори приносили нам і чуже розуміння церковного права...

Наша Церква за всі віки свого існування мала свою власну вимову Богослужбових книжок, наприклад **Ѣ** вимовляли як **і**, **е** як **е** (а не **є**), **и** як **и** (а не як **і**), **г** як **г** (а не **г**), **ѳ** як **т** чи **ф** і т. ін. Цю споконвічну вимову Синод нам

понищив, силою вимагаючи від нас вимови російської: **ѣ** вимовляти як **є**, **и** як **і**, **е** як **є**, **ѳ** як **ф** і т. ін. У цій справі особливо жорстокий був митрополит Самуїл Миславський, що силою накинув московську вимову не тільки до церков та шкіл, але й до священничих родин, погрожуючи віддачею в „світські команди” за невміння читати з російською вимовою...

Українська Церква, змушена боротися з католицизмом та уніятством, ще з XVI-го століття пишалася своєю проповіддю, бо це для неї була справа життя й оборони. Москва живої проповіді не знала, а тому й косо поглядала на українську церковну проповідь й лаяла українців: „Заводите вы, ханжи, ересь новую, — людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали... Бѣса вы имѣете въ себѣ, и всѣ вы ханжи...”⁵ Синод пізніше запровадив цензуру проповідей, — за проповідями сильно стежили, а це довело до того, що духовенство зовсім збайдужніло до церковної проповіді.

Кожна православна церква має свого Місяцеслова Святих, який звичайно складається з двох частин: 1) святі давньої Грецької чи Візантійської Церкви, й 2) святі свої, місцеві. Святих із Місяцеслова іншої церкви автокефальні церкви звичайно не беруть. Святиший Синод року 1784-го силою змусив Українську Церкву прийняти свого московського Місяцеслова, а в ньому були свята, що ображали українські національні почуття. Так, наприклад, в усіх синодальних Місяцесловах під 27 червня червоним друком подається таке, як велике свято: „Праздникъ о побѣдѣ Богомъ дарованной всероссійскому Самодержцу Петру Великому надъ шведскимъ королемъ Карломъ вторымнадесять подъ Полтавою лѣта отъ воплощенія Господня 1709”, цебто святкувати московську перемогу над Україною, над гетьманом Мазепою... В неділю православія Російська Церква правила свій Чин, зовсім відмінний від Чину Церкви Грецької, а Синод змушував і нас правити московський Чин і виголошувати анатему на нашого гетьмана Івана Мазепу...

Російський Синод понищив нам наші українські особливості в требах, накидаючи нам конче своє московське. Так, наприклад, він наказав викинути присягу молодих

---

⁵ „Православный Собесѣдникъ” 1872. II. 485-486.

з Вінчання, хоч вона завжди була в нашій Церкві (від старої присяги залишалася в нас сама тільки назва „шлюб”, що визначає Вінчання, а давніше визначала присягу). В Хрещенні Москва вимагала від нас тільки погруження, тоді як у нашій Церкві широко знане й обливання. Москва ж накинула нам свій спосіб правління Богослужб, тоді як у нашій Церкві церковне передання було інше; наприклад, у нас Євангелію читали обличчям до людей, царські врата під час Літургії були більше відчинені й т. ін.

В Московській Церкві особливо за її синодальний час, сильно розвинулася так звана трязична ересь, цебто ложна наука, що признає святими богослужбовими мовами тільки три давні мови: давньо-єврейську, грецьку та латинську. До цих трьох мов додали в Москві ще четверту, давньослов'янську, правильніше — російську церковнослов'янську, обернувши таким чином трязичну ересь на чотириязичну. Російська Церква вперто трималася цієї ереси, виклятої ще в IX-му віці Св. Кирилом, і виганяла з Української Церкви все те, що в ній було вже своєю живою мовою (наприклад читання Євангелій та Апостолів, Синаксарі й т. ін.). Не допускалась навіть українська проповідь, хоч це виразно протиречило навчанню Апостола Павла, див. I Кор. XIV.

Український народ добре не розумів церковнослов'янської мови, а будучи боголюбним, таки пильнував її розуміти, а це допроваджувало до зовсім хибного розуміння Св. Письма. Так, наприклад, в Україні поширені образи на тексти: „Очі мої вину (=завжди) ко Господу”, Пс. 24. 15, де намальований чернець, що держить в обох своїх руках по вийнятому окові... Або ще відомі образи на тему: „Взиграся младенець во чревѣ єя” (Лука I. 41): намальована Єлисавета, а у лоні її грає на скрипочку дитинка... Це не пародія на ці тексти, — це твір боголюбного маляра, що справді так зрозумів цей текст, коли його духовні провідники пішли проти наказу апостола Павла, що навчав: „Коли не подасте ви мовою зрозумілою слова, як пізнати, що кажете? Ви говоритимете на вітер!... І коли я не знатиму значення слів, то я буду чужинцем промовцеві, і промовець чужинцем мені... В церкві волію п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших

навчити, ані ж десять тисяч слів чужою мовою”, І Кор. 14. 9, 11, 19.

Своє ставлення до Св. Письма Москва накидала й Українській Церкві, — забороняла їй мати свої переклади аж до 1905-го року, і тільки по цьому часі св. Синод змушений був поблагословити Євангелію українською мовою. Звичайно, таким своїм ставленням, що нагадує ставлення католицьке, св. Синод сильно спинив глибшу християнізацію українських мас.

Мало цього, Російська Церква накидала й накидає нам свій російський і свій церковнослов'янський тексти св. Письма, часто навмисне перекручений і незгідний з оригіналом. Так, наприклад, у Листі св. Апостола Павла до Євреїв 6. 7 російський переклад св. Синоду подає таке навмисне неправдиве читання: „Земля произрастаетъ злакъ, полезный тѣмъ, для которыхъ и воздѣлывается”, тоді як в оригіналі по перекладах цілого світу читаємо: „Земля родить рослини, добрі для тих, що їх і обробляють”. Або ще приклад із Старого Заповіту. В Книзі Естер (Есфир) І. 22 оригінал і переклади цілого світу (серед них і Острозька Біблія 1581 р.) дають: „Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу”. Це дуже важливе для поневолених народів Росії місце російський св. Синод дає так: „Да будетъ страхъ имъ въ жилищахъ ихъ...”

Російський св. Синод забороняв українцям малювати образи та будувати церкви свого стилю, силою накидаючи нам стиль московський (святі конче з великими бородами, церкви конче московського стилю). Так само силою св. Синод накинув нашому духовенству свою духовну одіж та зовнішній вигляд „одиночества ради”.

Якогось особливого питання про кінечне стриження бороди Українська Церква, як і Церква Грецька, не знала, цебто ношення бороди не вважало невідмінною ознакою православія. Питання про бороду накинута нашій Церкві тільки Церква Московська. Як знаємо, т. зв. Стоглавий Собор 1551-го року постановив: „не брити брадъ и усовъ не постригати”, й доводив це цитатою з Апостольських Правил та 11-м Правилom VI-го Вселенського Собору. Пізніше виявилось, що цитати ці сфальшовані, бо канони ані

слова не говорять про необхідність бороди, і це на цій фальші Собор постановив: „Проклинаємъ богоненавидимую блюдолюбнаго образа ересь, еже остригати браду...” І нічого не допомогли дальші постанови — довга борода й сьогодні в Російській Церкві вважається ознакою православія.

Зазначу тут, що в давній Україні навіть усі ченці стригли своє волосся.⁶

Московський Синод помалу відібрав від нас нашу книжку канонів, що друкувалася в нас під назвою Номоканон і мала в собі не мало й своїх місцевих соборних постанов, і замінив її з року 1839-го т. зв. „Книгою правил”, зовсім неповною супроти нашої й супроти старої „Кормчої”. Зробив це Синод неправно, бо без Собору, самовільно.

Ось таким чином синодальна неканонічна Російська Церква винищувала помалу всі національні окремішності Української Церкви, що від віку панували в ній. Це винищення явно йшло з порушенням канону, — 8-го правила III Всесвітнього Собору, який наказував: „Святому й Всесвітньому Соборові вгодно, щоб кожна єпархія заховувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закорінився”.

Знищення національної Української Церкви було й проти Св. Письма, бо Апостол Павел навчає: (Рим. 12. 4-5, Еф. 1. 22-23, Кор. 12), що Церква мусить бути цілим тілом. Це Тіло здорове, коли належно працюють усі його члени. Як же могла бути здоровою Церква на Сході слов'янства, коли в неї силою знищили такого важливого й найпершого члена, як Українська Церква?

Відомий Соборний лист 1848 р. східних патріархів навчає, що „сторож благочестя — саме тіло Церкви, тобто сам народ”. Так, і коли знищили багатомільйонову Українську Церкву, то тим самим сильно надщербили оцього „сторожа благочестія”.

---

⁶ Є. Голубинський: Історія Русской Церкви, т. I, ч. 2, М. 1881 р., ст. 550.

Переслідування Українського духовенства

Таким способом крок за кроком і рік за роком силою відбирали від Української Церкви її національні права та окремішності, й зрівнювали її зо звичайними російськими митрополіями. Українське патріотичне духовенство ввесь час переслідували, — і по одинці, і всіх разом.

Переслідування українського духовенства московський уряд та св. Синод робили головню в оцих трьох напрямках: 1) принижування духовного стану, щоб захитати його повагу в народа, 2) матеріяльне збідніння його, бо бідний священник усе буде слухняніший від заможного, і 3) поневолення духовенства, бо воля була головною ознакою українського духовенства. Московський уряд хотів зробити зо свого духовенства покірливе знаряддя для нецерковних цілей.

Московське духовенство віддавна не мало прав і віддавна підпало повній залежності від світської влади. Як ми бачили, воно не співчувало новим реформам Петра I й ставило йому прихований опір. У відповідь на це Петро повів планове принижування російського духовенства, а це, звичайно, перенеслося й на духовенство українське.

Як знаємо, Петро I заснував при своєму дворі скандальну пародію на Святійший Синод, — „Сумазброднѣйшій, всеплутѣйшій и всешутѣйшій соборъ”, і на ньому богохульно висміював духовенство. „Собор” цей мав „славить Бахуса питіємъ непомѣрнымъ”, нового члена запитували: „пієш ли” й т. ін. „Собор” складався з п'яниць, що витворяли речі, про які не прийнято писати. Це, звичайно, сильно вплинуло на російську інтелігенцію, що завжди була не від того, щоб посміятися з духовенства.

Доходило до того, що „височайші особи” сміялися над духовенством навіть публично в церкві. Так, Петро III дрозив священників у церкві, а коли диякон ішов з Євангелією з Вітваря, висолоплював йому язика... Щоб посміятися над своїм духовенством, він видав був наказа,

щоб воно поголило бороду й зодягнуло коротку одержу. Але скоро смерть царя припинила це посміховище.

Петро I зовсім не довіряв духовенству, а тому з 1721-го року встановив над ним поліційний догляд, — це інститут т. зв. інквізиторів. Обер-прокуророві Синоду підлягав і доносив йому протоінквізитор, а тому підлягали провінціалінквізитори, а вже ті мали під собою сонми рядових інквізиторів. Ці інквізитори пильно доглядали за поведінкою та діяльністю всього духовенства, від єпископа починаючи. Інститут інквізиторів був не тільки дошкульним ударом духовенству, але й публічною зневагою його. Правда, цей всесвітній скандал відмінили 1727-го року, хоч і не зовсім: духовенство віддали під таємний догляд жандармів...

Взагалі ж Синод і далі провадив поліційні обов'язки над своїм духовенством, і пильно доглядав над його поведінкою, особливо політичною. Через те ж, що інквізитори не могли за всім доглядіти, наказувалося єпископові хоч раз на рік об'їздити свою єпархію й пильно придивлятися за духовенством...

Не спинився Петро навіть перед тим, щоб стежити й за найсвятішим людини — за його сповіддю перед священиком. „Духовний Регламент” наказував, щоб священик, почувши на сповіді щось політичне, конче зараз таки доросив про це поліції... Таким чином священика хотіли обернути в звичайного поліційного шпиґа, а за недонесення страхали тяжкими карами: „лишення сана і имѣнія и лишення живота”. Цікаво, що ці шпигунські обов'язки духовенства Регламент доводить навіть Св. Письмом: „Аще согрѣшитъ къ тебѣ братъ твой, иди и обличи его... аще же не послушаетъ, повѣждь церкви...” Цікаво, що цей протиканонічний наказ про сповідь увійшов до XV-го тому „Свода Закановъ” ст. 585-586...

На священиків та на деканів накладали обов'язок слідкувати, чи не перебуває хто в селі без пашпорту, чи взагалі не живе хто підозрілий або який дезертир, і доносити про це поліції...

Налякане духовенство не могло противитися, а це все викликало серед нього великий розклад та пошесть доносів.

На духовенство сипались тяжкі кари зо всіх боків. Бувало, що приходили сповідатися підіслані провокатори, щоб випробувати священика. Духовна Консисторія так само грубо поводитися з духовенством, і тяжко їх карала. Звичайно бувало, що коли священика кликали до Консисторії на суд, то його арештовували й заковували в кайдани, а потім робили тяжкий допит. Кари на тілі духовенству були звичайною річчю, і скасовані тільки за Олександра І. За найменші підозріння хватили навіть єпископів, позбавляли сана, розстригали, а навіть карали на горло...

Звичайно, такий стан російського духовенства докочувався й до України, бо й там стали переслідувати всю Церкву. Сильне переслідування розпочав Петро І, а Катерина II повела вже планове, обдумане обрусіння.

Так, Катерина II, при обсадженні вищих церковних посад, завжди давала перевагу москвинам, а українців почала засилати на далекі єпархії.

Українська Церква мала великі маєтки, і вони не давали спокою войовничій цариці. Ці маєтки Церква вживала на утримання своїх шкіл, шпиталів, друкарень і т. ін. Цариця забрала церковні маєтки в Росії ще року 1763-го, але в Україні, через сильний спротив духовенства, не могла їх легко забрати, — відняла їх аж 1786-го року. Замість забраних земель встановили для Церкви „мидостивий штат...” Цими штатами вільне українське духовенство перетворилося в державних урядників, як то було в Росії.

Усе це сильно розкладало духовенство, відривало його від свого народу, родило байдужність до Церкви, сіяло атеїзм. Нижче духовенство було безправне й залякане, а єпископи стали тиснути його. Нерідко доходило до публичних скандалів. Так, про єп. Кирила Флоринського сучасник розповідає, що „преосвященний завжди, навіть за Службою Божою, доходив до такого роз'ярення, що кому з підвладного духовенства трикирієм бороду підпалить, кому жмут волосся вирве, кому кулаком дасть в зуби, кого пхне в живіт ногою... Усе це робить він, лаючися на всю церкву, де б то не було, — чи в вітварі, чи серед церкви, особливо ж у той час, як на його одягають святі шати...” А архангельський архієрей Варсонофій „на

сам Великдень звелів своєму соборному протопопові з священниками та дияконами простояти всю Службу Божу босими на снігу. . . Підпивши, він власноручно карав духовних осіб по тілу, казав водити їх на ланцюгах кругом церкви”.⁷

Давніше духовенство в Україні було тільки з місцевих громадян, а тепер почали сильно обсаджувати всі посади росіянами. А року 1799-го Синод призначив чужинця, молдаванина Гавриїла Банулеско, навіть митрополитом Київським.

VI

Розмосковлення Української Церкви

Таким чином забрали незалежність Української Церкви, скасували її соборноправність, повикидали всі її національні окремішності, замінивши їх на московські, а крім того — маєтки церковні віднято, а вільне духовенство обернено в державних урядовців нижчої ранги. Високий стан духовенства понижено навіть до поліційних обов’язків. . . .

Усе це робили московський уряд, патріярхи та св. Синод проти виразної волі Української Церкви, робили державним гвалтом та явною симонією, робили з порушенням важливих церковних канонів, а то й Св. Письма, напр. I Кор. XIV. Каноністи не один раз ставили питання, чи ця Російська Церква синодальної доби була канонічна, й вирішують це негативно, — канонічною вона не була. А коли так, то не була канонічною й уся діяльність цієї Церкви, цебто всі її насилля над Українською Церквою.

Зо всього, що я вище розповів, випливає ясно, на яку дорогу треба ставати українським церковним діячам. Року 1919-го, 1 січня Уряд Української Народньої Республіки оголосив Автокефалію Української Церкви, і цим відірвав її від Російської синодальної Церкви. Але що робити далі?

---

⁷ Ол. Лотоцький : Автокефалія, II, 433.

Серед українського громадянства панує легкість та мілкий погляд на відродження Української Церкви, — за-провадити Богослуження українською мовою, такі ж проповіді, й на цьому кінчається „українізація” нашої Церкви. Але, як ми бачили зо всього вищеподаного, Українська Церква мала повне своє власне життя, внутрішнє й зовнішнє, довгими віками вироблене, і в ньому богослужбова мова — тільки частина цього життя. Та й нема нам чого українізувати, бо не про українізацію своєї Церкви нам ходить, але про її повне розмосковлення, цебто про привернення їй всього того, що Церква наша давніше вже мала, але що їй забрали, особливо за синодальної доби. І не тільки розмосковлюватись нам треба, — нам повинно привернути цілу й повну ту нашу Церкву, що була в нас майже тисячу літ.

11. V. 1940. Варшава.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ЯК ЦАРИЦЯ КАТЕРИНА ОБМОСКОВЛЮВАЛА ЦЕРКВУ УКРАЇНСЬКУ

I

Нищення України

Цариця Катерина (1762-1796) повела рішучу русифікацію України, і всіма силами пильнувала, щоб зруйнувати старожитні вольності українські, пильнувала, „чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство”. Катерина домогалася зрівняти в усьому Україну зо всією Росією, провести нівеліровку по всім українським житті; вона пильнувала вирвати з українців „развратное мнѣніе, по коему поставляють себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ...”

Цариця ненавиділа українців за їхню культуру, і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа П. А. Румянцева, й наказувала йому добре стежити за нашою Київською Духовною Академією: „Не безызвѣстно — писала вона, — что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами...”¹

І Катерина вміло та рішуче повела ворожу нам політику, і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

¹ Проф. С. Солов'євъ: Історія Росії, вид. „Общественная Польза”, кн. 6, т. 26, ст. 35-36.

² „Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи”, т. XX, № 13354, ст. 190-193.

Року 1775 серпня 3 дня вона видала маніфеста про скасування Січі Запорізької.²

Останнього кошового Січі Запорізької, старого Петра Кальнишевського, без жодної провини його, — бо він навіть стояв за Москву, — з наказу цариці схопили, закували в кайдани й відвезли на край світу — на Біле море, в Соловецький монастир, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий і просидів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці 4. XII. 1803 р. (н. ст.) й Богові душу віддав...

І тоді ж, зруйнувавши Січ Запорізьку, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. ін.; усе це забрали до Петрограду й потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року 7 листопада видано нового маніфеста про „Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи”³; ці „Учреждения” заведено було й по Україні, і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебурському праву та Литовському Статуту. Всім міським вольностям українським настав тоді край...

Не спинилася цариця Катерина й перед страшною карою всьому нашому простому народові, — вона забила його в кайдани кріпацтва. Ще 10 грудня 1763 р. цариця заборонила селянам право вільного переходу від пана до пана⁴, — і це вже був початок кріпацтва... А 21 квітня 1785 року вона видала жаловану грамоту про дворянські вольності, і тоді козацьку старшину нашу залічено було до дворянства, вона перелицювалася в „благородное сословіе російскаго дворянства”, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано царським фаворитам та цьому новому дворянству...⁵

І тихий край наш з того часу занімів у кайданах кріпацтва...

³ Там же, № 14392, ст. 229-304.

⁴ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, 1830 р. т. XVI, № 11987, ст. 454-457.

⁵ Там же, т. XXI, № 15228, т. XXII, № 16187, ст. 344-358.

II

Нищення української освіти

Народ Український завжди був вільнолюбним, завжди поривався до науки, — і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіл в Україні було дуже багато. Всім відомо, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го. Він писав про українців, що „всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше, ніж трави, — пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти...”⁶

Духовенство наше вже в XVI віці відзначалося своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з духовного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополит Миславський видав наказа, щоб навіть і не просили його про висвячення в священника чи диякона тих, хто не побував у вищих класах Академії.⁷

Кожне село українське мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740-1748 рр. в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1904 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 оселі. На просторі теперішніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл уже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втрое менше, тоді як людність зросла вдесятеро...

Те ж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку шкіл цих не стало, і Чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракину, що „не находилъ при

⁶ Путешествіе Антиохійскаго Патріарха Макарія въ половинѣ XVII-го вѣка. М. 1897 р., вип. 2, ст. 15.

⁷ Архів Київської Духовної Консисторії за 1784 р., № 2 і 95. Див. Н. Петровъ : Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 73.

проїздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ...”⁸

Так впливала Москва на українську культуру...

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано, — ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялася народу.⁹

На Москві шкіл у XVII віці було дуже мало, й українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і в Україні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що „подчиненіє кievской митрополіи московскому патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ...”¹⁰

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький в імені духовенства просив дозволу завести школу, то з Москви йому відповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити...¹¹

А за цариці Катерини старшина українська дуже домогалася, щоб Київську Академію переробити на університета. Так, р. 1763-го тодішній гетьман український Кирило Розумовський подав Катерині свого проекта про відродження старожитніх прав України, і в цім проекті він домагався, щоб з Київської Духовної Академії було зроблено університета з 4 факультетами, з факультетом богословським; другий університет мав бути в Батурині й складатися з 3 факультетів.¹²

У відомій „Комиссії о сочиненіи новаго Уложенія” представники українські настирливо домогалися, щоб в Україні було засновано університета. Так, стародубська громада в наказі своєму депутатові в „Комиссію” писала, що ті школи українські, які є в Києві, Чернігові та Переяславі, „къ большему просвѣщенію разума человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны...” Про заснування університету в Переяславі про-

⁸ С. Ефремов: Історія українського письменства, ст. 130, вид. 2.

⁹ Проф. М. С. Грушевскій: Очеркъ історіи украинскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

¹⁰ Проф. С. Терновскій, Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I, т. V, ст. 112.

¹¹ Там же, ст. 111.

¹² „Кіевская Старина” 1883 р., кн. 6, ст. 319 і далі; р. 1897 кн. 1, ст. 6-7.

сили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет у Києві.¹³

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви...

III

Русифікація Київської Академії Запровадження російської вимови до Української Церкви

А далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому розмірі. Височайшим наказом 7 вересня 1782 року було оповіщено про організування „Комиссії для заведенія въ Россіи народныхъ училищъ”.¹⁴ І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена й до шкіл в Україні. І з того часу русифікація в наш край попливла широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників в Україні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення наших прав старожитніх та про широку русифікацію, — це були відомі київські митрополити Гавріїл Кремінецький (1770-1783) та особливо Самуїл Миславський (1783-1796).

Гавріїл Кремінецький, хоч і українець з походження, майже все життя своє пробув у Росії і відбився від своєї батьківщини. План його роботи в Україні ясно видно з тієї розмови, що він вів її по дорозі до Києва; новий митрополит казав, що він, „живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда пріѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны приноровляться къ его петербургскимъ ухваткамъ”... Гості відповіли митрополитові, що весь Київ повинен взяти собі його, митрополита, за зразка...¹⁵

¹³ „Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи” т. XVI, № 12430, ст. 187.

¹⁴ „Полное Собр. Зак. Росс. Имп.” т. XXI, № 15507, ст. 663-66.

¹⁵ „Русская Старина” за 1871 р., т. III, ст. 402.

І от ці „петербургскія ухватки” митрополит й проводив до Української Церкви ввесь час, коли був на київській митрополії...

А митрополит Самуїл Миславський пішов уже значно далі.

За молодих літ Миславський був гарячим оборонцем старожитніх прав Української Церкви й Київської Академії, і навіть брав участь у протестах проти Катерининої політики.¹⁶ Але вперта вдача Катерини зломилася його, і він побачив, що даремно буде „прати противу рожна”. І ставши Миславський митрополитом, рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську Академію на московську; це він пильнував, щоб завести в Академії та й по церквах усієї України чисту московську вимову.

Ставши за митрополита, Миславський відразу з р. 1784 заводить нові дисципліни в Академії, що їх доти не було, — це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести „на чистомъ російскомъ языкѣ”. Завів митрополит ще й клас російської поезії та елоквенції, — і на цю науку виписав москвина — Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжчини, і наказав йому „производитъ оное ученіе по правиламъ поэзіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова”...¹⁷

Миславський став пильно стежити, щоб завести в Академії чисту московську вимову, особливо слов’янського богослужбового тексту. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову; подаю наказ цей цілий:

„1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуиль, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, російскому языку свойственнаго, но и самыя учителя исполненію сей должности, ко-

¹⁶ Проф. Н. И. Петровъ: Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 70.

¹⁷ Аскоченскій. Акты, т. III, № 57, л. 404.

торая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е — что многіе студенты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священныя чины являются вовся неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергають себя стыду, а на Академію и учителей навлекають предосужденіе, — п р и к а з а л ъ Духовной Кіевской Консисторіи предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпное возымѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правилъ російскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемыхъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будетъ, объ отрѣшеніи таковаго отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, но учителей иностранцовъ отъ сего взысканія уволнить. А дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякаго рода книгъ, а паче Библіи, съ приобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы, въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе, — къ тому ректоръ съ префектомъ имѣють употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать могли. Вслѣдствіе сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторіи, въ Академію посылемыя, показывать безъ всякаго упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, колико лѣтъ въ ученіи проводилъ, исправно ли читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаетъ ли правила правописанія російскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ имянно, такожъ арифметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣють быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлутся въ свѣтскую команду,

дабы безплодно и времени, имъ данного на приобрѣтеніе просвѣщенія, не теряли”.¹⁸

Пізніше, 8 червня 1787 р. цей же Самуїл Миславський наказав Київській Духовній Дикастерії (Консисторії): дітей духовенства „малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣлствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родителямъ ихъ, чтобъ они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ, въ книгахъ напечатанымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно”.¹⁹

А 13 лютого 1786 р. митрополит С. Миславський вже відкрито й чистосердечно приказав: „Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа... ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконеный, соображаясь таблицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ”.²⁰

І в Київську Академію ввели московську мову, і почали пильно доглядати, щоб у студентів була чиста велико-російська вимова як у звичайному житті, так і в церкві. Почали виписувати з Москви друкованих московською мовою підручників; посиляли студентів у московський університет, щоб вони навчалися там чистої московської вимови...

По всіх церквах було наказано, щоб дяки та священники молитви читали та правили службу Божу „голосомъ (вимовою), свойственнымъ російскому нарѣчію”.²¹

Те ж саме було заведено й по всіх школах в Україні; духовним школам Катерина давала матеріяльну допомогу, але вимагала, щоб у таких школах „для преподаванія ученій присвоенъ былъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный”.²²

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські, запроваджувала російську вимову до Української Церкви.

¹⁸ Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. 725, № 35, л. 131. Див. Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 81-82.

¹⁹ Н. Петровъ: Акты, т. 5, ст. 211.

²⁰ Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 123.

²¹ Проф. М. Грушевскій: Очерки, изд. 2-е, ст. 393-394.

²² Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 114; наказ 1785 р.

IV

Боротьба за церковні землі

Але добралася Катерина ще й ближче до нашої церкви, добралася й до ченців і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже багаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козака старшина. На монастирських землях по Україні було тоді 14111 дворів. На достатки ці монастирі провадили велику культурно-освітню роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші й усі їхні достатки завжди муляли очі Катеринині, бо її незчисленим поклонникам усе землі бракувало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували й не ховали свого незадоволення. Забравши 1763-го року монастирські землі в Росії, Катерина зараз же хотіла добратися й до України, але Київська Духовна Консисторія 6 жовтня 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на деякий час спинити свої побажання, й тільки наказала митрополитові провчити добре протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились”...²³

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонець прав духовенства, — наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополит Ростовський та Ярославський.

Мацієвич — дуже цікава людина. Народився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1741 його висвятили на митрополита Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополичій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, з-за чого йому часто доводилося воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

---

²³ Н. И. Петровъ : Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 10 та 70.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала відняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та певнішими, й дратували смілого митрополита. І він відважився голосно повстати проти царициного насильства. У лютім 1763 р. митрополит правив в Ростові „Чинъ отлученія отъ церкви” ворогів, і сміло оголосив анафему проти всіх „насильствующихъ и обидящихъ святыхъ Божиі церкви и монастыри”, цебто на саму царицю та на її Синод...

А хутко по тому, в березні місяці, він послав до Синоду два різні, гарячі протести, де по-козацькому відчитав і найсв. Синод, і саму Катерину за всі їхні заміри...²⁴

Синод злякався, і переказав цариці все про цього „оскорбителя ея величества”. І митрополита зараз же схопили, й під конвоем відпровалили до Москви. На допиті була сама цариця, і митрополит сміло й різко знову відчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому „закляпили рота”,²⁵ і в такому стані держали до суду...

Суд почався 1 квітня 1763 р.; сім день судили митрополита „за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія, и за посягательство на спокойствіе подданныхъ”. І вкінці, 12 квітня засудили митрополита — позбавили сану, і простим ченцем заслали в Архангельський Корельський монастир...

Але сміливий митрополит не скорився, і тут голосно казав, що цариця неоправді відібрала церковні землі, і що вона неправдою й на престол сіла...

Манах та солдат донесли про це на Мацієвича, і його знову потягли на допити, і під караулом погнали до Москви. І р. 1767 вдруге віддали його під суд, уже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополита признали „достойнымъ истязанія и лишенія жизни”...

Катерина змилювалась над митрополитом, — „по милосердію императрицы” Мацієвича тільки розстригли з ченців, дали йому нову образливу назву — Андрій Брехун, і 70-літнього діда 8 січня 1768 р. навіки вкинули в Ревельський каземат...

---

²⁴ Ці протести видрукувано в „Чтеніяхъ Моск. Общ. исторіи” р. 1862, т. II-III.

²⁵ Закляпити — всадити кия в рота, щоб мовчав.

Каземат в Ревелі вибрали якнайтісніший: 10 футів вздовж і 7 ф. впоперек. Як розказують сучасники, Арсеній у тюрмі своїй „заложенъ былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища”... Навіть митрополит Київський Євгеній Болховитинов свідчить, що як укинули в каземат Арсенія, то „темница до самой его смерти уже не отворялась; было пресѣчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ”...

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, „сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода”...²⁶

І чотири роки мучився тут у тісному казематі українєць митрополит. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого постала про Мацієвича сила всяких легенд. Але хутко й кінець прийшов: 28 лютого 1772 р. гіркий мученик Богові душу віддав...

На кінці життя свого втихомирився сміливий митрополит, і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирізав цвяшком вірша з Псалтиря: „Благо мнѣ, яко смирилъ мя еси”...²⁷

Так цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з „непокірним” митрополитом дуже обурила царицю проти українців, і пімстою до них вона дихала все своє довге життя.

Але опікшись на Мацієвичі, Катерина не взялася вже так рішуче за Україну, й почала здалека підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства.

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірнопопдано просили її забрати всі їхні землі.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцеву: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣ-

²⁶ М. С. Поповъ : Арсеній Мацѣвичъ и его дѣло, Спб. 1912, ст. 253. У цій праці на ст. XI-XX подано джерела й літературу про А. Мацієвича.

²⁷ Про А. Мацієвича див. ще: Свящ. М. С. Поповъ : Арсеній Мацѣвичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій, Спб. 1905. — Показчик попередньої літератури про Мацієвича див. „Библиографъ” 1886 р., № 2-4.

сколько называемых пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же челобитную имѣть: то бы мы уже знали, какъ починать. Мнѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Кіевскій самъ не прозь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣеть, а мы бы ему, преосвященному, если бы склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бы весьма выгодныя для него кондиціи”.²⁸

А через рік, р. 1766 царица про те ж саме підходила і до найсв. Синоду. Обер-прокурор Мелисина прислав такого наказа Синодові: „Ея императорское величество из-бавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мирской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долготѣно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самымъ удостовѣрися о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархини, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ”.²⁹

V

Відібрання церковних земель

Але всі ці підступи Катерини були марними, бо українське духовенство кріпко стояло на своєму, і міцно боронило старожитні права свої.

Царица почала душити українське духовенство, почала відбирати потроху старі вольності його, щоб тільки примусити його віддати свої землі.

Українські монахи тоді керували більшістю московських монастирів. Роздратована впертістю українців, що міцно стояли за свою землю, царица 17 лютого 1765 р.

²⁸ Лист Катерини з 9 липня 1765 р. в Моск. Архиві Мин. Ин. Дѣлъ. Див. С. М. Соловьевъ: Исторія Россіи, Спб., вид. „Общественная Польза”, кн. 6, т. 26, ст. 122.

²⁹ Государственный Архивъ. Див. С. Соловьевъ, там же ст. 301.

наказала: „Изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать, и въ великороссійскія епархіи не принимать”...³⁰

Тільки з пімсти на українців видала цариця цього наказу; наказ цей, — каже дослідник, проф. Н. Петров — „явно отмѣнялъ прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіе ієрархическихъ и даже учительскихъ мѣстъ въ Великороссіи”.³¹

Правда наказ цей у життя проведений не був.

А до нас в Україну цариця почала сама призначати настоятелів у монастирі, — і все людей, що добре слухали її, призначала або москвинів, або таких українців, що довго служили на Москві, і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України...³² Це все були люди, що могли готовити ґрунт, щоб відібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед українського духовенства були увесь XVIII вік. Так р. 1743 ченці Києво-Межигірського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як давніш у них було не так: „когда умретъ игуменъ или архимандритъ — писали монахи, — то змежду братіи того жъ монастыря оберетъ братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иного монастыря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужонные присылаются архимандритами; но оные архимандриты, которій пріѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочетъ, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаетъ по прихотяхъ своихъ”.³³

Довго ждала Катерина, поки рівноподданно попросять її з Києва забрати монастирські землі, але це їй нарешті обридло, бо земля прибічникам її була дуже по-

³⁰ „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи”, т. XVII, № 12332, ст. 49.

³¹ Проф. Н. И. Петровъ : Кіевская Академія въ царствованіе Императрицы ІІ, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

³² Проф. Н. И. Петровъ : Акты, т. III, ст. VIII.

³³ Н. И. Петровъ : Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

трібна, — і 10 квітня 1786 р. вона силою забрала всі монастирські землі в Україні...³⁴ Замість усієї цієї „суєты мірской” заведений був милостивий штат...

Так цариця Катерина „матернюю свою щедроту изліяла на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ”...

Про цю материну ласку так писав славний єпископ Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: „Мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: На рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ”...³⁵

І жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зідхаючи про недавню волю свою...

Так, 16 червня 1763 р. Білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав у листі до друга свого: „Бѣда да горе! Всы теперь Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тферѣ и въ Владимирѣ промованы (= послані на вищу посаду), которіи еще и недавно монахами съ русскихъ”... І обережний владика добавляє про цих руських: „однакъ добріє люде, и достойные”... Але щоб було ще обережніше, владика щиро просить товариша: „Сіе по прочетѣ прошу сжечь... А я, разсуждая теперь пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй”...³⁶

Скаржитися на сумний стан в Україні й автор „Історіи Руссовъ”: „Прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ”...³⁷

Тоді, певно, й пісня наша склалася:

„Славне було Запоріжжя всіма сторонами,
А теперя не прожити та за москалями”...³⁸

---

³⁴ Височайшого наказу про це див. „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи”, т. XXII, № 16375, ст. 575 sq.

³⁵ Г. О. Булашевъ: Преосвященный Ириней Фальковский, епископъ Чигиринскій, К. 1883 р., ст. 118.

³⁶ Н. Петровъ: Акты, т. III, ст. 44.

³⁷ Історія Руссовъ или Малой Россіи, Москва, 1846 р., ст. 204.

³⁸ Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни, Спб. 1836 р., ст. 66.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ЯК МОСКВА ЗНИЩИЛА ВОЛЮ ДРУКУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Києво-Печерська Лавра рано дістала собі від Костянтинопільського Патріярха дозвіл завести свою друкарню й вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давен стала в Україні великою національною святиною. Слава про її святощі та про багатства лунала далеко за межами України, і вона завжди вабила до себе і наших друзів, і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.

І тільки з XVI ст., коли зорганізувалося в нас козацтво, і коли воно кріпко стало на оборону старобатьківської віри, тільки з того часу настала золота доба для Лаври, доба її спокою й мирного розвитку. Лавра стає найбагатшим монастирем, — у неї була сила землі, їй же належали навіть великі міста, як от Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурно-освітню працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби українського народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей, і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Копистенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру й ін. Лавра заснувала осібний інститут казnodіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ, і стали в оборону православної віри. Заснувала Лавра й школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося в Україні, — ще з середини XVI віку. Але неспокій та непевне життя довго

перешкоджали Лаврі добре взятися до друкарської справи і в Києві. І як тільки Лавра почула під ногами твердий ґрунт, вона зараз же стає до друкарства.

Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрит її, Єлисей Плетенецький (1599-1624). Десь коло р. 1615 він купив у Стрятині в спадкоємців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню й перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала папір на друкарню. Лаврська друкарня стала працювати тоді дуже енергійно — книжок вона випускала більше від інших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617-1624 р., до смерті Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анфологійон 1619 р. (1048 листів), Книга о вѣрѣ единой 1619 р., Божественная Литургія 1620 р., Номоканон 1620 і 1624 року, Бесѣды І. Золотоустого 1623-1624 року. Псалтырь 1624 р. й інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+192 л., in 4°), що вийшов р. 1617; на жаль, усі примірники цієї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, якого саме дня вийшла ця книжка. Передмову її помічено: „писано мѣсяца Декамврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616”; це ясно свідчить, що складати книжку почали ще р. 1616, певне з початку його.

Року 1618 Єл. Плетенецькому було написано панегірика, де перелічено всю працю цього славного українського культурного діяча.

Тепер¹ оце як раз минає триста років (1617-1917) з того часу, як розпочалося найбільше в Україні київське друкарство. В історії нашого українського культурного життя ця праця Лаври займає найпочесніше місце, і цієї праці Лаврської ніколи не забуде наш вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок, і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко розходились дале-

---

¹ Цю статтю було написано в 1917 році; надруковано було її в моїй „Українській Культурі”, Київ, 1918 р., ст. 148-163. Про українське друкарство див. мою працю: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р. Про Київське Лаврське друкарство — ст. 233-302.

ко поза межами її: Лавра завжди щедро давала хліб духовний усім слов'янським народам. І ось навіть ще й тепер на всім слов'янським світі ніде не знайдете такого архіву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврського друку книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало Лаврське друкарство за ці три віки свого життя.

Перша доба Лаврського друку — це доба її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цебто до того часу, коли Українську Церкву було віддано Московському патріархові (р. 1685, остаточно р. 1686).

Українське духовенство довго відмовлялось іти під московську владу,² бо добре розуміло, що Москва хутко припинить усю культурну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над Українською Церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітнім справам українського духовенства прийшов край.

Друга доба Лаврського друку — це доба боротьби її за стародавні права Лаври, за її волю друку (з 1685 р. до кінця XVIII віку).

Зараз же, як тільки Українська Церква опинилася під Московським патріархом, зараз же архимандрит Лаврський Варлаам Ясинський просив патріярха Якима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку.³ Проте такої грамоти Лаврі з Москви не дали, і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлячись на те, що в царським наказі про права Української Церкви р. 1685 було писано: „печатаніє книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ”.⁴

В самій Москві друкування книжок було тоді під старанним доглядом і світського уряду, і патріярха; жодному митрополитові там не дозволялось хоча б що-небудь

² Див. про це вище, ст. 219, 255...

³ Див. Евгеній: Описаніє Кієво-Печерской Лавры, додаток № 15, ст. 58.

⁴ Архивъ Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 99.

друкувати.⁵ Такі ж самі порядки Москва задумала завести й по Україні.

Наша мова українська, наші книжки завжди муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, щоб примусити нас кинути рідну мову свою й пристати до московської.

Почалося це зараз же по приєднанні нашої Церкви до московської, ще за патріярха Якима, що так люто ненавидів українців, — він перший почав забороняти українцям книжки рідною мовою. Ще р. 1677 він наказував видерти з української книжки листки, бо вони „несходны съ книгами московскими”.⁶ Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дійшло до того, що Київській Лаврі кріпко наказали завжди питатися дозволу патріяршого на друкування книжок. Це цілком ламало стародавні права Лаври, і тому вона не звернула жодної уваги на цю заборону, і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том „Четьих-Миней” св. Димитрія Ростовського р. 1689-го.⁷

Патріярх Яким із-за цієї непокори зняв велику бучу. Він відчитував за це архимандрита Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріярх про „Четь-Миней” св. Д. Ростовського — „списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельствовавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная ісправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ тисненіемъ іздати... мы ожидахомъ отъ васъ премное время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе ваша велія неправда”...⁸

І патріярх надалі кріпко наказав: „А въ предѣ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первые к намъ, святѣйшему патріар-

⁵ Филаретъ : Исторія Русской Церкви, пер. IV, ст. 12.

⁶ Мансвѣтовъ : Какъ у насъ правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

⁷ Проф. И. Шляпкинъ : Св. Д. Ростовскій, ст. 190.

⁸ Архивъ Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 281.

ху, объявити и написавъ присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не приславъ, отнюдь бы вамъ не держати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подѣпадете”.⁹

Здивований таким наказом, Лаврський архимандрит Ясинський відписував патріярхові (10 серпня 1689 р.) про його заборону: „Сіе зѣло, зѣло есть намъ трудно и не вмѣстительно, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьем”.¹⁰

Якраз тоді була велика потреба в Псалтирях, бо „ея же и единыя в типографіи не имамы”. Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріярхів збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріярхові: „Усумнѣваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московську, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати, и не имуть куповати, развѣ аще бы особый на то былъ монаршій указъ і патріаршій всенародный”...¹¹

Яким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріярха Костянтинопільського, щоб той наказав українцям, „да имуть покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имуть волю и власть, въ жесточайшихъ запрещеній, — ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія”...¹²

Проте патріярх Костянтинопільський на це не згодився, і друкувати книжок Лаврі не заборонив. І Лавра не слухалась наказів з Москви, і друкувала книжки, як і давніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріярха, — Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані Патріярхів, а тільки свого архимандрита Мелетія Вояхевича

Розсердився на це новий уже патріярх Адріян і вичитував за це Вояхевича (18 листопада 1692 р.): „А тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ

⁹ Там же, ст. 284.

¹⁰ Там же, ст. 287.

¹¹ Там же, ст. 287.

¹² Там же, ст. 199.

книги издаются, еже весьма непристойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь — чтобы без вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати — писано... Како же у васъ таковое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите”.¹³

Через місяць, 17 грудня 1692 р. архимандрит Лаврський просив вибачити йому це його „злочинство”. Він так виправдувався: „Грамоты вашего архипастырства при моемъ недостойнствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архипастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архимандритомъ еще былъ каковой вашъ архипастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы такового архипастырскаго указу”...¹⁴

Від усього Лаврського собору архимандрит просив патріярха: „Сіе же всѣмъ бысть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же велицѣмъ недоумѣніи суще, ужасе бо насъ вашъ архипастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ вашего архипастырскаго милостиваго указу не печатать”... І собор просить: „аще намъ, богомольцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословенію посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь братіи и служебникомъ пища і одежда, и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ”...¹⁵

І накінці Вуяхевич від усієї Лаври пише: „Единими усты і единымъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ архипастырскихъ, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію”.¹⁶

---

¹³ Там же, ст. 359-360.

¹⁴ Там же, ст. 362.

¹⁵ Там же, ст. 362-363.

¹⁶ Там же, ст. 363.

І патріарх змилосердився над Лаврою, і прислав їм листа (лютий 1693 р.): „Не возбраняемъ же вамъ — писав він — в типографіи вашей Кіевопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе отъ насъ пріимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія”.¹⁷

В кінці свого листа патріарх різко поділяє книжки на московські й українські, і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. „И аще которые книги издаватися у васъ имуть, — писав патріарх — и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цебто по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣста взимати будутъ отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіемъ (цебто по-українському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпушайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте”...¹⁸

Так скінчилась ця перша доба боротьби Лаври за свої стародавні права. Москва не пододала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і давніше. Адріана на Москві змінив українець — Стефан Яворський, і він уже не звертав жодної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається друга доба цієї боротьби, — Лавра потроху губить свої права, і гору бере Москва.

Петро I, „прихильник” українців, пішов уже значно далі в цензурі книжок. Роздатований частими памфлетами на себе, він для всієї Росії р. 1701 видав такого чудацького наказу: „Монахи въ кельяхъ никакихъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣлен-

---

¹⁷ Там же, ст. 372.

¹⁸ Там же, ст. 372.

ное мѣсто для писанія будетъ, — и то съ позволенія начального"...¹⁹

І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 жовтня височайше було наказано: „Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатають, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не обявляють оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатають, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти”.²⁰

А далі й посунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Київській Лаврі було кріпко наказано, щоб рукописи до друку „для свідѣльствованія присылають въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры”... При цьому додано: „И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кієво-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе”...²¹

І рясно посипались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви „Тріодь”, і р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карбованців, покарано за те, що випустила книжку „не во всемъ съ великороссійскимъ сходною”...

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму й не посилали до Москви книжок на цензуру...²²

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

---

¹⁹ Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. Скабичевскій: Очерки исторіи русской цензуры, Спб. 1892 р., ст. 4.

²⁰ Проф. Н. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кієвской Академіи, 1904 р., т. V, ст. 164.

²¹ Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 166. Указ св. Синоду р. 1786 і давніших.

²² І. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р., ст. 333-334.

Київський митрополит Іосаф Кроковський р. 1726 склав був акафіста св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали „на великоросійское нарѣчіе”...

А р. 1769 Лавра клопоталась, щоб їй дозволили надрукувати українських букварів, — бо московських люди не розуміють, і не хотять купувати. Проте Синод не тільки не дозволив, але й наказав відібрати назад букварі, що були вже на руках...²³

Було наказано навіть відбирати по церквах старі українські книжки, і міняти їх на московські...²⁴

І так не забували Лаври та й всієї України цензори московські й за весь XVIII вік. Пильне око московське завжди лякливо й старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних „черкасишек”.

Так, 21 вересня 1755 р. Синод наказав Лаврі попероблювати по московському „Четьи-Минеи” св. Д. Ростовського та Патерик Печерський.²⁵

А р. 1766 листопада 9 дня Києво-Печерській Лаврі „обстоятельно предписано”: „Чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которыя въ московской типографіи съ апробаціи Св. Синода печатаются”...²⁶

7 травня 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополитові Гавріїлу Кремінецькому: „Чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни в чемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оныя исправя, не печатая, прежде присылатъ къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непремѣнно”.²⁷

А ось іще один з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод кріпко наказує митрополитові Київському Самуїлу

---

²³ Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще М. Грушевскій: Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

²⁴ М. Грушевскій: Очеркъ, ст. 393.

²⁵ Н. Петровъ: Акты, т. II, ст. 163.

²⁶ Там же, т. V, ст. 165, з наказу св. Синода 29 жовтня 1786 р. митрополитові Самуїлу Миславському.

²⁷ Петровъ: Акты, т. IV, ст. 196-197.

Миславському, щоб у книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими, „никакой розни и прибавки, и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было, — въ томъ имѣтъ наикрѣпчайшее смотрѣніе”...²⁸

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова, — накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому я подав тільки виразніші з них. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів, але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго й так уперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І стародавні права Лаври було зламано, та вона тепер уже й не протестувала, й почала друкувати книжки тільки однакові з книжками московськими...

Настала третя, нова доба лаврського друкарства, що вже цілком пішла під прапором „обрусенія”...

Київ, 1917.

---

²⁸ Там же, т. V, ст. 166.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ Й КУЛЬТУРИ НА МОСКОВСЬКУ

I

Низький рівень московської культури

На Москві було багато перешкод, що завжди ставали на дорозі до культурного розвитку. Шкіл було мало, та й на науку там завжди поглядали скоса, вважали її за дияволів плід. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій наприкінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: „От — пише він — приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому Псалтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться: „Земля, кажуть, такая; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шупила"... І б'ють мені чолом: „Пожалій, господине, звели навчати!" Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати незугарний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він посидить трошки, та й втікає геть"...¹

На низьку освіту скаржаться в Москві й у XVI столітті. Так, у постановах Стоглавого собору 1551 року кріпко наказують, щоб ті люди, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. „Ми — казали ставленики — учимся у своїх отцовъ или у своихъ мастеровъ, а инодѣ намъ учиться негдѣ; сколько отцы наши и мастера умѣють,

¹ Н.Костомаровъ : Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

по тому нась и учать. А отцы ихъ и мастера — насміш-кувано додає Стоглав — сами мало умѣють, да и учити-ся имъ негдѣ"...²

Такою ж була освіта на Москві й в пізніші часи. Як і давніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: „Господи, помилуй” чи: „О Господи, помилуй”, чи двічі співати алилуїа чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо („по-солонь”, по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ і т. ін. Навіть у XVII віці Москва животіє в темноті, і на науку там дивились, як на „породження иконнаго врага челоувѣческаго рода — діавола”.³

Західньої науки й культури боялись і оминали її. Скла-лось навіть прислів'я: „Кто по-латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился”.⁴

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна при-года, що добре характеризує її культурний стан. У бояри-на Ордина-Нащокина був син Воїн; це був розумний, та-лановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки, і вони закохали свого учня до західньої культури. І скін-чилось на тому, що коли в лютому 1660 р. цар послав був молодого Нащокина в Лівонію, той „свороваль”: утік за кордон...

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада — втікти за кордон... Бідний батько з горя та до-сади подався в одставку, й чекав собі смертної кари...

Але цар Олексій простив батькові, й розважав його в листі: „Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попу-щеніємъ Божиимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ, а тебѣ, отцу своему, лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебѣ отъ самого са-таны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшед-шу сему злему вихру и смятоша воздухъ аерный, и раз-лучиша и отторгнуша напрасно сего добраго агнца ярост-нымъ и смраднымъ дуновеніємъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому мы не подивляемся, что сынъ твой сплу-талъ: знатно то, что съ малодушія то учинилъ. Онъ чело-вѣкъ молодой, хочетъ созданія владычня и творенія ру-ку Его видѣть на семъ свѣтѣ”...

² Стоглавъ, гл. 25.

³ П. Морозовъ: Оеофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р., ст. 49.

⁴ Там же, ст. 34

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину: „о сынѣ своемъ промышлялъ бы всячески, чтобѣ его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и даватъ 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его такимъ образомъ промышлять нельзя, и если Аѳанасью (Нащокину) надобно, то сына его извести бы тамъ”...⁵

Так легко було з Москви попасти за кордон...

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки, — нічого іншого давня московська друкарня не знала.⁶

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, особа високої західньої освіти, хутко попав тут до в'язниці, де й просидів більше 20 років. Не диво й те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав був Борис Годунов навчатися за кордон, додому вернувся тільки один...⁷

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро I скаржився патріярхові: „Священники у насъ грамотѣ мало умѣють... Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы”...⁸

Життя громадське на Москві завжди було цілком придушене. Вищі верстви громадянства під царем не мали жодної волі. Втікачі, що інколи бігли до нас в Україну від гніву грозного царя, розказували про своє підневільне життя, і дивувалися, приглядаючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що, — каже дослідник — „южно-русскіе православные паны часто становятся главными начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніемъ воевалъ противъ Москвы, и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну”.⁹ Тому то й українське військо було під Москвою вкупі з польським під час Смутної Доби.

І в той час, як в Україні було повне самоврядування,

---

⁵ С. Соловьевъ : Исторія Россіи, Спб. 1861 р., т. XI, ст. 93-97.

⁶ А. Пыпинъ : Исторія русской литературы, вид. 2-е, Спб. 1902 р., т. II, ст. 257-318.

⁷ Иловайскій : Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

⁸ П. Морозовъ, *Op. cit.*, 61.

⁹ Проф. С. Терновскій, *Арх. Ю.-З. Р.*, ч. I, т. V, ст. 16; К. 1873 р.

на Москві містами правили воеводи, що їх цар розсилав по Росії „для прокормлення”, і воеводи ці тільки й дбали якнайбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суду на воевод годі було й шукати... От чому українське громадянство завжди з такою неохотою вдавалося до московського уряду.¹⁰

„Москва долго не хотѣла сознаться въ недостаткѣ своихъ образовательныхъ средствъ”, пише акад. А. Пипін.¹¹ Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке.¹² Ще р. 1640 славний наш митрополит Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але цар не звернув на це своєї уваги.¹³

Р. 1645 на Москві пробував грецький митрополит Феофан; він дуже радив цареві завести школу, покликати вчителя-грека, щоб той навчав філософії та богословія. Він навіть трохи згодом послав був на Москву, вже до царя Олексія, архимандрита Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його й він сам колись учився. Про цього Венедикта митрополит написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх у Приказ, і просив відповіді; він додавав наприкінці про самих москалів, що „другі дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые”...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві розгнівались, і дали йому таку відповідь: „Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом, — таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважає себе найменшим від усіх... А особливо ж при патріярхові буде нечемно й зовсім нахабно, коли молодший у сані почне прозивати

¹⁰ Там же, ст. 17.

¹¹ Історія русской литературы, т. II, ст. 260.

²² Там же, ст. 314.

¹³ Там же, ст. 260.

себе вчителем та богословом... Повинно не забувати й кріпко пам'ятати, як Господь судив книжників та фари-сеїв, що любили прозивати себе вчителями"...¹⁴

Венедиктові відмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель...

В однім рукописнім пропису 1643 р. читаємо таке: „Аще кто ти речеть, вѣси ли всю философію? И ты ему рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ, — учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ"...¹⁵

Про життя московське акад. Пипин каже, що там були „церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточеніе"...¹⁵

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. І тепер нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завжди була значно вища від культури московської. Кращі вчені, що досліджували старе наше життя, давно вже прийшли були до такої ж думки, — нагадаю акад. Пипина, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова й багато ін. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: „Петръ видѣлъ, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмѣримо ниже кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только „заматорѣлое грубости чудо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное“, и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ етой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кіевскимъ ученымъ"...¹⁶

Академік А. Пипин про це ж саме пише: „Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность, и въ концѣ концовъ возобладалъ надъ нею, были

¹⁴ Там же, ст. 261.

¹⁵ Там же, ст. 380.

¹⁶ П. Морозовъ : Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р., ст. 61.

образование и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно не доставало: изъ Москвы зовуть кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева"...¹⁷

II

Українці закладають школи на Москві

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завжди впливає на свого сусіда, а сусід переймає все краще.

І нема нічого дивного, що наші українці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже не мало українців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити въ великороссійское царство и водворяться”.¹⁸

Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію”, в „московскія страни” перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її від віковичного дрімання, й заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій усе це попросив з Києва, і 12 липня 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій,

---

¹⁷ История русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т. II, ст. 316, 324, 298.

¹⁸ Рукоп. Синод. № 452, л. 13 об.

а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з іноком Марком.¹⁹ Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675). Це була людина високої освіти, „мужъ многоученый, аще кто инъ таковъ во времени семъ, не токмо грамматики и риторики, но и философи и самыя ѳеологii извѣстный бысть писатель и искуснѣйшій разсудитель”.²⁰ Славинецький придбав собі славу чоловіка „вельми ученаго и мудраго”, і мав великий вплив у Москві: він добре знав декілька мов, був „опасный претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ”²¹, і лишив по собі „Лексиконъ греко-славяно-латинскій”.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629-1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія й Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західньої; він мав великий вплив на Москві і в державному житті, і в літературі, де він особливо вславився, як поет; він написав багато праць, і серед них такі, як „Обѣдъ душевный” 1681 р. та „Вечеря душевная” 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки, і „за ласощі та за прихоті панські” понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658-1722), Димитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651-1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681-1736) мав величезний вплив і на московську науку, і на нову московську літературу.²²

На Москві була сила роботи, і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарх Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців.²³ Никон поважав українців, і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню.²⁴

Звичайно, до Москви йшли українці з різних причин, були й такі, що про їх писав Лазар Баранович у листі

¹⁹ „Прав. Обзор.”, 1887 р., I, ст. 163-164.

²⁰ П. Морозовъ : *Op. cit.*, ст. 50.

²¹ Там же.

²² Н. Петровъ : *Очерки*, ст. 24.

²³ П. Морозовъ : Феофан Покоповичъ, стор. 35.

²⁴ И. А. Шляпкинъ : *Св. Дм. Ростовскій*, 1891 р., ст. 102.

до Гаятовського р. 1670-го: „Ти скаржишся, що не знаєш, де б його дістати навіть шеляга. Проте, будши під державою государя, повинно дбати не про шеляги, а про копійки”...²⁵

Кращі люди на Москві, ті люди, що визначались освітою, що не цурались західньої культури, завжди дружились з українцями, шанували й боронили їх. Такими були: патріарх Никон, потім Адріян, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федір і багато інших. Цар Федір, що вчився в Семена Полоцького, завжди шанував українців і кохався в їх книжках. „Он — каже про його наш літописець — великую любовъ до нашего народу мѣлъ.”²⁶ Багато декому за цю дружбу з українцями доводилось під гірші часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріарха Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федір Ртищев, з дозволу царя й патріарха, заснував був у двох верстах від Москви монастиря, і р. 1649 покликав туди з Києва „инокѡвъ, изящныхъ въ ученіи грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философіи”. Приїхало сюди до тридцять українців; вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учнем був у їх сам Ртищев.²⁷

„Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыханнымъ и производила различное впечатлѣніе”, — пише акад. А. Пипин: „одни отнесли къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отправиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловердное и опасное!”...²⁸

І на другий рік уже густо посипались доноси на українську школу. Зняли велику тривогу, пішли труси та допити. На допитах казали: „учится у кіевлянъ Ѳедоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть... А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держить

²⁵ Письма Лазаря Барановича, вид. 2-е, Чернігів, 1865 р., ст. 101.

²⁶ Лѣтопись Самовидца, К. 1878 р., ст. 152.

²⁷ А. Пыпинъ : Исторія русск. лит., II, 262.

²⁸ Там же, ст. 262.

отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а ерети-
чество-де знаеть и держить... Кто по латыни научится,
тотъ съ правого пути совратится"...²⁹

Двоє учнів проте поїхали в Київ. І з цього знову зня-
ли на Москві цілу бучу. „Поїхали они доучиваться у стар-
цевъ-кіевлянъ по-латыни — скаржились богобоязливі мос-
квини, — и как выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ
будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кіева не допус-
тить и воротить назадъ”...

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолаш-
них любителів просвіти, щоб він відмовляв їх їхати в Ки-
їв: „Не отпуская, Бога ради” — казали йому. — „Богъ
на твоей душѣ этого взыщетъ”.³⁰

Так українці заводили школи в Москві.

III

Українські книжки на Москві

Ще більше за людей посунули на Москву українські
книжки. Своїм змістом вони були на Москві великою но-
виною й тягли до себе всіх цікавих та освічених людей.
І книжки наші хутко розійшлися по всім московським цар-
стві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання,
книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори —
все це сунуло на Москву з України. Книжки наші на од-
праву Служби Божої широко розплилися по різних цер-
квах. І навіть і зараз сливе що й не знайдете в Росії архіва,
чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь ста-
рої української книжки.³¹ А коли придивимось до записів
на цих книжках, то побачимо, що наша книжка вкрила
всю Росію від Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з на-
писів на книжці „Небо Новое” 1665 р. Іоаникія Галятів-
ського знати, що її читали, крім усієї України та Галичи-
ни, ще й у Москві, в Володимирській губ., в Астрахан-

²⁹ Там же, ст. 262.

³⁰ Там же, ст. 262-263.

³¹ Див. И. Шляпкинъ : Св. Дм. Ростовскій, ст. 131.

ській губ., в Вологді, в Великому Устюзі й по інших місцях.³²

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила й у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку.³³ „Малорусскія книги, — каже дослідник цього питання — имѣли широкое распространение не только въ Западной, но и въ Московской Руси”.³⁴

З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, щоб скасували мито на нашу книжку в Москві.³⁵

Нашу українську книжку в Москві шанували й охоче читали. Так, „Псалтирь рифмованная” Семена Полоцького так була широко скрізь розповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти.³⁶ Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Барановича „Мечъ Духовный”, і звелено було взяти за неї по 3 карб.³⁷ Український „Требник” Петра Могили був поширений на Москві, і архієпископ Афанасій Холмогорський правив Служби по цім Требнику.³⁸ Про книжку Могилину „Лифось” митрополит Сочавський Досифей писав ось так: „Я давно слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сие совершенну сушую, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друкуютъ: великая бо сія книга представительница и вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявление обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ”.³⁹

Орловський батюшка XVII в., автор „Статира”, називає українське „Учительное Евангеліе” Кирила Транквіліона „свѣтильникомъ”, і він витвердив цю книжку навіть на пам’ять... Він же розказує, що книжку цю він знай-

---

³² И. И. Огієнко: Отражаніє въ литературѣ „Неба Новаго”, 1912 р., ст. 3-6.

³³ Проф. И. А. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, Спб. 1891 р., ст. 124-126, 72-74.

³⁴ Там же, ст. 118.

³⁵ Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣлъ, Грамоты Малоросс. № 414 (399).

³⁶ Шляпкинъ: Ор. cit., ст. 126.

³⁷ Там же, ст. 122.

³⁸ Там же, ст. 127-129.

³⁹ Рукопис Київософ. собору, № 364, л. 439.

шов де-в-кого з своїх орловських парафіян, і їм вона дуже вподобалась.⁴⁰ Сам патріарх Яким читав цю книжку р. 1675-го людям у церкві.⁴¹

Патріарх Адріан в одній справі покликався р. 1696 на українську книжку — „Миръ съ Богомъ” Гизеля.⁴²

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Так, його „Руно Орошенное” мало 8 видань, і зараз немає старого збірника, де б не було чогось випи-саного з цієї книжки.⁴³ Широко розійшовся по Москві й плід 20-річної праці (1684-1705) св. Димитрія, — його „Четьи Миней”, про які дослідник каже, що твір цей „остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольной книгой благочестиваго русскаго грамотника; трудъ един-ственный въ своемъ родѣ, какого, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ”.⁴⁴

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, — бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на північ, — твори Галятовського, Радивилівського, Транквиліона, Петра Могили, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича, й сила-силенна всяких інших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на російську мову; так, переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Димитрія Ростовського, Петра Могили, Транквиліона, Гизеля і багато інших.⁴⁵

IV

Широкий український культурний вплив

І український вплив широкою річкою покотився на Москву, і де-далі він ширшав усе більше та більше. Українці принесли з собою всю велику культуру, й вплив їх-

---

⁴⁰ А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 129.

⁴¹ Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 124.

⁴² Там же, ст. 129.

⁴³ И. И. Огієнко: „Руно Орошенное”, св. Д. Ростовскаго, Київ, „Унив. Изв.” 1912 р.

⁴⁴ А. С. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 134.

⁴⁵ Проф. И. А. Шляпкинъ: Св. Дм. Ростовскій, ст. 132-133.

ній відбився на Москві на всьому житті. Він відбився на будівлі, на малюванні, на одезі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі й навіть на самій російській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало неможливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі й т. ін.; був окремий ряд в Москві, що прозивався польським (нас часто в Москві прозивали поляками⁴⁶). Сучасник так пише року 1652 про наших купців у Москві: „При приходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подъ начальъ и оборонѣ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литвы съ Руси Польской и изъ иныхъ украинъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпицы коекакія привозятъ, откуда имъ отъ того и большая прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купятъ; кому што попало по рукѣ, тотъ за то больши и денегъ даеъ”⁴⁷

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяни, і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські речі й т. ін.⁴⁸

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця розказує, що за царя Федора Олексієвича „одежу московскую отмѣнено, але по нашому носити позволилъ”.⁴⁹ А в другому місці про те ж саме читаємо в Літопису, що цар Федір „одежу малоросійскую великороссіянамъ повелѣлъ-казалъ носить”.⁵⁰ А Двинський літописець пише, що р. 1679 з-за моря на кораблях приїхали „къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненные люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинець, оба въ нѣмецкомъ платѣ”.⁵¹

⁴⁶ Матеріялы для исторіи Московскаго купечества, т. I, прил. 2. Москва, 1886 р.

⁴⁷ И. Шляпкинъ : Св. Димитрій Ростовскій, ст. 56.

⁴⁸ Там же, ст. 55-56.

⁴⁹ Лѣтопись Самовидца, Київ, 1878 р., ст. 152.

⁵⁰ Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888 р., ст. 32.

⁵¹ Титовъ : Лѣтопись Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

Наші співаки-українці занесли на Москву й свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу, — в катедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято від українців ще в XVII-XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його зодягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з відкидними прорізаними рукавами. Одіж українська дуже припала до вподоби на Москві, і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р., і для всієї Росії.⁵²

Вплив український на московську церкву був такий великий, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку XIX-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу.⁵³

Кращі люди на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Голицин, зачісувався по-козацькому.⁵⁴ Патріярх Никон їздив в українській бричці. Року 1666 межигорський монах призначається царським садівником, і привозить з Києва сливи, виноград та дулі.⁵⁵ Царські потіхи в XVII віці улаштовували українці.⁵⁶ З нашого краю просять навіть р. 1671 „хлѣбника, который гараздъ хлѣбовъ и пирововъ печь”...⁵⁷

Наших же українців завжди кличуть навчати царських дітей.

Друкарська справа в Україні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Києві книжок для Москви.⁵⁸ Український вплив у друкарстві відбився навіть у дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершу нумерація була по

---

⁵² Див. про це Ш-ий: Украинское происхождение пѣвческихъ костюмовъ въ каедральныхъ храмахъ Россіи, „Укр. Жизнь”, 1913 р., кн. 7-8, ст. 116-119.

⁵³ Мемуари Тимковського: „Мое опредѣленіе на службу”, „Москвитянинъ” 1852 р., ч. 20.

⁵⁴ И. А. Шляпкинъ : Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

⁵⁵ Там же, ст. 64.

⁵⁶ Там же, ст. 65.

⁵⁷ Русск. Историч. Библиотека, т. V, ст. 769, Спб. 1878 р.

⁵⁸ И. А. Шляпкинъ : ст. 123.

листах, і тільки потім, під нашим впливом, стали нумерувати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово від слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (дефіс) позичили від нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставати ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро I посилав своїх людей у науку до друкарень у Києві та Чернігів. Так, у лютому 1701 р. „отправленъ былъ изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайло Дмитрієвъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составляютъ чернили и всякому книжному урядству"... Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою.⁵⁹

Відбився наш вплив і на будівлі. Українці будували палати й розмальовували їх по-своєму.⁶⁰ Р. 1673 годинникар-українець Петро Висоцький зробив в Коломенській палаті край царського місця дивовище: мідних левів, що самі ворушились і ревли;⁶¹ Семен Полоцький на цих левів написав навіть вірші в своєму „Риѣмологіі".... Перейшли до Москви й ті надгробки, могильні пам'ятники, що були скрізь по нашому краю.⁶²

Наші малярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди;⁶³ тому не диво, що український вплив відбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що „образы святые пишу́тъ неподобно: очи с лузгами, лица румяныя за плотію жирны и дебелы, ризы нѣмецкія"...⁶⁴ Наші гравюри та так звані „народні картинки" в великому числі сунули на Москву.

---

⁵⁹ Д. Бантышъ-Каменскій: *Исторія Малой Россіи*, вид. 4. К. 1903 р., ст. 486, 605.

⁶⁰ Пор. Шляпкинъ: ст. 60.

⁶¹ Забѣлинъ: *Домашній бытъ русскихъ царей*, ст. 150.

⁶² Пор. Шляпкинъ, ст. 63.

⁶³ Там же, ст. 55.

⁶⁴ Там же, ст. 61.

„Какъ литература московская — каже академік Ф. Ів. Буслаев — во второй половинѣ XVII вѣка была подѣ сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ сѣверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-русскимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги”.⁶⁵

V

Український вплив на московську літературу

Земляки наші, опинившись на Москві, хутко занесли туди „ересь новую” — почали по церквахъ казати проповіді. В Україні це було звичайним ділом, але в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. „Заводите вы, ханжи, — лаяли їх — „ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ вы ханжи”...⁶⁶

А один з орловських священників, що перейняв собі від українців церковну казань, так скаржився: „Мало было у меня истинныхъ любителей, — почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу новости. Были у насъ — говорили они — и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этоть откуда вводитъ странное”?⁶⁷ Але минув час, і українська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єлифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть у XVIII віці кращими промовцями казань у Петрограді та Москві зав-

⁶⁵ Див. А. И. Успенскій: Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р., ст. 23.

⁶⁶ „Православ. Собесѣдникъ” 1872 р., II, ст. 485-486.

⁶⁷ „Статиръ” 1683 р. Проф. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 130.

жди були українці, і їх завжди закликали на посади до соборів у столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказу „о требованіи студентовъ зъ епархіи Кіевской, кои уже ученіемъ окончили бого-словію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санкт-питербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троецкомъ и Ісакиевскомъ соборѣхъ и въ иннихъ приходскихъ церк-вахъ для обученія катихизиса и сказиванія проповідь къ церкамъ вышозначеннихъ соборовъ пожелаютъ”...⁶⁸

Українці багато зробили й коло нової московської літератури. На чолі цієї літератури стояв українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і розпочав цю літературу. Так званий класицизм у московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди.⁶⁹

Переклади з західньої літератури довгою низкою пли-вуть до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці су-нули на Москву або просто з України, або робили їх ук-раїнці.⁷⁰

Україна кохалась в драматичній поезії, й утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська драматична літе-ратура — це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; „Львовскаго повѣта шляхетской сынъ” Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві „Комедію о Давидѣ съ Голіаѳомъ и инья комедіи, и училъ комедійному дѣлу 80 человекъ всякаго чина людей”.⁷¹

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С. По-лоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського й сили інших українських драматургів цілком заповнили московський театр. В Мос-

⁶⁸ Н. Петровъ: Акты, т. II, ст. 446.

⁶⁹ Н. Петровъ: Очерки, ст. 47, 27.

⁷⁰ А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 65.

⁷¹ П. О. Морозовъ: Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р., ст. 190-191.

ковській Академії ставили п'єси самі українці. „О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи — пише проф. Н. Петров — можно сдѣлать такое заключеніе: онѣ персажены были въ Москву изъ Кіевской Академіи и культивировались выписанными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представленія и мотивы для своихъ драматическихъ произведеній изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ”.⁷² А коли Петро І розпочав свої реформи, то київські драматурги щиро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах, і думки Петра розказували на сцені.⁷³

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії й заклали театри в найдальших закутинах її. Так, українці ставили свої п'єси й утворили шкільні театри в Харкові, Казані, Тобольську, Новгороді, Смоленську, й навіть занесли його до австрійських сербів.⁷⁴ В Росії українці перші заклали драматичні вистави й давали їх протягом сливе всього XVIII століття. Навіть не забули українці й далекого Сибіру, де наш митрополит Тобольський — Філофей Лещинський (1702-1727) „славныя и богатыя комедіи дѣлалъ”. Сибірський літописець так розказує про це: „Філофей былъ охотникъ до театральныхъ представлений, и когда должно на комедію зрителямъ собиратца, тогда онѣ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ”.⁷⁵

А ось оповідання, як українці „дѣлали комедію” у Шклові. Священик Ілля Турчиновський, що вчився в Києві в Академії, розказує, що коло р. 1715 „прилучившиися изъ Кіева два студента желали у Орши или въ Могилеви ходить до школъ, но не приняты за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе выправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и доменѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не

---

⁷² Н. Петровъ : Очерки, ст. 200.

⁷³ Там же, ст. 152.

⁷⁴ Там же, ст. 216.

⁷⁵ П. Морозовъ : Исторія русскаго театра, ст. III; Н. Петровъ : Очерки, 253.

малує себе римляне болѣзнь и безчестіє принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова”.⁷⁶

Наш вертеп, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії, і його ми бачимо в Смоленську, Новгороді, й навіть у Сибіру — Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі-українці.⁷⁷

Так українці закладали театр по всій Росії.

Свое замилювання до писання віршів українці занесли й до Москви, і вже з половини XVII-го століття в московській літературі досить помітно починає розвиватись силабічна поезія. „Это было — читаемо в одного з дослідників московської літератури — одно изъ ближайшихъ вліяній юго-западной образованности на далекую московскую Русь”.⁷⁸ Пізніше українці занесли до Москви й свою піїтику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піїтики цієї потім і постала та теорія словесности, якої навчають по школах всієї Росії ще й тепер.

Відкриття тонічного розміру — величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, ніби тонічний розмір придумав Тредяківський; отже акад. В. Перетц довів,⁷⁹ що тонізація віршу вперше постала в Україні, а щодо самої Москви, то й там ця тонізація була в пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Усім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три „штилі” — „високий, посредственний і низький”; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на „штилі” українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили в нас в Україні в піїтиках,⁸⁰ і Ломоносов, коли вчився в Києві, міг уже тут довідатися про це.

⁷⁶ „Кіевская Старина” 1885 р., кн. 2, ст. 326-328.

⁷⁷ Н. Петровъ: Очерки, ст. 514, 519, 522.

⁷⁸ А. С. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 474.

⁷⁹ Матеріали и изслѣдованія, т. I.

⁸⁰ А. П. Кадлубовскій: Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, в Збірнику в честь Дринова, Харків, 1908 р., ст. 83-89.

VI

Граматичні українські впливи

Українці завели систему правопису на Москві, і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Смотрицького, скрізь по всьому слов'янському світі запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві, і з деякими змінами кріпко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише: „Вліяніе Грамматики Смотрицкаго дѣйствительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орѳографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшая отчасти, даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее”.⁸¹

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі терміни, що остались в московській граматиці ще й досі: орѳографія, етимологія, синтаксисъ, гласная, согласная, удареніе, слогъ, единосложный, многосложный, запятая, двоеточіе, точка, имя, мѣстоименіе, глаголъ, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ, междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицательное, существительное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усѣченное, степени уравниенія: положительный, превосходительный, роды: мужескій, женскій, средній, общій, виды: первообразный, производный, число: единственное, двойственное, множественное, падежи: именительный, родительный, дательный, винительный, звателный, творительный, склоненіе, спряженіе, глаголъ: личный, безличный, залогъ: дѣйствительный, страдателный, средній, отложительный, общій, лицо: первое, второе, третіе, наклоненіе: изъявительное, повелительное, сослагательное, неопредѣленное, время: настоящее, про-

---

⁸¹ Изъ лекцій, ст. 139-140.

шедшее, будущее, спряженіе: первое, второе, дѣепричас-
тіе, приложеніе, і багато інших.

Правопис Смотрицького був більше пристосований
до старої церковно-слов'янської мови, а на Москві його
ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому
правопис на Москві так далеко відстав від живої вимови.
Всі оці онѣ, онѣ, ея, як і сила граматичних деталей
— скажемо, писати міръ та миръ — все це занесли на
Москву українці.⁸²

Коли з р. 1721 по Росії повелися нові школи, то вчи-
телями туди пішли майже самі українці, головню духо-
венство, і от ці вчителі-українці й рознесли по всіх закут-
ках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас в Україні буква
ѣ завжди читалась як і,⁸³ і навпаки часто замість і писа-
ли ѣ: камѣнь, жѣнка, тѣлко й т. ін. І от наші учителі-ук-
раїнці по всій Росії й почали навчати, — що ѣ пишеться
там, де по-українському маємо і. Звичайно, правило це,
що було живе й розумне в нас в Україні, було чудне,
скажемо, десь у Новгороді чи Смоленську, або в Тоболь-
ску. І як це не дивно, правило це було рознесене по ці-
лій Росії, й воно міцно держиться там аж до нашого ча-
су...

Пізніше, в ХІХ віці, коли вже забули про вчителів-
українців, багато раз здіймалася лайка проти цього ди-
вовища — цього чудного в московській мові правила.
Так, р. 1828 про це писав К. Хабаров: „Говорять, пишите
ѣ во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне
произносятъ и. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно,
чтобъ писать по-руски, надобно ѣхатъ въ Малороссію
или имѣть у себя ручного Малороссіянина для спра-
вок”...⁸⁴

Писав про це й славний критик Білінський: „Го-
ворять, будто есть правило, что слова, которыя въ ны-
нѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчьи выговариваются че-
рез і, должно намъ писать черезъ ѣ... Странное прави-

---

⁸² Уже в „Требнику” П. Могилы р. 1646, л. 62, знаходимо: О мирѣ
всего міра.

⁸³ Наша вимова Мінск зам. старого Мѣнскъ зробилась загаль-
ною й осталась ще й досі. Див. „Р. Ф. В.” за 1916 р., кн. 4, ст. 266.

⁸⁴ „Рукопись покойнаго К. А. Хабарова”, Москва, 1828 р., ст. 41.

ло... Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянь, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и прочихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашемъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянь?”⁸⁵

Звичайно, Білінський не знав уже, що й увесь правопис завели їм ці „Малороссіяне”...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. „Кієвяне — каже проф. А. Архангельський — при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVIII в. въ Московской Руси — хозяева положенія, лучше, наиболее выдающіеся здѣсь дѣятели”.⁸⁶ На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завжди були першими на Москві. Українці щиро віддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII-го віку вони підготували родючий ґрунт для реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помічниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

VII

Українці на Москві в XVIII ст.

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завжди шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за весь XVIII вік в московським культурнім житті перед ведуть, як і давніше, самі українці. Вплив цей у XVIII віці відбивався на всім державнім житті.

---

⁸⁵ Сочиненія, М. 1860 р., т. IX, ст. 491-495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1842.

⁸⁶ Изъ лекцій, ст. 118.

Українці заклали в Москві Слов'яно-греко-латинську Академію на зразок своєї в Києві, і вчителів у цю московську Академію набирали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: „Въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко ученію философіи весма никого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко ученію философіи, риторики и піитики способныи мужи... И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко ученію персонъ изъ Кіево-печерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто обрѣтается, от-правитъ къ Москвѣ обычайно на подводахъ безъ замедленія”.⁸⁷

Уряд академічний, професори та казнодії завжди були з українців.⁸⁸ Московська Академія краще платила своїм професорам і пильнувала переманити до себе професорів з Києва; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й помирав з незвички до клімату.⁸⁹ Бували випадки, — коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Академії брали навіть студентів із Києва.⁹⁰

На всіх вищих духовних посадах — митрополитами, архієпископами, єпископами та ігуменами сиділи по всій Росії самі українці.⁹¹ Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів,⁹² певне, втікаючи від утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними, і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевському монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців, — і всі ці українці були за старшу братію в цій монастирі, з українців був і сам архимандрита, — Сильвестер Черницький.⁹³

⁸⁷ Н. Петровъ : Акты, т. I, ч. I, ст. 39; 1721 р.

⁸⁸ Довгий список їх див. у Н. Петрова : Акты, т. I, ч. 2, ст. 314-326; див. теж і в томах II-V.

⁸⁹ Н. Петровъ : Акты, т. I, ч. II, ст. XVI.

⁹⁰ Там же, ст. XVI та 325, з р. 1744.

⁹¹ Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів Н. Петрова.

⁹² И. А. Шляпкинъ : Св. Д. Ростовскій, ст. 99.

⁹³ Проф. С. Бѣлокуровъ : Матеріали для русской исторіи, М. 1888 р., ст. 162.

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе в Україні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дійшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись, і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів. І 17 квітня 1754 р. за цариці Лисавети видано було височайшого наказу про те, що на архієреїв та на архимандритів можна висвячувати й москалів: „Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссійская, сего апрѣля 17 дня повелѣтъ соизволила: чтобъ къ произведенію на праздныя ваканціи во архієреи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіянѣ, да и въ архимандриты производимы бѣ были жъ и изъ великороссіянъ”...⁹⁴

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: київського митрополита р. 1787-го просять: „Пинскій игумень Ревуцкій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ коихъ бы могль кто тоє мѣсто заступить, гдѣ особливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ челоуѣка, для произведенія туда во игумена велѣтъ, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить”...⁹⁵

А 16 травня 1794 р. було видано височайшого наказу: „что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніях жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церквѣ”, то на це потрібні були „способныя къ тому духовныя особы”, — звичайно, осіб цих набирають найбільше з українців. На це ж діло, щоб допомогати архієпископу Мінському, треба було ще й одного архимандрита, — і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандрита Варлаама, „который природою изъ малороссіянъ, обученъ риторикѣ, философіи и богословіи, и разнымъ языкамъ”. І Синод до того ще й наказав архієп. Мінському: „помянутаго

⁹⁴ Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи”, т. XIV, № 10216, ст. 58-59.

⁹⁵ „Труды Кіев. Дух. Акад.” 1877 р., кн. 5, ст. 344 і кн. 6, ст. 568.

архимандрита Варлаама опредѣлить епархїи своей въ самый выгоднѣйшій монастырь настоятелемъ...⁹⁶

VIII

Український вплив на російські школи

Здавна українці вславились, як гарні педагоги.

Шкіл у нас в Україні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи вчителям завжди було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом західнім, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по „Духовному Регламенту” 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архиєрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архиєреї були українці.⁹⁷

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть у XIX віці. На зразок приведу такий заклик: „Какъ мнѣ извѣстно, — пише архиєпископ Могилівський р. 1786-го митрополитові Київському, — что нынѣ въ епархїи Вашей является немалое число монашествующих заштатомъ, а въ моей епархїи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторику, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій і нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащее”...⁹⁸

І українці пішли на Москву в великому числі,⁹⁹ і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських

⁹⁶ Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 198-200.

⁹⁷ Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. II, ст. XVI.

⁹⁸ „Труды Киев. Дух. Академіи”, 1877 р., кн. 6, ст. 569.

⁹⁹ Див. у Н. Петрова: Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV, ст. 330-335, учителі в 24 школах.

школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була помітною ще й у XIX віці, а дещо залишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архиєрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, *persona grata* при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росії більше були українці.¹⁰⁰

Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 січня 1739 р. по всіх єпархіях Росії; в наказі про це читаємо: „понеже того долго ждать, доколѣ семинаріи по всѣмъ єпархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены будутъ, а между тѣмъ впредь, чтобъ церкви не опустошаютъ, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попрежнему не наставитъ: и того ради имѣетъ Синодъ во всѣ єпархіи къ архиєреямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлитъ; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніємъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической”...¹⁰¹

Коли архиєрей переїздив у другу єпархію, він віз за собою й своїх земляків-учителів.¹⁰²

І українці запосіли всі школи по Росії в найрізніших кутках її¹⁰³, запосіли навіть московський кадетський корпус.¹⁰⁴

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи, і вчителями до їх взяли силу студентів із Києва¹⁰⁵; тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінарією, й постачала вчителів на всю Росію.¹⁰⁶

Жовтня 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: „Какъ для снабдѣнія остальныхъ шестнадцати гу-

¹⁰⁰ „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ” 1907 р., кн. 3, ст. 297, 299.

¹⁰¹ Полное Собрание Законовъ Росс. Имп., т. X, № 7734, ст. 705-706. — Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 294-297.

¹⁰² Н. Петровъ: Акты, т. IV, ст. VI.

¹⁰³ Там же, ст. 149; т. I, ст. 138 sq.

¹⁰⁴ Там же, т. II, ст. 91, 104.

¹⁰⁵ Там же, т. V, ст. 167 sq. з pp. 1786-1794.

¹⁰⁶ Там же, ст. XXV; т. V, ст. I.

берній потребнимъ числомъ учителей къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то и желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ и съ протчими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Кіевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человекъ.¹⁰⁷

Голова „Комиссії объ учрежденіи народныхъ училищъ” гр. Петро Завадовський завжди просив учителів з Києва. Так, 4 жовтня 1789 р. він пише Київському митрополитові: „Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя пожелали. Если такихъ человекъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите”.¹⁰⁸

Митрополит Самуїл Миславський з охотою вислав 15 учителів. Завадовський 4 лист. подякував митрополитові й знову просить: „Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человекъ прибавить 10”.¹⁰⁹ Вволив митрополит і це прохання: „обязательство тѣмъ усерднѣе и ревностнѣе исполняю, — писав він — чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ такового предпріятія”.¹¹⁰ Р. 1790 28-го лютого, Завадовський писав: „сего февраля 14-го дня явились у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человекъ; уже начали ученіе свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю”.¹¹¹

І таке листування тяглося невпинно, і українці їздили на вчительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови „Комиссії объ учрежденіи народныхъ училищъ” гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополитові 4 жовт.

---

¹⁰⁷ Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, № 49, л. 1-2; Див. „Полное Собрание Законовъ Росс. Имп.”, т. XXII, № 16500.

¹⁰⁸ Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 175.

¹⁰⁹ Там же, ст. 179.

¹¹⁰ Там же, ст. 179-180.

¹¹¹ Там же, ст. 182.

1789 року про вчителів-українців: „Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Комиссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Кіевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разпредѣлены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должности съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрію, а потому и размноженію самихъ училищъ”.¹¹²

Так українці працювали по школах усієї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу, — вони їздили вчителями майже по всіх слов'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1733 ціла партія студентів з Києва їздила в Сербію, закладала там школи й навчала в них. Через рік митрополит Сербський писав про цих учителів-українців, що вони „въ наученіи искусни, нравію доброжительни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщатливи и охотни”.¹¹³

Я мушу тут згадати славного українця Юрка Гуця (Венелін, 1802-1839), родом із Карпат. Він зацікавився болгарами, і все життя своє віддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам („О древнихъ и новыхъ болгаряхъ” р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він відродив національність їхню, що потроху гинула й забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотом, і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

В Україні по братських школах був такий звичай, щоб учителі видавали школярам „записки”, і з бігом часу з цих записок і поставали перші підручні шкільні книжки. В Україні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. ін. Перший московський буквар 1634 р. хоч і мав в заголовку: „труды и тщаніемъ многогрѣшнаго Василія Ѳедорова сына Бур-

¹¹² Там же, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. 725, № 66, л. 1.

¹¹³ Там же, т. I, ч. I, ст. 235.

цова и прочихъ сработниковъ”, проте це був простісінський передрук коротенького нашого букваря, що вийшов р. 1621.¹¹⁴ Московські граматики 1648 та 1721 р. — дослівний передрук нашої граматики Смотрицького 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах у Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці, — це катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили.¹¹⁵

IX

Чужі мови — Катехизис — Справщики

Здавна українці вславились, як гарні знавці чужих мов, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в Посольськiм Приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови, — німецьку, латинську, польську.¹¹⁶ В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії Закордонних Справ було більше українців; та й взагалі, „искусного и вѣрнаго латынскихъ и польскихъ писемъ перевотчика” послам за кордон беруть завжди з українців.¹¹⁷ І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Києва.¹¹⁸

Українці рано пішли до місіонерської служби, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сибіру, серед калмиків, камчадалів і т. ін.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші.¹¹⁹ А коли треба було вирішити питання, як

¹¹⁴ А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 141.

¹¹⁵ А. Ежовъ: По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божию въ XVIII столѣтїи и чему обучались, „Странникъ” за 1896 р., т. I, ст. 607. — Див. ще „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.” 1907 р., кн. 6, ст. 297, 298; Н. Петровъ: Очерки, ст. 22.

¹¹⁶ И. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

¹¹⁷ Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 229, р. 1737.

¹¹⁸ Там же, т. V, ст. 488-505.

¹¹⁹ Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. II, ст. 313.

найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим київським ученим.¹²⁰

На службу до закордонних місій при дворах та посольствах завжди кликали українців, і вони служили в Голандії, Лондоні, Костянтинополі, Угорщині, Варшаві, Пекині, Відні, Авгсбурзі, Берліні, Дрездені, Ляйпцігу, Парижі, Стокгольмі й по інших містах. В актах Київської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби, — то їх кличуть „для опредѣленія и посылки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ”,¹²¹ то кличуть до Костянтинополя тих, що можуть навчатись турецької мови,¹²² то їх назначали капеланами при російській місії в Токаї, в Угорщині¹²³ й т. ін.¹²⁴

Коли була заснована в Петрограді медико-хірургічна Академія, то для неї завжди нехватало учнів і їх завжди набирали серед українців, — з студентів Київської Академії.¹²⁵ Часто забирали наших студентів і до державних шпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хірургії та фармації.

„Понеже желательно — наказував р. 1754 найсв. Синод Київському митрополитові — чтобъ изъ самыхъ природныхъ російскихъ достойныхъ людей въ медико-гегургии и фармації воспитать въ тѣхъ искусствахъ, произвестъ въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ вѣсоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безызвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Кіевѣ, въ Харьковѣ, въ Черниговѣ и въ Переяславѣ изъ малоросійскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпусканы были безъ задержанія”...

Щоб заохотити студентів, у наказі вилічувались усі ті розкоші, що їх вони заживуть, коли підуть у ці школи: вони „въ наилутчее себя состояніе привести могутъ,

¹²⁰ Архив Київської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р., № 77. Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 297.

¹²¹ Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 269.

¹²² Там же, т. IV, ст. 234, р. 1777.

¹²³ Там же, ст. 185, р. 1775.

¹²⁴ Див. ще т. I, ч. II, ст. 312; т. V, ст. 88, 542-556.

¹²⁵ Н. Петровъ: Акты, т. IV, ст. 236 sq.

и въ офицерскіе ранги... содержатся на казенномъ кош-
тѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяць,
и сверхъ того свободная квартира, дрова и свѣчи и до-
вольная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется
слуга"...¹²⁶

Такі накази посилали в Київ дуже часто весь XVIII
вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про
катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його
на Москву, митрополит Макарій каже: „Катихизись, и
притомъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ
появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но ка-
жется, въ Москвѣ не понимали тогда достаточно высо-
каго руководственного значенія этой книги”.¹²⁷

Найкращі твори проти розколу написали теж україн-
ці, — згадаймо хоча б „Жезль Правленія” 1665 р. Семена
Полоцького або „Розыскъ о брынской вѣрѣ” 1709 р. Ди-
митрія Ростовського.¹²⁸

В московських церковних книжках була сила поми-
лок, — і ці книжки перевіряли більше українці: це діло
вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх
і патріярхи, і царі; книжки правили й по українських
зразках.¹²⁹

А коли цариця Лисавета розпочала нову Біблію, ба-
жаючи видати її без помилок, то справа ця довго не ла-
годила, аж поки р. 1747-го не закликали українців, ки-
ївських професорів Варлаама Лашевського та Гедеона
Сломинського. Про це найсв. Синод 22 січня 1747 р. на-
казував Київському митрополитові: „По Ея Император-
скаго Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго
церковнаго дѣла, кое производится по именнымъ Ея Имп.
Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей — Бого-
словіи іеромонаха Варлаама Лашевскаго, философіи же
іеромонаха Гедеона Сломѣнскаго, давъ имъ на подъемъ
и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ над-
лежитъ, выслать въ Санкт-Петербургъ немедленно, безъ
всякихъ отмѣнъ и отрицаній”...

¹²⁶ Там же, т. II, ст. 107-110, р. 1754.

¹²⁷ Макарій: Исторія русской церкви, XI, ст. 47-59.

¹²⁸ А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 45.

¹²⁹ И. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 125.

І вони поїхали на північ, упорядкували там Біблію і надрукували її р. 1751.¹³⁰ І вже з цієї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни навіть і тепер. Тому то і в теперішній слов'янській Біблії можна знайти старі українські форми, або старий український наголос (акцент)..

Х

Українська вимова — Спів

Коли на Москві починалася нова літературна мова, то над цією московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці — вони дали кращі зразки її, вони оставили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу...¹³¹

Вплив українців на початкову літературну мову московську був постільки помітним, що відбився навіть на перших московських письменниках,¹³² скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику, і навіть стару українську складню.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою приголосною звук *е* під наголосом в московській мові завжди переходить в *є*: твёрдый, лёгкий. Українська мова не знає цього закону, як не знає його і давня слов'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковно-слов'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук *є*, — і це ми помічаємо навіть у творах Пушкіна, де знаходимо в римах: побѣжден — Лафонтен, при-
нужденно — премѣнно, просвѣщенный — священный.¹³³

¹³⁰ Н. Петровъ : Акты, т. I, ч. I, ст. 366, 368-370.

¹³¹ И. И. Огієнко : Обѣ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ; „Русск. Фил. Вѣстн.” за 1911 р., кн. 3-4.

¹³² Див. П. Житецькій : Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ” 1903 р., кн. 2.

¹³³ Е. Θ. Будде : Очеркъ исторіи современного литературнаго русскаго языка, Спб. 1908 р., ст. 15.

Свою вимову звука *з* українці поширили в Москві, і це гекання довго чути було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку.¹³⁴

Так, навіть А. Сумароков у своїй статті: „Наставленіє ученикамъ” писав, що *з* вимовляється як латинське *g* тільки „въ простонародныхъ словахъ”.¹³⁵

Він же скаржитися, що українці ніби псують на Москві російську вимову. Він писав: „*лѣта* вмѣсто *лѣта* г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, ибо Малороссіяны то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося, яко *всигды, теби, мѣя* и протчія Малороссійскія испорченныя выговору; а особливо пѣвчія многое преобразили... Малороссіянцы вмѣсто *Тебѣ Гѣсподи* — *Теби Госпѣды* и вмѣсто *Гѣсподи помилуй* поють иногда *Госпѣды помилуй* и такъ даляе... Но естли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лѣта*, а вмѣсто *только* — *тилько* и протч., или вмѣсто *однако* — *однакъ* и протч., изъ чево многое уже и воспріято”...¹³⁶

Вимову родового *ея* (замість *её*) занесли в Москву українці,¹³⁷ і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання, — читати тільки так, як написано.

Про український вплив на російську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: „Церковно-славянській языкъ былъ перенесенъ (з Болгаріи) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевѣ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія”. В Кієві за старі віки утворилась своя школа; „усваивая себѣ церковно-славянское произношеніе, новгородское духовенство по-

¹³⁴ Там же, ст. 37; див. ще ст. 9, 25. Див. ще А. Шахматовъ: Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913 р., ст. 59-63.

¹³⁵ Сочиненія, часть X, ст. 52, М. 1782 р.

¹³⁶ О правописаніи, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р., ст. 26-27.

¹³⁷ Е. Будде — там же, ст. 28.

дражало при этомъ Кіевскому”.¹³⁸ В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: Родина нашего великорусскаго литературнаго языка — Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевѣ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ”...¹³⁹

Скрізь по церквах пішла наша вимова, — наш наголос, наше *г*, навіть часом наше *і* замість *ь*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а в придворних церквах наша вимова була заведена один час навіть офіційально...¹⁴⁰

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії, і кріпко почувалася сливе що й до XIX-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й у мові московської інтелігенції.

Крім усього цього українці занесли на Москву свої співи, і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві, і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини, наші ж українці заснували й саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українськім ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751-1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили й послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745-1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема Веделя* († 1806 р.), теслярського сина з Києва; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився, як духовний композитор; до своїх церковних кантат він переніс багато з напіву українських пісень. Він довго працював у Москві, а потім вернувся додому. За якісь політичні справи, з наказу Київського губернатора, Веделя схопили й засадили в „смирительный домъ”, де бідака й помер; похований він у Києві, в Кирилівськім монастирі.

---

¹³⁸ Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913, ст. 59-60.

¹³⁹ Украинский народъ, т. II, ст. 704.

¹⁴⁰ Див. Тимковскій: Мое опредѣленіе на службу, „Москвитинъ” 1852 р., ч. 20.

ХІ

Загальний підсумок

І в який бік життя московського ми не глянули б, скрізь у XVII та XVIII віці побачимо українців, головно духовних. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних від Києва.

Синод писав про це Київському митрополитові: „Понеже высланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Києва, Чернигова, Бѣлагограда и изъ Переяславля іеромонахомъ и прочимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравниенія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послушанія, напримѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учителя, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводъ давать”... І була встановлена на це раз назавжди постійна такса: до Москви за 890 верстов „зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублевъ”, до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп.¹⁴¹

І українці невинно їздили в Москву, і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

Самий навіть Петроград будували українці, як будували вони й північні канали...

---

¹⁴¹ Н. И. Петровъ : Акты, т. I, ч. I, ст. 346.

Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: „Пришелцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое *з* вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т.д. и т.д.”¹⁴² Коли сюди додаємо, що українці були парафіяльними, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, — то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці...

---

¹⁴² Проф. П. А. Безсоновъ : Бѣлорусскія пѣсни, предисловіе, ст. VI, 1871 р.

ЛІТЕРАТУРА. Про вплив України на Москву кращі праці ось такі: П. Пекарскій: Представители Киевской учености въ половинѣ XVII ст. „Отеч. Зап.” 1862 р., кн. 2, 3 і 4. — Ив. Образцовъ: Киевскіе ученые въ Великороссіи, „Эпоха” 1865 р., кн. 1; проти українців. — С. Любимовъ: Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направленія въ Великороссіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. „Ж. М. Н. П.” 1875, кн. 8 і 9. — Архангельскій: Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе Южной Руси къ концу XVI в. „Кіев. Стар.” 1886 р., кн. 5-6. — Його ж: Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особливо гл. II. — В. Эйнгорнъ: Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, „Книговѣдѣніе” 1894 р., кн. 9-10. — Його ж: О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, „Чтенія в Моск. Общ. исторіи и древн.” 1893-94. — Пекарскій П.: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т., Спб. 1862. — К. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914 р.; на жаль, з цієї коштовної праці я не міг скористувати для своєї роботи. — Архангельскій: Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI-XVII вѣка. М. 1888 р. — А. Пыпинъ: Исторія русской литературы, т. II, гл. 8-9, т. III, гл. 4, 6 і 8. — И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій и его время. Спб. 1891 р., гл. 2, 3 і 4. — Н. Θ. Сумцовъ: О вліянні малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. „Кіев. Стар.” 1895 р., кн. 12. — Мочульскій: Отношеніе ю.-р. схоластики XVII в. къ ложноклассицизму 18 в. „Ж. М. Н. П.” 1904 р., кн. 8.

Київ, 1917 р.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ПРИСЯГА МОЛОДИХ НА ВІНЧАННІ

Українська Церква, за довгі роки свого самостійного життя (кажу самостійного, бо канонічна залежність від патріярха Царгородського була в кінці тільки номінальною), витворила чи завела собі багато цікавих ознак, таких ознак, яких не знали інші православні церкви. Ці особливі ознаки витворилися в цілому житті нашої Церкви, — в Богослуженнях, в требах, в церковних звичаях, у святах і т. ін. Пильне око історика, що знає давнє життя нашої Церкви, знаходить такі самостійні ознаки на кожному кроці. Звичайно, ці окремішності церковні глибоко входять у народне життя, народ до них зве, і легко викоринити їх з Церкви не можна.

Загально думають, ніби теперішні богослужбові тексти — це якісь окаменілості, що вже готовими, в теперішній їх формі, давно-давно колись чи не впали з неба. А між тим це зовсім не так. Богослужбові та взагалі церковні наші тексти постійно мінялися, і майже ніколи не мали якоїсь міцної однастайности.

Беру, скажемо, обряд таїнства Шлюбу. Вже в старих грецьких текстах не знаходимо тут повної однастайности, — в одних текстах супроти других є відміни. По старих українських Требниках звичайно маємо два чини — чи Обручення (Заручення) і чин Вінчання (Шлюбу). По 93 правилу шостого Вселенського Собору хто заручився, той мусить і повінчатися; а коли б хто повінчався з дівчиною, що була вже заручена з іншим, той „да подлежит вині прелюбодіяння”. У нас, в Україні, під багатьма впливами, все таки давалася воля молодим розійтися навіть по церковних Заручинах. Цивільні закони не були стійкими на цю справу; спочатку вони забороняли розходи-

тися тим, хто вже заручився, але 1702 р. 3-го квітня дано молодим волю по Обрученні вінчатися чи розійтися. Рок 1775-го російський Синод нарешті наказав з'єднати два чини — Заручення та Вінчання в один, і заборонив робити їх в різний час. Ця заборона йшла рішуче проти нашої церковної традиції.

В Україні в таїнстві Шлюбу довгий час не було єдності, як не було її і в інших православних народів. Великий організатор Української Церкви, митрополит Київський Петро Могила, скаржився в передмові до Требника 1646 р., що по наших Требниках нема єдності, а часом опущено в них найголовніше. „На око те побачиш, — каже він — Чительнику Освящений, коли поглянеш до Виленських та Острізьких Требників, де в таїнстві Шлюбу або в Відправі Вінчання шлюбних слів, в яких згода молодих (а це є форма таїнства) виявляється, не положено; зачим рознь і дивнії питання бивають от священників, а подчас жадного питання не чинячи о шлюбованню, молитви тільки щегульние над вступаючими в малженство читают”.

Петро Могила, щоб покласти край таким розбіжностям і щоб запровадити єдність в Українській Церкві, склав, на основі давніх грецьких, почасти латинських джерел свій славнозвісний Требник, що вийшов у світ з Київської печерської друкарні р. 1646-го, а до того був ухвалений на соборі в Києві. Требник цей прийняла не тільки Церква Українська, але й всі православні церкви.

Про деякі особливості в таїнстві Шлюбу по цьому Требникові я й хочу розказати.

„По святій Літургії, коли священник стоїть у Вівтарі, приходять молоді, що бажають заручитися, до церкви („на паперть”), і стають перед церковними дверима: молодий праворуч, молода ліворуч. Священник, облачений в епитрахиль та фелонь, виходить з Вівтаря, йде до молодих, бере з рук їхніх два персні, золотий та срібний, кладе їх на правім боці св. Трапези — срібний праворуч, золотий ліворуч, один близько одного. Вийшовши до молодих знову, ієрей тричі хрестить голови їхні. По цьому дає їм запалені свічки, вводить їх у церкву й ставить перед Святими Вратами, молодого праворуч, молоду ліворуч. Обкадивши їх нахрест і віддавши кадило, зараз пи-

тає спершу молодого „рускимъ (цебто українським) язикомъ, глаголя:

Маешъ Имкъ неотмѣнный и статѣнный умыслъ заручити собѣ тепѣрь тую Имкъ, которую тутъ передъ собою видишь, въ станъ малженскій, а гды тому часъ будетъ, поняти ей собѣ за малжонку?

Молодий відповідає: **Маю, велѣбный отче.**

По цьому питає священник молоду.

Маешъ Имкъ неотмѣнный и статѣнный умыслъ заручити собѣ тепѣрь того Имкъ, которого тутъ передъ собою видишь, въ станъ малженскій, а гды тому часъ будетъ, поняти его собѣ за малжонка?

Молода відповідає: **Маю, велѣбный отче.**

По цьому священник знову питає молодого **рускимъ языкомъ:**

Не шлюбовалесь иншой котóрой шлюбу малженского?

Відповідає: **Не шлюбовалемъ, велѣбный отче.**

Потім питає молоду:

Не шлюбовалась иншому котóрому шлюбу малженского?

Молода відповідає: **Не шлюбоваламъ, велѣбный отче.**

І знову питає втретє священник молодого:

Объцѣешь Имкъ кому иншому шлюбу малженского, opróчь тоеи Имкъ, ажъ до ей смѣрти не шлюбовати?

Молодий відповідає: **Объцѣю, велѣбный отче.**

І молоду по тому питає:

Объцѣешь Имкъ кому иншому шлюбу малженского, opróчь тому Имкъ, ажъ до его смѣрти не шлюбоваты.....

Молода відповідає: **Объцѣю, велѣбный отче.**

А по цьому в Требнику читаємо (на ст. 398-399) таку замітку: „Блюди и опасно сохрани сѣ, о Іерею! Аще единъ отъ нихъ ничто же на твоя вопрошенія отвѣщаетъ, или аще речетъ, яко не хочу, да никакоже дерзнеши обручити ихъ, но абіе престани, има же повели отити въ свояси. И сѣ паки виждь и сохрани, яко сѣя вопрошенія точію быти имуть, егда не абіе вѣнчаются новоневѣстныи, но отглагаемо бываетъ вѣнчаніе ихъ въ ино. время. Егда же абіе по Обрученіи и Вѣнчаніе абіе бываетъ, тог-

да сія вопрошенія не творить Іерей, но точія по скончаніи Обрученія вопросы, яже предъ Вѣнчаніємъ, творить”.

І по цьому починається чин Заручення.

„Коли ж молоді захотять вінчатися зараз по Зарученні, вони трохи відступають від Царських Врат „до паперти”, поки серед Церкви поставлять стола. Перед столом стелиться на землі килим або яка інша нова й чиста тканина, на якій стоятимуть молоді. Коли все це зроблено, то йде священник та диякон з кадилом, а перед ними несуть свічку, до молодих, обкаджує їх, і веде їх до стола, а молодих провожають по звичаю друзі та рідня, а хор співає Псалмо 127. Молоді підходять до стола й стають на килимі, молодий праворуч, молода ліворуч, лицем на схід. А священник входить у Вівтар, кладе вінці на хреста й бере їх (вінці та хреста) в ліву руку, а Євангелію в праву, виходить і кладе все на столі. Стає по цьому перед Св. Дверима коло стола і, ставши лицем до молодих, проказує їм повчальне шлюбне слово”.

Це повчальне слово на Шлюбі звичайно проказувалося українською мовою; його видруковано в тодішній українській мові на л.л. 37-44 у львівськiм Требнику (православнім) єпископа Арсенія Желиборського 1645 р.; слово змістовне й дуже гарне, дається справді розумна наука молодим. Між іншим, священник тут так навчає молодого: „Тымъ же способомъ ты, сыну милый, на тось повинень добре памятати, же малжонку свою маєшь мѣти за сполного и сердечного собѣ пріятеля и товариша, а не за невольницу и подножка, абовѣмъ не з ноги ти еи Богъ створилъ, але з ребра, близко сердца будучого, абысса оттоль училъ и зналъ еси быти собѣ пріятелемъ сердечнымъ и оной щирую любовь з сердца показывалъ” (л. 41). Як бачимо, жінка високо ставилася в Україні вже тоді.

Закінчивши проповідь, питає священник молодого **руськимъ языкомъ, глаголя:**

Маєшь, Имкъ, волю добрую й непримушбную, и постановленный умыслъ поняти собѣ за малжонку тую Имкъ, которую туть передъ собою видишь?

Молодий відповідає: **Маю, велѣбный отче.**

І знову питає його священник:

Не шлюбівалесь иншой котóрой вѣры малжѣнскои?
Молодий відповідає: **Не шлюбівалемъ.**

Тоді священник, дивлячись на молоду, питає її:

**Маєшъ, Имкъ, волю добрую й непримушóную, й по-
становлѣный умыслъ поняти собѣ за малжóнка того,
Имкъ, котóрого передъ собóю тутъ видишъ?**

Молода відповідає: **Маю, велѣбный отче.**

Знову питає її священник:

Не шлюбівалась кому иншому вѣры малжѣнскои?

Молода відповідає: **Не шлюбіваламъ.**

По цьому в Требнику замітка (ст. 407-408): „Зри, о Іерею, и внимай опасно, аще женихъ или невѣста не отвѣщаетъ ти на вопрошеніе твое сіе, или единъ отъ нихъ речеть, яко не хочу, да никакоже дерзнеши вѣнчати ихъ, подъ изверженіемъ отъ сана твоего, но абіе престани и повели има ити въ свояси. Аще же къ всякому вопрошенію соизволителнѣ безъ прекословія отвѣщаета оба, преднаписанное Послѣдованіе по указу все соверши”.

Далі вже йде чин Вѣнчання.

В цьому Вѣнчанні маємо особливий звичай, якого не знали інші православні слов'янські церкви, — це обряд присяги молодих на вірність один одному. Присягу цю до свого Требника митр. П. Могила взяв з західніх Требників; присяга ця відбувалася по молитві священника „Благословенъ еси, Господи Боже нашъ”, перед словами: „Вѣнчається рабъ Божій”.

В київськiм Могилянськiм Требнику 1646 р. на ст. 416-417 цей звичай присяги описано так:

„По молитвѣ же абіе Іерей, вземъ шуицею своєю десницу женихову, десницею же десницу невѣстину, и обоя сопрягъ въкупѣ, подемятъ епітрахиля конецъ паки обвязує крестаобразно, обвиваетъ я (їх) тѣмъ, и сицѣ придержива, повелѣваетъ има обѣтъ другъ другу творити предъ Богомъ, словеси сими, бракъ законный составляющими. Въ первыхъ женихъ по единому словеси, Іерею предвѣщающе, въ еже услышати и отъ Іерея и отъ предстоящихъ, **свойствѣннымъ Рѹскимъ языкомъ** глаголетъ, рекшу Іерею: мовъ за мною:

Ія, Имкъ, берѹ собѣ тебе, Имкъ, за малжóнку и шлюбую тобѣ мѣлость, вѣру и учтѣвость малжѣнскую, а ижъ

тебѣ не отпушѹ ажѣ до смѣрти, такѣ ми Бѣже, въ Трѣйци святой єдинѹй, помози, и всѣ святыи.

Скончавъ же сія, абіе Іерей невѣстѣ повелѣваетъ глаголати, самъ предвѣщаѹя словеса сія, она же такожде уразумителнѣ да глаголетъ, въ еже и от Іерея и отъ предстоящихъ услышаннымъ быти глаголомъ ея, Іерею рекшу: мовъ за мною:

Іа, Имкѣ, берѹ собѣ тебѣ, Имкѣ за малжѣнка, и шлюбую тобѣ мѣлость, вѣру, учтѣвость и послушенство малжѣнское, а ижѣ тебѣ не отпушѹ ажѣ до смѣрти, такѣ ми Бѣже, въ Трѣйци святой єдинѹй, помози, и всѣ святыи.

Аще же сія без преткновенія оба изрекутъ уразумителнѣ, Іерей шуицею придержѣ руцѣ єю (їхні), десницею благословляетъ крестаобразно, глаголя: Еже Богъ сочѣта, чѣловѣкъ да не разлучаетъ. Се же рекъ, разрѣшаетъ руцѣ єю, и испустивъ епітрахиль, прѣжня совершаетъ молитвы.

Зри, о Іерею, и опасно сохрани. Аще єдинъ от новобрачныхъ предрѣченнаѣ обѣтовнаѣ словеса, без нихъ же законный бракъ составитися никакоже можетъ, да никакоже дерзнеши вѣнчати я, но абіе престани, има же въ свояси отити повѣли. Аще же оба изрекутъ, вземъ святое Євангеліе, даждѣ има лобзати є, первѣе жениху, потом же невѣстѣ". По цѣому йде далѣ Вѣнчання.

Так відбувається звичай присяги молодих на Вѣнчанні. Звичай цей у давній Українській Церкві був у надзвичайній повазі, — без нього Вѣнчання не рахувалося законним. В Метриці Шумлянського 1687 р., в кінці четвертої книги приведено цю саму присягу, а під нею замітка: „Без сея же присяги малженство важное быти не можетъ”, цебто проводиться та сама думка, що й у Требнику 1646 року.

Цей обряд присяги знаходимо по всіх давніх українських Требниках, з 1646 р. починаючи, як київських так і львівських (я переглянув їх декільки десятків у Львівському Національному Музеї); в Требниках московських цієї присяги нема.

Пізніше, з р. 1720-го, з наказу царя Петра І, російський Св. Синод почав пильно доглядати, щоб у київських церковних книжках не було ніяких відмін супроти книжок

московських¹; „церковныя старыя книги — наказував суворий цар друкарням київській та чернігівській — для совершеннаго согласія съ великороссійскими, съ такими жъ церковными книгами справливать прежде печати съ тѣми великоросскими печатми, дабы никакой разни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ ни новыхъ изданей, не объявляя объ оныхъ въ Духовной Коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастырехъ (в друкарнях київській та чернігівській) не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти”.

Ось оцей наказ 5 жовтня 1720 р. і був реальним початком нищення особливих звичаїв в Українській Церкві. З цього часу Требники друкуються в Україні вже по московських зразках, — і з них зникає такий важливий у нас обряд присяги молодих на Вінчанні. Але в Требниках львівських, куди не міг досягти суворий Петрів розпорядок, цей звичай залишився аж до сьогоднішнього дня, — в Галичині й сьогодні під час Вінчання молоді присягають.

Проте, не дивлячися на царський наказ, в Україні довго ще, аж до середини ХІХ-го віку, по глухих закутках таки відбувався обряд присяги на Вінчанні. Народ пам'ятає цей звичай ще й сьогодні. І цікаво, що коли припинився вплив московського Св. Синода, обряд присяги на Вінчанні стихійно відновився на Волині. І тепер часто народ вимагає від волинського священника: „Вінчайте дітей наших з присягою, щоб подружжя міцніше було”!

Як бачили ми, і запитання молодим, і присяга — все відбувалося в українській мові. Красномовний доказ, що українська мова вдавнину була вже мовою церкви.

Подам іще приклад, — як у давнину проголошувалися в церкві шлюбні заповіді. В Метриці (православній) єпископа Йосифа Шумлянського 1687 р. форма заповіді така: По Літургії священник оголошує своїм парохіянам: „Ведлугъ давного звичаю и постановенія церковного доношу милостямъ вашимъ, наймилішіи мои парохіане, до вѣдомости, ижъ шляхетный, — albo славетный, albo тежъ

¹ Докладніше про це див. Ів. Огієнко: Історія українського друкарства, т. І, ст. 279-295. Львів, 1925 р.

працовитый младець, albo вдовець — на имя... шляхецтвомъ або прозвискомъ той а той, з того а того мѣста або села, сынъ того а того, хочеть собѣ поянти въ станъ малженскій панну — albo вдову — на имя (также и оную треба прозвискомъ именовати). Кто бы зналъ межи тыми особами яковое сродство, повиновацтво albo яковую перепону, прошу и жадаю — донесѣте мнѣ о тымъ вѣдати, а то есть першая церковная заповѣдь. — Тымъ же способомъ чини и другую и третью”.

В Требнику, що виданий в киево-печерській друкарні за благословенням архимандрита Печерської Лаври Іосафа Кроковського (1697-1709) форма заповіді така: „По божественной Літургії абіе прежде Отпуста, Іерей, ставъ на амбонѣ, аще рускимъ языкомъ люди да наминаеъ: Вѣдомо да будетъ всѣмъ вамъ, православниі христіане, которіи тутъ, въ томъ дому Божіимъ обещными есте, ижъ Имярекъ младець, Имярекъ, панна, з того и того дому, и Парохіи, за помощю Божією, замышляють въ станъ малженскій вступити. Протожъ наминаемъ васъ всѣхъ в'обецъ и когождо зособна, абы, если кто вѣдаеъ якую покровность, albo повиноватство, albo духовный звязокъ, albo якую колвекъ иншую перешкоду между ними быти, которая бы имъ зъ собою въ малженство вступити забороняла, оную зъ повинности намъ яко найрихлѣй ознакоми, и о томъ наминаемъ разъ першій albo другій albo третій” (примірни́к львівського Національного Музею № 368, л. 112 б.; у цім Требнику є й присяга молодих).

Це, що я розповів тут, нехай стане нам красномовним прикладом, що при сьгоднішніх перекладах богослужбових книжок на українську мову не можна додержуватися, як то в нас роблять, тільки теперішніх московських синодальних видань. Вдавнину ми мали свій український повний круг богослужбових книжок, і тільки їх ми й повинні триматися при наших перекладах.

20. X. 1925. Національний Музей у Львові.²

---

² Видруковано було в „Духовній Бесіді” 1925 р. ч. 22.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

СТАРА ФОРМА ПРИСЯГИ НА ВІНЧАННІ

Бережімо свої українські церковні звичаї¹

Широке наше громадянство звичайно дуже мало уявляє собі розуміння самостійної церкви в її цілому житті. У нас панує думка, що коли в якійсь церкві відправляють ту чи ту Службу українською мовою, то вже тим самим і Церква Українська. Погляд такий дуже поверховний і зовсім не відповідає історичній правді.

Ще на весні нашої революції, в січні 1918 року запрошено мене, тоді приват-доцента Університету св. Володимира, прочитати виклад на I Всеукраїнським Церковним Соборі в Києві про Українську Церкву. Я охоче прийняв це приємне мені запрошення Всеукраїнської Церковної Ради, і 13 січня н. ст. прочитав численним учасникам Собору двогодинний виклад. Тоді я вперше голосно на цілу велику Україну накреслив свій план „Відродження Української Церкви” (така була тема мого реферату), і тоді я вперше також голосно сказав, що ми потребуємо найбільше дерусифікації нашої церкви, цебто відродження цілої тієї Церкви, що вже була в нас. Звати це „українізацією” церкви — то значить не розуміти справи, і один процес — ясний, церковний і канонічно чистий, замінювати другим процесом, в яким люди злої волі легко додають політичні цілі.

І оце минає вже багато літ з того часу. В міру своїх сил я не мало працював для поширення ідеї відродження Української Церкви, і в першу чергу — дерусифікації її. А сьогодні можна знову голосно запитати: чи ж широке

---

¹ „Наша Культура” 1936 р., кн. 11, листопад.

наше громадянство пересяклося ідеями необхідности відродження своєї Церкви в цілому, чи воно їх дійсно глибоко розуміє? Чи воно знає життя нашої Церкви й до її обмосковлення? На жаль, мушу рішуче ствердити, що справа ця мало пішла далі від того, якою була вона в 1918 році... Звичайно, багато причин на те було, але не все причин слухних...

Навіть „українізувавшись”, ми дивимось на свою церкву головню через російські окуляри. Всеукраїнська Церковна Рада в Києві, як знаємо, поперекладала різні Богослужбові книжки на українську мову. Але... доля пожартувала з їхньої праці: переклади зроблено не з своїх колишніх книжок, але з „чинів” московських. Цебто: вбрали москаля в українську одежу...

І сьогодні широке українське громадянство наче й не знає, що Українська Церква здавна має свої власні Богослужбові книжки, власні „чини”, часом дуже відмінні від чинів московських. Приєднавши Українську Церкву до своєї, московський уряд силою заборонив нам уживати власних Богослужбових книжок, накинувши нам книжки московські. І цих чужих книжок ми вживаємо ще й тепер, хоч революційна завірюха давно вже й сліди замела по тих, що палили стародавні Богослужбові книжки українського видання.

Одна церковна книга заслуговує особливої уваги кожного церковного діяча, кожного українського священика — це т. зв. Требник. І досі по всіх наших церквах уживають тільки Требників російських, а про наш власний український Требник, напр. 1646 р., що його видав митрополит київський Петро Могила, ми зовсім забули... Його не тільки не перекладено, але й взагалі не переведжено, навіть добре не досліджено з українського погляду. І через це ми так мало знаємо про свої власні обряди, про свої власні колишні церковні звичаї.

Треба сказати, що збереглося багато й інших Требників, не тільки друкованих, але й писаних, в яких постійно маємо ті або ті особливі українські церковні звичаї. На жаль тільки, усе це лежить у нас неораним полем, ніяких докладніших дослідів у цій справі не зроблено. А коли що тут і починається, то ці наші давні звичаї рівня-

ються зо звичаями... московськими; і звичайно їх відкидають, бо в московських Требниках нема їх...

А треба сказати, що широкий загал українського селянства ще не стратив остаточно пам'яті про власні колишні церковні звичаї, і частенько просить своїх отців духовних відслужити їм такі треби, яких ті й не знають, бо їх нема в сучасних російських виданнях Требника.

Щоб довести правдивість вище сказаного, подам тут деякі відомості з чину Шлюбу з українських Требників. У своїй статті: „Присяга молодих на вінчанні” загальні відомості в цій справі я вже подав був. Справа в тім, що наші українські Требники з XVI-XVIII віків, як писані, так і друковані, звичайно мають деякі місця в чині Обручення та в чині Вінчання молодих також українською мовою; це будуть обіцяння та присяга (шлюб) молодих на додержання вірності один одному. Я переглянув багато найрізніших українських видань, і скрізь у них бачив цю присягу тільки українською мовою.

А ось випадково знайшов я рукописного Требника з Полісся, писаного не одного часу — частина його десь із кінця XVI віку, частина — з другої половини віку XVII-го. У давнішій частині вміщено й два чини: „Чинь Обрученію” та „Чинь Вѣнчанію”. Безумовно, ці Чини або походять іще з часу до Могилянського, або взагалі подають трохи інший Чин. На жаль тільки, мій Поліський рукопис — це Малий, цебто скорочений Требник, в яким пояснень (рубрики) подано дуже скупо.

Починається чин Вінчання (по Обрученні) в Поліським Требнику так: „Входять младенецъ и девица съ дружинами своими въ церковъ”. У кого з нас не повстає перед очима така мальовнича картина приходу чи приїзду до церкви молодих в оточенні своїх друзів, про що тут коротко зазначається: „съ дружинами своими”! Ще один доказ на те, що давні Богослужбові книжки наші справді відповідають сьгоднішнім церковним народнім обрядам.

„Къ ним же іерей обычно напомене рекъ”, — читаємо далі. Дійсно, як знаємо, перед початком Вінчання (по Зарученні) в нашій Церкві постійно говорилося відповідно слово, зразки яких живою мовою пізніш попали навіть до друкованих Требників. Через це в нашій рукописній Требнику це Слово назване „обичним”.

По цьому зараз же відбувається Вінчання: „По семъ прїймъ вѣнецъ, вѣнчаєть жениха первѣе, глаголя: Вѣнчаєтся рабъ божій” і т. д. (а в Требнику П. Могили 1646 р. перше присяга молодих, а вже потім Вінчання). А далі йде надзвичайно цікава присяга молодих один одному на вірність.

„Та ж въздав руцѣ ихъ правы, — читаємо в Поліськім Требнику, — в лѣвыя ж давъ свѣща, глаголетъ жениху, а онъ ієрея наслѣдуя, то ж глаголетъ: Я (имя рекъ) беру тебе собѣ за одну власную а правдивую жону і помощницу, а шлюбую тебѣ часу щасливого и нещасливого никгды не опускати до смерти моеє ал’бо твоеє; так ми пане Боже помози и всѣ святыи”. По тому цілує Євангелію й хреста. „Тое ж и дѣвица маєть мовити за ієреом”.

Ця форма присяги (шлюбу) надзвичайно цікава, бо вона виразно свідчить, як у той час, в кінці XVI — на поч. XVII віку дивилися на саму істоту шлюбу. „Я беру тебе за помощницу”,² присягав тоді молодий, так само й вона присягала йому: „Я беру тебе за помощника”. Ото ж сходяться двоє молодих і присягають один одному як рівний рівному, сходяться на те, щоб ціле життя допомагати один одному, і присягають не тільки на це, але й на те, що „часу щасливого й нещасливого ніколи не опускати-му тебе до смерти моєї або твоеї”... Це вже високе, зовсім культурне розуміння як самої істоти ніколи нерозірвального шлюбу, так і найголовніших обов’язків чоловіка й жінки. А це все свідчить і про високу культуру нашого народу в тодішній час.

В православнім Требнику єпископа львівського Арсенія Желиборського з 1645 р. знаходимо дуже змістовне Слово молодим на Вінчанні, а в нім на л. 41 читаємо: „Тимъ же способомъ ты, сыну милый, на тось повиненъ добре пам’ятати, же малжонку свою маєшь мѣти за сполного и сердечного собѣ прїятеля и товариша, а не за невольницу й подножка, абовѣмъ не з ноги ти еси Богъ створиль, але з ребра, близко сердца будучого, абысса отоль училь и зналъ еи быти собѣ прїятеlemъ сердечнымъ и оной щирую любовь з сердца показывалъ”. Оце

---

² Пор. книгу Буття II, вірш 18: „І сказав Господь Бог: Не добре чоловікові бути самому; сотворімо йому таку помічницю, щоб до пари була йому”.

вам правдивий малюнок, як за давніх часів ставилися до жінки в Україні. І цей високо-культурний погляд відбився навіть, як бачимо, в наших тодішніх церковних книжках. Тепер у книжках цих цього вже нема...

До друкованих українських Требників увійшла трохи інша форма присяги, переважно та, яку поширив моголианський Требник 1646 р.; в нім на стор. 417 читаємо: „Женихъ, свойственнымъ Рускимъ языкомъ глаголетъ, рекшу Іерею: мовъ за мною: Я (имя рекъ) беру собѣ тебе (имя рекъ) за малжонку и шлюбую тобѣ милость, вѣру и учтивость малженскую, а ижъ тебе не опушу ажъ до смерти, такъ ми Боже, въ Троици святой єдиный, помози и вси святїи”. Так само присягає й молода, але до її присяги вже додано речення: „шлюбую тобѣ милость, вѣру, оучтивость и послушенство малженское”. Погляд на жінку, як бачимо, трохи змінений.

Оця присяга молодих на Вінчанні жила в Українській Церкві аж до часу, поки російський уряд не заборонив друк осібних українських Богослужбових книжок (5 жовтня 1720 р.), а частинна жила вона й до кінця XVIII віку.³ Уже ця сама присяга молодих живою мовою — красномовний доказ, що українська мова вдавнину була такою мовою церкви.

Викинена силою в Україні, ця присяга ще й досі живе в Галичині, в церкві греко-уніятській. В 1925 р. у Львові вийшов Требник, що опрацював його свящ. Тит Мишковський; на жаль, тут уже присягу перекладено⁴ на церковно-слов'янську мову (з українського тексту Петра Могили): „Азъ (имя рекъ) поємлю тебе (имя рекъ) въ жену, и обѣщаваю тебѣ любовь, вѣру и честность супружескую, и яко не имамъ оставить тя даже до смерти, тако ми, Боже, помози и вси святїи” (ст. 69). Так само перекладено тут або взято з московських текстів і всі інші місця, що від віків читалися в україн. Церкві живою мовою.

³ Згадка про присягу, шлюб, з польського (*ślub*) широко позосталася в Україні ще й тепер у виразі „шлюб брати” (вінчатися). Таким чином народ присязі надав такого важливого значення, що навіть ціле таїнство Вінчання зве Шлюбом, цебто присягою.

⁴ Пор. у Требнику Петра Могили 1646 р., стор. 417: „Женихъ свойственнымъ Русскимъ (цебто українським) языкомъ глаголетъ”.

Те, що я розповів тут, нехай стане нам красномовним прикладом, що при сьогоднішніх перекладах чи опрацюваннях Богослужбових книжок на українську мову не можна додержуватися, як то в нас роблять, тільки теперішніх російських т. зв. „синодальних” видань. В давнину ми мали свій український повний круг Богослужбових книжок, і цього ніколи не повинні ми забувати. Не повинні забувати також і того, що ми мали свій власний цілий церковний уклад, сильно відмінний від укладу московського: свій спис святих, своє розуміння церковного права.

Свої власні звичаї більш заохочують людність до церкви, міцніш зв'язують їх із нею, самій же церкві нічим не шкодять. „*In una fide* — писав Григорій Двоєслов (Migne, т. 77, ст. 437) *nihil officit sanctae ecclesiae consuetudo diversa*” (при одній вірі різний звичай нічого не шкодить святій церкві). Отож — плекаймо свої українські церковні звичаї!

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ПОРЯДОК СВ. ПРИЧАЩЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ

Греко-уніятська церква довгий час мала церковні звичаї зовсім такі, як і православна українська церква. Цілі віки різниця між цими церквами була тільки в тому, що уніятська церква визнавала папу римського своїм головою, чого не визнавала церква православна. І тільки за останнє століття греко-уніятська церква стала сильно католичитися, невпинно переймати звичаї римо-католицької церкви й забувати свої споконвічні православні українські обряди.

Серед цих звичаїв забула вже греко-уніятська церква й свій давній порядок Святого Причащення, замінюючи його на порядок римо-католицький. Маю на увазі зовсім нову звичку в греко-уніятській церкві, — під час Святого Причастя не причасники підходять стоячи до священика, а навпаки: священик підходить до кожного зокрема причасника, що стоять навколішках.

З найдавнішого часу, як то знати з позоставших рукописних Службеників та з стародавніх образів, у Православній Українській Церкві все був звичай причащатися стоячи: священик з Чашею стоїть у Святих Вратах, а до нього побожно підходять по-одинці причасники, склавши руки навхрест на грудях. Клирики, чи взагалі дві старші поважні особи тримають великого покрову так, що він знаходиться під святою Чашею й під підборіддям причасника, — в разі чого Святі Дари впали б на Покров. По Причасті священик пильно витирає Покрівцем уста причасникові. В греко-уніятській церкві всі ці стародавні зви-

чаї вже викидаються й замінюється їх на звичаї римо-католицькі: тут причасник стоїть навколішках, а священник підносить йому Святі Дари.

Для вірних Української Православної Церкви мають особливу обов'язуючу силу власні стародавні звичаї; на наше щастя, ми про них досить докладно знаємо з своїх стародрукованих Служебників, а особливо з православного Служебника, що вийшов із Стрядинської друкарні, в 1604 році.

На одному з Соборів в Бересті, деся в 1594 р., зібралися були всі українські православні архиєреї (унії тоді ще не було). В числі інших питань обмірковували й справу церковних звичаїв та богослужбових книжок, у чім не було тоді єдності. Архиєреї постановили, щоб справою виправлення видання вірним церковних книжок зайнявся львівський єпископ Гедеон Балабан, найбільш освічений ієрарх того часу.

Виконуючи постанову Собору, єпископ Балабан заклау у місті Стрядині на Бережанщині відповідну школу, а при ній друкарню. Першою працею, яку зробили видатні вчителі під проводом єпископа Балабана, був Служебник: Балабан зібрав багато старих Служебників і на їх основі склав дуже добру книжку для вжитку Української Церкви. Цікаво, що до цього Служебника Балабан уніс також ті українські звичаї, що були в нас з давнього часу. І цей виправлений Служебник вийшов із Стрядинської друкарні 22 січня 1604 року.

Стрядинський Служебник 1604 р. в цілм православнім світі користався великою повагою, — з нього правила Служби православні й навіть уніяти аж до останнього часу. Його багато разів передруковували в Києві та Львові, його ж передрукував і славний митрополит наш Петро Могила в Києві.

Порядок Святого Причащення в нашій церкві має зрозуміле величезне значення. А в теперішній час і в церковній літературі, а ще більше в самім житті провадяться безконечні сперечання між православними та уніятами за зміст цього порядку. Щоб допомогти тим, хто хоче дотримуватися стародавнього українського порядку Святого Причащення, подаю тут відповідні виписки з л. л. 165-167 львівського Служебника 1646 року; подаю також і

український переклад. Порядок (чин) дуже докладний,
— не забуто навіть довгих українських вусів!

Оригінал 1646 року церковно-слов'янський

Діаконъ отверзаєть Двери св. Олтаря.

Іерей же, поклонься єдиною низко, вземлетъ св. Потиръ со благоговѣніємъ, и даєть Діакону; онъ же, вземъ и отъ руку его, приходитъ и станєть во св. Дверехъ, и, поднесъ и обѣма руками, глаголетъ къ предстоящимъ людемъ велегласно: „Со страхомъ Божиимъ”...

И бываєть причащеніє общее сицевымъ образомъ... Діакону ставшу въ Царскихъ Дверехъ и возгласившу: „Со страхомъ Божиимъ”..., Іерей вземлетъ отъ него св. Чашу и, ставъ самъ посередъ Царскихъ Дверей, обѣма руками благовѣйно божественную держитъ Чашу. Причаститижеся хотіящїи приступають близу, и, ставше чинно, глаголють вси, провождающе имъ Іерею тропари сія: „Вѣрую, Господи, и исповѣдую”... И ударяєть Іерей десницею перси своя єдиною, и съ нимъ вси причаститися имущїи, глаголюще: „Помяни мя, Господи, егда прїйдеши въ Царствїи си”. Вторицею же біюще перси, глаголють: „Помяни мя, Владыко, егда прїйдеши въ Царствїи си”. Третицею же ударяюще перси, глаголють: „Помяни мя, Святый, егда прїйдеши въ Царствїи си”. И абїє молитву сію: „Владыко Человѣколюбче”...

По скончанїи же сихъ Молитвъ, приходитъ єдинъ по єдиному со всякимъ благовѣніємъ и страхомъ Божиимъ, со умиленіємъ же, и аще мощно, и со слезами, и каждо ихъ покланяєтся єдинощи до землѣ, и воздвигся, слагаєть руцѣ крестообразно къ персемъ, и лобзаєть прежде честный Крестъ. Поддержажїи же великій Покровецъ клирици, подъ св. Чашею, подлагають причаститися хотящому Прокровецъ под браду, онъ же, отверзъ уста своя благолѣпно (и аще усы великіє имать, прежде да скрутить я, еже никакоже омочитися имъ въ божественной Крови) и очима горѣ зря, со вѣрою и страхомъ прїємлетъ божественныя Тайны отъ руки Іерейскїя.

Іерей, коегождо ихъ причащая, глаголетъ: „Честныя и святаыя и пречистыя Плоти и Крове Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа причащается рабъ Божїй (имя

рек) въ оставленіе грѣховъ своихъ и въ жизнь вѣчную". И отираєть устѣ его св. Покровцемъ, онъ же лобзаєть край св. Чаши, Іерею глаголющу: „Се прикоснуса устамъ твоимъ, и отимєть беззаконія твоя, и грѣхи твоя потребить". Причастникъ же, поклонься со благоговѣніємъ низко, отходитъ, внутрь души своя хвала и благодаря Бога о толици благодати, ея же сподобися".

Український переклад:

Диякон відчиняє Двері св. Вівтаря.

А священник, низько вклонившись один раз, бере св. Чашу з побожністю й передає дияконові; а той, узявши її з рук його, приходить і стає в св. Дверях, і, піднявши її обома руками, виголошує до людей, що с т о я т ь : „Зо страхом Божим..."

І відбувається загальне причащення таким чином... Як диякон стане в Царських Дверях і проголосить: „Зо страхом Божим"... , священник бере від нього св. Чашу і, ставши сам серед Царських Дверей, обома руками побожно держить божественну Чашу. А причасники підходять ближче, і с т а в ш и пристойно, проказують усі за священиком оці тропарі: „Вірую, Господи, й ісповідую"... І вдарєє священник правою рукою в груди свої один раз, а з ним усі, що мають причащатися, проказують: „Пом'яни мене, Господи, як прийдеш до Царства Свого". Ударяючи другий раз в груди, проказують: „Пом'яни мене, Владико, як прийдеш до Царства Свого". Третій раз ударяючи в груди, проказують: „Пом'яни мене, Святий, як прийдеш до Царства Свого". І зараз оцю Молитву: „Владико Чоловіколюбче".

По закінченні Молитов цих, підходять причасники один по одному з великою побожністю та страхом Божим, з розчуленням, а коли можна, то й із слізми, і кожний з них вклоняється один раз до землі, а піднявшись, складає руки навхрест на грудях, і перше цілує св. Хреста. А клирики, що тримають великий Покрівець під св. Чашею, підкладають Покрівця під бороду причасникові, а той, відкривши свої уста пристойно (а коли має довгі вуси, нехай перше підкрутить їх, щоб жодним способом не вмочилися в божественній Крові) і дивлячися вверх,

з вірою й страхом приймає божественні Тайни з рук ієрейських.

Священик, причащаючи кожного з них, промовляє: „Чесного, святого й пречистого Тіла й Крови Господа Бога й Спаса нашого Ісуса Христа причащається слуга Божий (ім'я) на відпущення гріхів своїх і на життя вічне”. І витирає уста його св. Покрівцем, а той цілує край св. Чаші, як священик проказує: „Це торкнулося уст твоїх, і згладить беззаконства твої і гріхи твої знищить”. А причасник, з побожністю низенько вклонившись, відходить, у душі своїй хвалячи й дякуючи Богові за таку велику ласку, якої сподобився”.

Варшава, 12-го вересня, 1929.*

---

* Вперше видруковано в „Віснику”, Вінніпег, Ман., Канада, ч. 22 за 15 листопада 1930 р.

ДОДАТОК

С Л О В О   І Л А Р І О Н А

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА:

Слово Іларіона („Про Закон і про Благодать”), першого українця на Престолі Київської Митрополії (в роках 1051-1054), — широко відомий і прославлений твір XI століття, але повний текст його відомий переважно спеціалістам і то в його староукраїнському оригіналі. Ширшим кругам громадянства цей твір відомий тільки своєю назвою та деякими цитатами його коротких уривків. Проте він був предметом широкого зацікавлення, а то й наслідування на протязі століть. Згідно з Н. Н. Розовим*, Слово Іларіона дійшло до нас у понад сорок різних списках. На Заході, повний — кирилический — текст Слова, із супровідною статтею Н. Н. Розова, лєнінградського взеного, був опублікований у зєському фїлологічному збїрнику „Славїя”, рїзник XXXII, 1963 р. (Там воно закїнзується Символом Віри і коротким коментарем на нього). Року 1969 цей же текст, але гражданкою, був передрукований в Англії, у збїрнику вибраних староруських текстїв з XI до XVI столїть.** З цього-то тексту зроблено наш український переклад. Познаєння цитованих у Слові місць Св. Письма — редакторїв збїрнику “A Historical Russian Reader”, з деякими утолєненнями нашими.

С. ЯРМУСЬ

Вересень, 1982

---

* Николай Н. Розов, „Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в.”, *Slavia*, Ročník XXXII, Praha 1963.

** A Historical Russian Reader — A Selection of Texts from the Eleventh to the Sixteenth Centuries, edited by John Fennell and Dimitri Obolensky, Oxford, at the Clarendon Press, 1969.

Митрополит Іларіон

(Київський)

ПРО ЗАКОН І ПРО БЛАГОДАТЬ

**Переклад із староукраїнського оригіналу
Прот. Степана Ярмуса**

Оригінальний заголовок твору

Про Закон Мойсеєм даним, і про Благодать та Істину, що сталися через Ісуса Христа; і як-то Закон відійшов, а Благодать та Істина наповнили всю землю і віра на всі народи розійшлася, а також до нашого народу українського (руського); і похвала кагану (імператорові — С.Я.) нашому Володимирові, завдяки якому ми охрещені були, і молитва до Бога від усієї землі нашої, Господи благослови, Отче!

Славословний вступ

Благословенний Господь Бог Ізраїлів, Бог Християнський, що навістив і вчинив спасіння людям Своїм, що не оставив до кінця творіння Свого ідольською темрявою одержимим бути і в бісівському служенні погибати. А оправдав найперше плем'я Авраамове скрижалями і Законом, а врешті почерез Сина Свого спас усі народи Євангелією і Хрещенням, увівши їх в оновлення відродження і в життя вічне. То ж хвалімо Його і прославляймо, Якого безнастанно прославляють Ангели і поклоняються Йому. Йому ж бо поклоняються Херувими й Серафими, бо споглядаючи милостиво Він зглянувся на людей Своїх, і не сіллю, ані післанцем, але Сам (Сином Своїм — С.Я.)

спас нас; не привидливо зійшов на землю, а правдиво (дійсно) потерпівши за нас тілом аж до гробу, і з Собою воскресив нас.

У тіло одівшись, Він зійшов до людей, на землі живучих; а до перебуваючих в аді, Він зійшов почерез розп'яття і погребіння в гробі, щоб усі живі і мертві пізнали відвідання своє і Боже пришествя і щоб зрозуміли, що Бог кріпкий і могучий для живих і мертвих.

Значення Закону

Хто ж бо великий, як Бог наш? Він Один творить чудеса, і встановив Закон для приготування Істини і Благодаті, щоб у ньому людське ество, — відвертаючися від ідолського многобожжя, — навчалоя вірувати в Єдиного Бога, щоб людство, як нечистий посуд очищається водою, Законом й обрізанням прийняло молоко Благодаті і Хрещення. Закон бо був предтечею і слугою Благодаті й Істини; Істина ж і Благодать — слуга майбутнього віку й нетлінного життя.

Так як Закон проводив підзаконних до благодатного Хрещення, — Хрещення проводить дітей своїх у життя вічне. Мойсей бо і пророки проповідували про пришествя Христа; Христос і Його Апостоли — про воскресіння і про вік майбутній. Якщо б у писанні цьому згадувати і пророче проповідування про Христа і апостольське навчання про майбутній вік, — це зайвим було б і до пустословія наближалоя б. Що ж в інших книгах написано і що вам відоме, те й тут подати, — те було б образом насмілення та пустослав'єм. Ми пишемо це не тим, що не знають, а тим, що аж доволі наситилися книжної насолоди; не ворогам Божим, іновірним, а синам Його; не до чужинців, а до наслідників Небесного царства.

Прообрази Благодаті

Нам бо про Закон даний почерез Мойсея і про Благодать та Істину, що сталися через Ісуса Христа, ідеться в цьому оповіданні. Що ж осягнув Закон? А що Благодать? Перше бо був Закон, а тоді Благодать; перше тїнь, а потім Істина. А образ Закону і Благодаті — Агар і Сар-

ра; перше невільниця, а потім вільна. Хто читає, нехай розуміє, що Авраам ще з молодості своєї мав собі вільну жінку Сарру, а не рабиню.

Бог бо ще передвічно зволив і задумав Сина Свого у світ послати і через Нього Благодаті настати. Сарра ж не могла родити, бо неплідною була; проте вона не була безплідною, тільки Божим промислом була закрита, щоб породити аж на старість. Невідома бо і затаєна Премудрість Божа була закрита і перед Ангелами і перед людьми, — не як нез'явна, а затаєна, щоб пізніше виявитися на кінець віку. Сарра ж сказала Авраамові:

„Оце закрив мене Господь Бог, щоб не родити; увійди ж у рабиню мою Агар і породи із неї” (Буття XVI:2). А Благодать промовила до Бога: „Якщо ще не настав для Мене час зійти на землю і спасти світ, зійди на гору Синай і Закон поклади”.

І послухав Авраам ради Сарриної, і ввійшов у її рабиню Агар; послухав і Бог словеса Благодаті, і зійшов на гору Синай. Породила ж рабиня Агар від Авраама, рабиня — сина раба, і Авраам дав йому ім'я Ізмаїл. Зніс же й Мойсей із Синайської гори Закон, а не Благодать, тінь, а не Істину. По тому, вже у старості Авраама і Сарри, з'явився Бог Авраамові, що вполудень сидів у дверях свого намету, біля дуба Мамрійського (Буття XVIII); Авраам вибіг назустріч Йому, і поклонився Йому до землі, і прийняв Його у намет свій. Коли ж цей вік до кінця наближався, навістив Господь рід людський і зійшов з небес, в утробу діви ввійшовши; і діва поклонившись, прийняла (Його — С.Я.) у намет (свій — С.Я.) тілесний безболісно, тільки промовила до Ангела: „Я раба Господня, нехай буде зо мною, згідно зо словом твоїм” (Лк. 1:38).

Появлення Благодаті-Христа

Тоді розкрив Бог лоно Саррине, і зачавши, породила Ісаака, вільна — вільного. І навістив Бог ество людське, виявивши, що було невідоме й затаєне; і народилася Благодать, Істина, — а не Закон, Син, — а не раб. І коли відкормилося отроча і підкріпилося, Авраам учинив велику гостину, як відкормилося отроча Ісаак, син

його. Коли Христос прийшов на землю, і у Благодаті ще не був закріплений, — (Він — С.Я.) зростав 30 років, у яких Христос таївся; коли ж відкормився й укріпився, — з'явилася Благодать Божа всім людям у Йорданській річці; і вчинив Бог гостину й прийняття велике Тельцем вихованим від віку, улюбленим Сином Своїм Ісусом Христом, зібравши на єдине весілля небесних і земних, звівши водно Ангелів і людей. Пізніше, коли Сарра бачила Ізмаїла сина Агари, що грався з сином її Ісааком, і як-то скривджений був Ісаак Ізмаїлом, — промовила до Авраама: „Прожени ту рабину з її сином; бо не буде наслідувати син невольниці разом із сином свободної” (Буття 21:10).

По вознесенні Господа Ісуса, ученики та інші, що вже ввірували в Христа, були в Єрусалимі, — перебували разом, юдеї і християни, а благодатне Хрещення ставало противним для законного обрізання — Християнська Церква в Єрусалимі не приймала Єпископа необрізаного; тому, що (обрізання? — С.Я.) вважають старшим, — ті, що були обрізані переслідували християн — сини невольної синів вільних, і між ними бували часті розходження і сварки (Дії 15 гл.). Бачивши свободна Благодать дітей своїх християн, кривдженими з боку юдеїв, синів невольного Закону, — взивала до Бога: Прожени юдейство з його Законом і розжени по країнах. Яка бо причетність неправди з правдою, юдейства з Християнством?

І прогнана була рабиня Агар з своїм сином Ізмаїлом, а Ісаак, син свободний, став наслідником отця свого Авраама. І прогнані були юдеї і розпорошені по країнах, а благодатні діти, християни, стали наслідниками Богу Отцю. Відійшло бо світло місяця, і засяло сонце, так і Закон, коли з'явилася Благодать; і холод нічний минувся, а соняшна теплота зогріла землю. І вже не гнеться людство в Законі, а свободно ходить у Благодаті.

Юдеї бо при законній свічці добувають своє оправдання, а християни набувають собі спасіння при благодатнім сонці. Бо юдейство тінню і законом оправдовується, але не спасається; а християни Істиною і Благодаттю не оправдовуються, а спасаються. В юдеїв бо оправдання, а в християн спасіння, бо оправдання є в цьому світі, а спасіння в майбутньому віці. Юдеї бо тішаються

земним, а християни тим, що на небесах. І те юдейське оправдання, ради заздрості, є убогим, бо не простирається на інші народи, а обмежується тільки до Юдеї; християнське спасіння — добре і щедre й воно простирається на всі країни світу.

Збулося благословення Манасієве на юдеях, Єфремові — на християнах. Манасієве бо старшинство було поблагословлене Яковою лівицею; Єфремова меншість правицею, як старий Манасій Єфрема, але благословенням Якова був (благословений — С.Я.) менший. Так само юдейство, хоч і було раніше, але Благодаттю християни стали більшими. Сказав бо Йосиф до Якова: на цього, отче, положи десницю, бо він старший, а Яків відповів: знаю, сину, знаю, і з нього будуть люди і він піднесеться; а брат його буде менший від нього, але рід його буде повнею народів (Буття 48:18-19), так і сталося.

Значення Благодаті

Закон був перше і трохи піднісся, але відійшов. А ось віра християнська, хоч і пізніше появилася, більшою від першої стала і розпливається на багато народів. І Христова Благодать обняла всю землю, і як морська вода покрила її, і всі відложивши старе, що постаріло від заздрості юдейської, — держаться нового, згідно з пророцтвом Ісаї: „Речі давні пройшли, і я нове вам звіщаю. Співайте Богові пісню нову, бо прославляється ім'я Його всіма кінцями землі, що пускаються в море і плывуть по ньому, й острови всі” (Ісаї 42:9-10). І знову: „Тим, що трудяться для Мене, дам ім'я нове, що поблагословиться на землі; благословляють бо Бога істиною. Колись бо тільки в Єрусалимі поклонялися, нині ж по всій землі. Як Гедеон промовив до Бога: „Якщо рукою моєю спасаєш Ізраїля, нехай буде роса тільки на руні, а по всій землі — суша (Суддів 6:36-37), і так сталося. Суша була по всій землі і до того, бо народи трималися ідолського обману, а роси благодатної не приймали. Знаємо бо, що Бог був тільки в Юдеї і в Ізраїлі Велике ім'я Його і тільки в Єрусалимі прославлявся Бог. Знову говорить Гедеон до Бога: „Нехай буде суша тільки на руні, а по всій землі роса (Суддів 6:39), і так було.

Юдейство минулося і Закон відійшов; жертви стали неприємні, Кивот і скрижалі й умилоствлення були відняті. А по всій землі — роса; на всю землю віра розійшлася, дощ благодатний (її) оросив і купіль відродження дітей своїх в нетління зодягає.

Як сказав Спаситель до Самарянки, що надходить година і нині є, коли ні на горі цій, ні в Єрусалимі будуть поклонятися Отцю, але стануть правдиві поклонники, що будуть поклонятися духом і правдою. Бо Отець шукає таких поклонників (Ів. 4:21, 23) Йому, тобто — з Сином і з Святим Духом.

Так і є: по всій землі вже прославляється Свята Троиця і приймає поклоніння від усього творіння, малі й великі прославляють Бога, згідно з пророцтвом: „Кожен навчить ближнього свого, і чоловік брата свого, говорячи: пізнай Господа; бо пізнають Мене від малих до великого. Як Спаситель Христос промовив до Отця: Ісповідуся Тобі, Отче, Господеві неба і землі, що втаїв це від премудрих і розумних і відкрив немовлятам. Так, Отче, таке бо було благовоління перед Тобою (Лк. 10:21).

І так Благий Бог помилував рід людський, що й тілесні люди Хрещенням, добрими ділами стають синами Божими й причасниками Христа. „Бо тим що, — каже євангелист, — прийняли Його, дасть владу дітьми Божими бути, тим що вірують в ім'я Його, що не від крові, ні від похоті тілесної, ні похоті чоловічої, але від Бога народилися (Ів. 1:12-13), Духом Святим у святій купелі.

Таємниця Особи Христа

Все ж це Бог наш на небі і на землі, що тільки захоче, — сотворить. Тому-то, хто не прославить, хто не похвалить, хто не поклониться великій Славі Його і хто не подивується безмежному чоловіколюбстві Його? Перед віками від Отця народжений, Один співпрестольний з Отцем, Єдиносущний, як світло з сонцем, зійшов на землю, навістив людей своїх, не відлучаючись від Отця, і воплотився від чистої Диви, безмужно й безкровно, ввійшов, як тільки Сам знав; тіло прийняв, вийшов як і ввійшов; Один сий із Троиці, в двох ествах: божество й людство.

Повна людина по вочоловіченню, а не за привидженням; повний Бог по божеству, а не просто людина, що виявляє на землі божественне й людське. Як людина, утробу матірну розтягаючи, і як Бог вийшов, дівства не нарушуючи; як людина, матірне молоко споживав і як Бог повелів Ангелам і пастухам співати: Слава на висоті Богу; як людина повивається в пелени, і як Бог волхвів звіздою провадив; як людина лежить у яслах, і як Бог від волхвів дари і поклоніння приймає; як людина втікає до Єгипту, і яко Богу рукотворення єгипетські поклоняються; як людина приходить до хрещення, і яко Бога Йордан лякається й повертається назад (Пс. 114:3); Як людина обнажується і вступає в воду, і яко Бог від Отця свідчення приймає: Ти Син Мій возлюблений; як людина сорок днів постив і зголоднів, і яко Бог переміг спокусника; як людина іде на весілля в Кані Галилейській, і яко Бог воду на вино повертає; як людина спить у човні, і яко Бог стримує вітер і море і слухаються Його; як людина плаче за Лазарем, і яко Бог воскресає його з мертвих; як людина на ося сідає, і яко Богу взивають: Благословен, хто йде в ім'я Господнє; як людина був розп'ятий, і яко Бог владою Своею розп'ятого з Ним у рай впускає; як людина кушає оцту й спускає дух, і яко Бог сонце закриває і трясє землею; як людина в гробі був положений, і яко Бог руйнує пекло і душі визволяє; як людину запечатують у гробі, і як Бог виходить, печать цілою зберігши; як людині юдеї стараються затаїти воскресення, підкуплюючи сторожу, але яко Бога Його побачили і пізнали всі кінці землі.

Ізраїль і Христос

Воістину, хто більший, як Бог наш! То є Бог, що творить чудеса (Пс. 76:14-15), вчинив спасіння серед землі (Пс. 73:12) хрестом і мукою, на місці лобнім, покушавши оцту й жовчі, щоб переступ і гріх, через ласе вкушення Адамове від (забороненого — С.Я.) дерева, вкушенням гіркості прогнати. І так вчинивши Йому, спотикнулися на Ньому, як на камінь і розбилися, як сказав Господь: „Хто впаде на камінь цей — розіб'ється, і на кого він впаде — розчавить їх” (Лк. 20:18). Бо Він прий-

шов до них, здійснюючи пророцтва проречені про Нього, як і Сам говорив: „Мене послано тільки до загинутих овець дому ізраїлевого” (Мк. 15:24); і знову: „Я не прийшов руйнувати Закону, а сповнити його” (Мт. 5:17). І так хананейські язичниці, що просила цілення своєї дочки, промовив: „Не добре відбирати хліб від дітей і кидати псам” (Мт. 15:26). Вони ж називали Його обманцем, народженим з перелюбу й казали, що Він вигонить бісів силою Вельзевула (Лк. 11:18).

А Христос повертав зір їхнім сліпим, очищав прокажених, направляв калік, сціляв біснуватих, скріплював розслаблених, воскрешав померших. А вони мучили Його як злодія, до хреста пригвоздивши. Через те і зійшов на них гнів Божий остаточний, як і самі предвіщували свою погибель. Сказав був Спаситель притчу про виноградник і про виноградарів; і що мало статися з тими виноградарями? Вони відповіли: „Злих люто погубить, а виноградник передасть іншим, що віддаватимуть йому плоди своєчасно” (Мт. 21:40-41). І так самі пророкували про свою загибель.

Він бо прийшов на землю навістити їх, а вони не прийняли Його, бо діла їхні темні були і не любили вони світла, щоб воно не виявляло діл їхніх, бо темними були (Ів. 3:19-20). Через те, коли Ісус входив у Єрусалим, і побачив місто, то Він заплакав за нього і промовив: „О, якби ти хоч цього дня пізнало, що (потрібне) для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане (це). Бо прийдуть на тебе дні, і твої вороги тебе валом оточать і обляжуть тебе, і стиснуть тебе звідусюди. І зрівняють з землею тебе, і (поб'ють) у тобі дітей твоїх..., бо не зрозуміло ти часу навіщення свого” (Лк. 19:42-44). І знову: „Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків і каменем побиваєш посланих до тебе! Скільки ж Я хотів зібрати дітей твоїх, як квочка збирає курчаток під крила свої, — але ви не захотіли. Оце ж залишається дім ваш пусткою” (Мт. 23:37-38).

Так і сталося: прийшли римляни, полонили Єрусалим і розбили його до основ. Від того часу юдейство погинуло, а за тим і закон згас, як зоря вечірня, а юдеї розсіялися по різних країнах, щоб зло разом не перебувало. Бо прийшов Спаситель, але Ізраїль не прийняв Йо-

го, згідно зі словом Євангелії: „До своїх прийшов, і свої не прийняли Його” (Ів. 1:11); але Його прийняли язичники, як прорік був Яків: „Ти є уповання народів” (Буття 49:10). Бо вже в час народження Його волхви поклонилися Йому від народів, а юдеї старалися вбити Його і через Нього (багато) дітей вигубили.

Універсальність Християнства

І сповнилося Слово Спасителя, що багато прийдуть із Сходу й з Заходу і возляжуть з Авраамом, Ісааком і Яковом у Царстві Небесному, а сини Царства будуть вигнані у тьму зовнішню (Мт. 8:11-12). І знову: „Бо відійметься Царство Боже від вас і віддасться народам, що будуть чинити плоди Його (Мт. 21:43). І до них Він послав учеників Своїх, наказуючи: „Ідіть у увесь світ, проповідуйте Євангелію всьому творінню; і кожне, що повірує й охреститься, — буде спасенне” (Мрк. 16:15-16). Та „ідіть і навчайте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все, що Я заповідав вам” (Мт. 28:19-20).

Краще бо Благодаті й Істині в нових людях возсіяти; „не вливають бо, згідно з словом Господнім, нового вина — науки благодатної — в старі міхи, що залишилися в юдействі; а то попориваються міхи і вино порозливається (Мрк. 2:22). А ті, що не могли тіні закону зберігати і багатьом ідолам поклонялися, як можуть вони зберігати навчання істинної Благодаті? А ось нове навчання, нові міхи, нові народи, — все (Закон і Благодать) збережеться.

Так воно і є: віра благодатна по всій землі розходиться, і до нашого народу руського дійшла; і законне озеро просохло, а джерело євангельське наповнило все й покрило всю землю і до нас розлялося. Тепер уже і ми з усіма Христовими (народами — С.Я.) прославляємо святу Тройцю, а Юдея — мовчить. Христос — прославляється, а юдеї — проклинаються; народи — приводяться, а юдеї — відкидаються, як пророк Малахія прорік: „Немає Мені вподобання серед синів Ізраїля, і жертви з рук їхніх Я не прийму; бо на сході й заході ім'я Моє прославляється, по (різних — С.Я.) країнах феміям (ка-

діння — С.Я.) Моєму Імені приноситься, бо ім'я Моє звеличується по (всіх — С.Я.) країнах” (Малахії 1:10-11). А Давид каже: „Вся земля нехай поклониться Імені Твоєму, і нехай співає Тобі” (Пс. 65:4). І ще: „Господи, Господи наш, яке величне ім'я Твоє по всій землі (Пс. 8:1).

Християнство в Україні

І ми вже не називаємося ідолопоклонниками, а християнами; не залишаємося далі безнадійними, але надіємося на життя вічне. І вже капища сатанинського не будуємо, а споруджуємо церкви Христові; вже більше один одного не приносимо в жертву бісам, але Христос приноситься в жертву за нас і стає приємною жертвою Богу й Отцю. І вже більше, споживаючи жертвенну кров не помираємо, але причащаючись Пречистої Крові Христової — спасаємось.

Добрий Бог наш усіх кінців світу і нас не забув; захотів — і спас нас, і до правдивого розуміння привів. Опустошеною і сухою була земля наша, ідольський жар висушував її, але несподівано потекло джерело євангельське, напоїло всю землю нашу, як прорік Ісаї: „Заб'є джерелом вода тим, що ходять у безодні, а безводна стане болотом і з сухої землі джерело води потече” (Ісаїя 35:6-7).

А ми сліпими були і світла правди не бачили й блудили в омані ідольській і глухі були до спасенної науки; але Бог помилював нас і засяяло нам світло розуміння, бо ми пізнали Його, згідно з пророцтвом: „Тоді відкриються очі сліпим і уші глухих почують” (Ісаїя 35:5). І нам, що блукали шляхами погибелі, що наслідували бісів, а дороги, що веде до життя, — не знали, при чому й німими були язика наші; бо ми молилися ідолам, а не Богу своєму і Творцю, — нас навістило чоловіколюбство Боже і вже більше не ходимо за бісами, але ясно прославляємо Христа Бога нашого, згідно з пророцтвом: „Тоді кривий скочить, як олень, і ясним стане язик занімілих” (Ісаї 35:6).

І ми, що були як звірі та тварини, не розуміючи ні правиці, ні лівиці, і до земного прив'язаних, і ні трошки про небесне не турбуючихся, — до нас послав Господь заповіді, що ведуть до вічного життя, згідно з прорече-

ним Ісаєю: „І станеться в день цей, — говорить Господь, — встановлю їм заповіт з птицями небесними і звірями земними, і скажу не Моїм людям: Люди, ви Мої; а ті скажуть Мені: Ти єси Господь Бог наш!” (Осія 2:20, 23).

І так, чужими будши (ми — С.Я.), — людьми Божими назвалися і, ворогами будши, дітьми Його прозвалися; і вже не по-юдейському знеслаляємо, а по-християнському благословляємо; не кричимо, щоб розіп'яти, а щоб Розп'ятому поклонитися. Не розпинаємо Спасителя, але до Нього руки простягаємо; не пробиваємо ребер Його, а п'ємо з них джерело нетління; не тридцять срібняків вимагаємо за Нього, але один одного і все життя наше Йому поручаємо; не затаюємо Його Воскресення, а по всіх своїх домах взиваємо: Христос воскрес із мертвих! Не кажемо, що Його вкрали, але що вознісся і там буде; не невіруємо, а як Петро промовляємо до Нього: Ти єси Христос, Син Бога Живого! І з Фомою: Господь наш і Бог Ти єси! А з розбійником: Пом'яни нас, Господи, в Царстві Своїм!

І так, віруючи в Нього і придержуючись передань Святих Отців Семи Соборів (Вселенських — С.Я.), — молимо Бога ще й ще поспішити й наставити нас на стежку заповідей Його. І сповнилося сказане про наш народ: „Відкриє Господь силу Свою Святу перед всіми народами, і побачуть усі кінці землі спасіння Бога нашого” (Ісая 52:10). А також Ісаїне: „Кожна долина наповниться, а кожна гора і підгорок вирівнюється, і кривина вирівнюється, а острі дороги — стануть гладкими, і з'явиться Слава Господня, і все тілесне побачить спасіння Бога нашого” (Ісаї 40:4-5). І Даниїл каже: „Всі люди, племена і народи будуть служити Йому” (Даниїл 7:14). І Давид: „Нехай Тебе вихваляють народи, о Боже, нехай Тебе прославляють всі народи, і нехай зрадуються і звеселяться всі народи” (Пс. 66:4-6). І: „Всі народи заплещать в долоні і кликнть до Бога голосом радості, бо Господь вишній і страшний, Цар великий всієї землі. (Пс. 46:2-3). А також: „Співайте Богові нашому, співайте, співайте Цареві нашому, співайте, бо Бог — це Цар всієї землі, співайте розумно; воцарився Бог над народами” Пс. 46:7-9). І: „Вся земля нехай поклониться й співає Тобі, нехай же співає Імені Твоєму, Вишній” (Пс. 65:4). І: „Прославляйте

Бога всі народи і вихваляйте Його всі люди". І ще: „Від сходу до заходу прославляється Ім'я Господнє; Господь вищий над усі народи, над небесами Слава Його" (Пс. 112:4). „Як ім'я Твоє, Боже, так і хвала Твоя по кінці землі" (Пс. 47:11). „Вислухай нас, Боже, Спасителю наш, надіє всіх кінців землі, і тих, що в морях далеких" (Пс. 85:6). І: „Нехай пізнаємо на землі дорогу Твою, і в усіх народах спасіння Твое". І: „Царі земні і всі люди, князі і всі судді земні, юнаки і діви, старі з юнаками нехай хвалять Ім'я Господнє" (Пс. 148:11-13). Ісаї: „Послухайте Мене, люди Мої, говорить Господь, — і царі прислухайтеся до Мене, бо вийде від Мене Закон і Суд Мій на світло народам. Наближається скоро Правда Моя і вийде як світло Спасіння Мое. Мене очікують острови, і на силу Мою краї уповають" (Ісаї 51:4-5).

Похвала Володимирові

ХВАЛНТЬ ЖЕ ПО|ХВАЛНЫМИ ГЛАСЫ. РИМСКАА| СТРАНА ПЕТРА
 И ПА|ОЛА. ИМА ЖЕ|¹⁶ ВЪРОВАША ВЪ ІС ХА СНА БОЖІА. АСІА І ЕФЕСЪ И ПАДМЪ.
 ІУАННА| БОГСЛОВЕЦА ІНДІА ДѢМВ. ІГРІ|ПЕТЪ МАРКА. ВСА СТРАНЫ И ГРА|ДИ
 И ЛЮДІ. ЧТѢТЬ И СЛАВЯТЬ.¹⁰ КОІГОЖО НХЪ ОУЧИТЕЛѦ. ИЖЕ| НАОУЧИША Я
 ПРАВОСЛАВІЕНІ ВѢ|РѢ. ПОХВАЛИМЪ ЖЕ И МЫ. ПО СИ|ЛѢ НАШЕЙ. МАЛЫИ.ЛИ
 ПОХВА|ЛИМИ. ВЕЛИКАА И ДИВНАА СЪТВО|РЬШААГО. НАШЕГО ОУЧИТЕЛѦ| И НА-
 СТАВНИКА. ВЕЛИКААГО КА|ГАНД. НАШАА ЗЕМЛИ КОЛОДНИ|РА. ВЪНЖКА СТАРАА-
 ГО ИГОРѦ. СНА ЖЕ СЛАВНААГО СВАТОСЛАВА.²⁰

Хвалить же похвалными гласы Римская страна Петра и Паула, има же вѣроваша въ Иисуса Христа Сына Божія; Асія і Ефесъ и Патмъ — Іоанна богословца; Индіа — Фому, Египетъ — Марка;⁷⁰ вся страны и гради и людіе чтутъ и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша я православити вѣрѣ. Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами великаа и дивнаа сътворишааго нашего учителя и наставника, великааго кагана нашаа земли Володимера, вѣнука старааго Игоря,⁷¹ сына же славнааго Святослава,⁷²

Фотостатичні копії частини Слова Іларіонового „Про Закон і про Благодать" з похвалою Володимирові Великому. Вгорі, кириличний текст з празького збірника „Slavia"; внизу гражданський текст із збірника „A Historical Russian Reader".

Хвалить же похвальними голосами Римська країна Петра й Павла, що через них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, Ефес і Патм — Івана Богослова; Індія — Фому, Єгипет — Марка; всі краї, міста і люди шанують і прославляють кожне свого учителя, що їх навчив Православної Віри. Похвалім же і ми, по силі наших, малими похвалами, великі і дивні діла доконавшого нашого учителя й наставника, великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, а сина славного Святослава, що в свій час володіючи, мужністю і хоробрістю прославилися в багатьох країнах, а перемогами й силою пригадуються ще й нині і славляться. Не в убогій бо й невідомій землі вони володіли, а в руській, про яку знають і чувають всі чотири кінці землі. Цей славний від славних народився, благородний від благородних, каган наш Володимир, він возріс і укріпився з дитячої молодості, все більше мужнів, кріпкістю і силою звершався, мужністю і розумом багатів, і став єдиновладним своєї землі, покоровши їй довколишні країни, одні — миром, а інші — мечем.

І так, коли він жив у дні свої й землею своєю управляв правдою, мужністю і розумом (розсудком — С.Я.), — на нього зійшло навіщення Всевишнього, на нього споглянуло все милостиве око благого Бога і просвітився розум у серці його, щоб зрозуміти суєту ідолської оманни та шукати Єдиного Бога, що сотворив усе творіння, видиме й невидиме. Він завжди чував про благовірну землю грецьку, що була Христолюбива і сильна вірою; як-то там шанують Єдиного Бога в Трійці і Йому поклоняються; як-то там у них діються сильні чудеса і знамена; як там церкви переповнені людьми; як усі міста благовірні; всі в молитвах перебувають, всі перед Богом стоять. І слухаючи про це, він зажадав серцем і запалав духом, щоб самому стати християнином і всій землі його.

Володимир і його народ

Роздягнувся, отже, каган наш і з одягом старої людини скинув усе тлінне, отряс порошок невірства, і вліз у святу купіль, і народився від Духа й води. В Христа охрестився, в Христа зодягнувся, і вийшов з купелі одів-

шися в чистоту, ставши сином нетління, сином воскресення й прийняв ім'я вічне, назване на роди й роди: Василій, яким уписався в книгу життя, у вишнім місці й нетліннім Єрусалимі. (Василій — хресне ім'я Володимира — С.Я.).

Коли це сталося, він не задоволівся тільки самим цим подвигом, не за це тільки він виявляв перебуваючу в ньому любов до Бога, а віддався дальшим подвигам, веліючи по всій своїй землі хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, і ясно і многоголосно по всіх містах прославляти Святу Тройцю, і всім стати Християнами — малим і великим, рабам і вільним, молодим і старим, боярам і простим, багатим і вбогим. І ні один не противився його благочествому повелінню. І якщо не з любові, то із страху перед даним те повеління всі хрестилися. Бо його благовір'я пов'язувалося з владою.

І так в один час уся наша земля прославила Христа з Отцем і Святим Духом. Тоді почав туман ідолський від нас відходити, а появлялася зоря благовір'я; тоді тьма бісослуження згинула і євангельське слово нашу землю освітило; капища — розвалилися, а ставилися церкви; ідоли розпадалися, а появлялися ікони святих; біси повтікали, хрест міста освічує. Пастирі словесних овець Христових, єпископи, ставши перед святим престолом, Жертву Безкровну приносять, священники й диякони і весь клирос святі церкви прикрасили й у величність зодягнули. Апостольська труба і євангельський грім усі міста облунали; фіміям піднесений Богові, повітря освятив; монастирі по горах стали; чорноризці появились; мужі і жони, малі й великі, — всі люди церкви наповняють і славлячи, промовляють: Єдин Свят, Єдин Господь Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь. Христос переміг, Христос опанував, Христос воцарився, Христос прославився. Великий Ти, Господи, і дивні діла Твої. Боже наш, слава Тобі!

Похвальні оклики Іларіона

Як же тебе похвалимо, всесесний і найславніший серед земних владик, премужественний (преславний — С.Я.) Василіє? Як надивуємося твоєю добротою, кріпостю та силою? Яку вдячність віддамо тобі, бо ж через тебе ми

пізнали Господа, а ідольської омани позбулися; бо ж через твоє повеління Христос прославляється по всій землі твоїй! Або що скажемо тобі, христолюбче? Друже (слуго? — С.Я.) правди, місце розуміння, гніздо милостині, — як ти ввірував? Як запалав ти любов'ю Христовою? Як в тебе вселився розум вищий розуму мудреців земних, щоб Невидимого возлюбити і турбуватися про небесне? Як ти знайшов Христа? Як віддався Йому?

Скажи нам, слугам твоїм, скажи, учителю наш: звідки до тебе дійшов запах Святого Духа? Звідки ти випив пам'ять про солодку чашу життя майбутнього? Звідки ти вкусив (пересвідчився — С.Я.) і пізнав, що Господь Добрий? Чи не бачив ти Христа, чи не слідував за Ним? Як же ти став учеником Його? Інші бачили Його не ввірували, а ти небачивши, увірував. Воістину на тобі було блаженство Господа Ісуса, проречене до Фоми: „Блаженні ті, що не бачили, а ввірували” (Ів. 20:29). Тому-то сміливо й безсумнівно взиваємо до тебе:

О, блаженний, яким тебе Сам Спаситель назвав! Блаженний ти, що ввірував у Нього і не посумнівався про Нього, згідно з словом Його правдомовним: „І блаженний, хто не посумнівався через Мене” (Мт. 11:6). Ті, що знали Закон і Пророків, — розп'яли Його; ти ж ні Закону, ні пророків не визнавав, — розп'ятому поклонився. Як тобі відкрилося серце? Як увійшов у тебе страх Божий? Як до тебе пристала любов Його?

Не бачив ти апостола, що прийшов би в землю твою, що убогістю своєю і наготою, голодом і спрагою наклонив би на смирення серце твоє. Не бачив ти бісів, що вигонилися іменем Ісуса Христа; хворих, які вздоровлялися; німих, що починали говорити; як огонь обертався на холод, або як мертві вставали: не бачивши всього того, як ти ввірував?

Дивне чудо! Інші царі та володарі, бачивши як усе це ставалося від Святих мужів, не вірили, а скоріше на муки й терпіння віддавали їх. Ти ж, блаженний, без усього того прийшов до Христа, тільки завдяки доброму розумінню й остроумності зрозумів, що тільки Бог є єдиним творцем невидимого й видимого, небесного й земного, і що Він ради спасіння послав на світ Сина Свого улюбленого.

І все це обдумавши, ти ввійшов у Святу купіль, що іншим видається безумством. Тобі ж у цьому сила Божа вбачалася. Через те, хто ж оповість про твою велику нічну милостиню і денну щедрість, що ти їх творив убогим, сиротам, хворим, повинним, вдовам і всім, хто потребував милостині? Чув бо ти слово сказане Даниїлом Навуходоносорові: „Порада моя нехай стане тобі, царю Навуходоносоре, до вподоби. Очисти гріхи свої милостиною і несправедливість свою щедрістю до вбогих” (Даніїл 4:24).

Те, що ти чув, Славний, не залишав сказане на сказаному, а завершував ділом: просячим — давав, нагих — зодягав, спраглих і голодних — насичував, хворим подавав усяку потіху, задовженим — прощав, невільних пускав на волю. Твоя щедрість і милість ще й сьогодні згадуються між людьми, а ще більше — перед Богом і ангелами Його. Заради того ти став возлюблений милостю Бога й набув сміливість до Нього, як вічний слуга Христа. Тут стають у пригоді сказані слова: „Милосердя стає вище над суд” (Якова 2:13), і милостиня людини, як ознака її. Вірне бо слово Самого Господа: „Блаженні милостиві, бо вони помилені будуть” (Мт. 5:7).

Але ясніше й правдивіше свідчення про тебе наведемо із Святого Писання, сказане Ап. Яковом, що той, хто наверне грішника з неправедної дороги його, той спасе душу від смерті й покриє багато гріхів” (Якова 5:20). Як-що така нагорода від Доброго Бога тільки за одну навершену людину, — то яке спасіння заслужить, о Василю, яке гріховне обтяження скине, навернувши не одну людину від облуди ідольської омани, ні десяти, ні всього міста, а всю країну оцю?

Сам Христос Спаситель показує і запевняє нас, якої слави і чести ти сподобився на небесах, коли каже: „Хто визнає Мене перед людьми, того і Я визнаю перед Отцем Моїм, що на небесах” (Мт. 10:32). Якщо таке визнання від Христа перед Богом здобуває той, що ісповідує Його перед людьми, — скільки ж ти здобудеш похвали від Нього, не тільки визнавши, що Христос є Сином Божим, але ісповідувавши і віру Його встановивши не в однім соборі (громаді — С.Я.), але по всій своїй землі, і церкви Христові поставив, і служення Йому завів!

Радуйся, Подобниче Константина, в ділах і наслідді своїм!

Подобниче ти великого Константина, рівноумний, рівнохристолобний, рівнопошанний ти до слуг Його! Той з Святими Отцями Нікейського Собору закон людям встановляв; а ти з новими нашими отцями єпископами збираючись часто, з великим смиренням нараджувався, як то серед тих новопізнавших Господа людей закон встановити. Той серед греків і римлян Царство Богові підкорив; а ти — в Русі. Тепер уже як у них, так і в нас Христос Царем визнається. Той з матір'ю своєю, Еленою, Хрест з Єрусалиму принісши, по всьому своєму світі розіслав, щоб віру скріпити; а ти з твоєю бабою Ольгою принісши хрест від Нового Єрусалиму, Константинограда, по всій своїй землі розставив для утвердження віри. Тому-то ти подібний йому, і з ним Господь учинив тебе достойним єдиної слави і честі на небесах ради твого балговір'я, яке ти мав за життя свого.

Гарна слава благовір'ю твоєму, о блаженниче, — Свята Церква Святої Богородиці Марії (Десятинна Церква — С.Я.), яку ти спорудив на правовірній основі, де й твоє славне тіло нині спочиває, очікуючи архангельської труби. Дуже добра і вірна слава — син твій Георгій (Юрій-Ярослав Мудрий — С.Я.), що Господь учинив його наслідником твого володіння, що не порушує твого уставу (ладу — С.Я.), але утверджує його, не зменшує встановленого твоїм благовір'ям, а ще більше додаючи до нього, не говорить — а діє і недокінчене тобою — докінчує, як Соломон після Давида; бо й Дім Божий великий, святої Його Премудрості (церкву Св. Софії — С.Я.) збудував на святість і освячення міста твого, якого окрасив усякими окрасами, золотом і сребром і дорогоцінним камінням, чесним посудом, чим церква величається й славиться по всіх довколишніх країнах; і іншої такої не знаходиться на всій півночі земній від сходу до заходу. А славний город твій Київ величчю як вінцем обложив, а людей твоїх і город передав Святій Всеславній і скорій на поміч християнам Святій Богородиці, Якій і церкву на великих воротах (Золоті Ворота — С.Я.) збудував в ім'я першого Господнього свята Святого Благовіщення. І так, як Ар-

хангел дав привітання дівиці, нехай дається городові цьому. Як до Неї бо (було сказано — С.Я.) „радуйся, Благодатна, Господь з Тобою!” (Лк. 1:28), так і городові: „Радуйся, благодатний, городе, Господь з тобою!”

Встань же, о чесна Голово, із гробу свого, встань і отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до загального встання усіх. Встань, ти не вмер, тобі ж бо не личить умирати, увірувавшому в Христа — життя всьому світові. Отряси сон, піднеси очі і подивись, якої честі тебе Господь там сподобив, і на землі не безпам'ятним залишив синам твоїм. Встань, подивись на чадо (сина — С.Я.) своє Георгія, подивись на утробу свою, подивись на милого свого; подивись на того, що його Господь вивів із чересл твоїх; подивись на того, що окрашує престіл землі твоєї, і возрадуйся і возвеселися. До того ж подивись і на благовірну сноху (невістку — С.Я.) свою Ірину (жінка Ярослава — С.Я.); подивись і на внуків своїх і правнуків, як живуть, як їх береже Господь, як благовір'я зберігають по заповіті твоєму, як до святих церков учащують, як прославляють Христа, як поклоняються Імені Його.

Подивися і на город, як він сяє величністю; подивися на церкви процвітаючі; подивися на Християнство розростаюче; подивися на город іконами святими освічений і ясніючий, і фіміліямом повитий, і похвалами божественними і піснями святими оспівуваний. І все це побачивши возрадуйся і возвеселися і похвали Доброго Бога, що є творцем усього того. Дивись же, якщо не тілом, то духом. Тобі все це показує Господь, щоб ти цим радувався і веселився, бо твоє вірне осіяння не висушене жаром невірства, але розплоджене дощем Божої допомоги, є багатоплідним.

Радуйся, між владиками, Апостоле, що не мертві тіла воскрешає, але душі наші мертві, що були умертвлені недугою ідолоського служення, воскресив! Тобою бо ми обоготворились і Життя Христа пізнали; ми були скорчені від бісовської омани, і тобою вирівнялися і на путь життя вийшли; сліпими були від бісовської омани, і тобою випростовувалися сердечними очима, осліплені незнанням, і тобою прозріли світло трисонячного Божества; німими були, і тобою заговорили і нині вже малі й великі прославляємо Одноістотну Тройцю.

Радуйся, учителю наш і наставнику благовір'я! Ти був зодягнений правдою і кріпостю підперезаний, обутий істиною, вінчаний розумінням і милостивістю, як перстеном і спорудою золотою окрашений. Ти був, о чесна Голово, нагим — одіжжю, ти був голодним — накармлювачем; спраглим охолодженням утроби; ти був вдовичам помічником, ти був подорожнім пристановищем, ти був бездомним захистом, ти був скривдженим заступником, бідним збагаченням. За таке добродійство та інше прийняв нагороду на небесах, добро ж бо наготував Бог тим, що люблять Його.

І прозрінням солодкого Його Обличчя насолоджуючись, — помолися за землю свою і за людей, що над ними так благовірно володів, щоб зберігав їх у мирі й благовір'ю, переданим тобою, і нехай прославляється в ньому правовір'я, і нехай кленеться все єретицтво, і нехай охороняє їх Господь від усякої війни і полону, від голоду і всякої біди та утисків. Найбільше ж молися за сина свого, благовірного кагана нашого Георгія (Ярослава Мудрого — С.Я.), щоб у мирі й у здоров'ї він міг пучину (пропасть) життя переплисти і в пристановище небесного захисту безушкідно кораблем душевним пристати, з вірою збереженою, і з багатством добрих діл; і нехибно даних йому Богом людей провадячи, стати з тобою безсоромно перед Престолом Вседержителя Бога і за турботи про охорону людей Його прийняти від Нього нетлінний вінець слави зо всіма праведними, що потрудилися Його ради.

Молитва Іларіона за народ

Оцим же, Владико Царю і Боже наш, високий і славний Чоловіколюбче, що подаєш за труди славу і честь, і що твориш учасниками Свого Царства, — пом'яни, яко Благий, і нас немічних Твоїх, бо Твоє ім'я — Чоловіколюбче. Якщо добрих діл і не маємо, але ради великої Своєї милості спаси нас. Ми ж бо люди Твої і вівці пастви Твоєї й отара, яку Ти недавно почав пасти, витягнувши від гибелі ідолослуження.

Пастирю Добрий, що кладеш душу за вівці (Ів. 10: 14-15)! Не остав нас, хоч ще й далі блудимо; не відкинь

нас, хоч ще далі грішимо перед Тобою, як ті новокуплені раби, що нічим не догоджують господареві своєму. Незважаючи, що стадо мале, промов до нас: „Не бійся, мале стадо, що Бог ваш Небесний благозволив дати вам Царство” (Лк. 12:32). Багатий милістю і добрий щедротами! Ти, що обіцяв прийняти тих, що каються й очікуєш навернення грішних, не пам’ятай багатьох гріхів наших, прийми нас, що звертаємося до Тебе; загладь рукописання провин наших, прикороти гнів, яким ми розгнівали Тебе, Чоловіколюбче! Ти бо еси Господь, Владика і Творець, і в Тобі спочиває влада чи нам жити, чи умерти.

Відложи гнів, Милостивий, хоч і достойні ми його за гріхи наші; оминай нас випробуванням, бо земля ми і порошок, і не входи у суд з рабами своїми (Пс. 142:2). Ми люди Твої, Тебе шукаємо, до Тебе припадаємо, Тебе благаємо. Ми згрішили і зла натворили; не виконували і не творили того, що Ти заповідав нам (Даніїл 9:5). Земними будши до земного склонилися і лиха натворили перед лицем Слави Твоеї, тілесним похотям віддавшись, поневолили себе гріхами й турботами життєвими; стали втікачами від свого Владика, убогі на добрі діла, окаянні заради злого життя (нашого — С.Я.). Каємося, просимо, молимося. Каємося у злих ділах наших; просимо, щоб Ти послав Свій страх у серця наші; молимося, щоб на Страшному Суді Ти помилював нас. Спаси, зглянься, пробач, навісти, змилосердся, помилуй. Твої бо ми, Твоє творіння і діло рук Твоїх. Бо якщо на беззаконня будеш зважати, Господи, Господи, хто встоїть (Пс. 129:3)? І якщо віддаси кожному по ділах його, то хто спасеться? Бо очищення — тільки від Тебе; бо в Тебе милість і велике визволення (Пс. 129:7). І душі наші в руках Твоїх, і дихання наше у волі Твоїй. Задля того ж умилоствителення Твого до нас, ми в добрі перебуваємо. Якщо ж з гнівом споглянеш на нас, щезнемо як рання роса. Не встоїться бо порошок проти бурі, а ми проти гніву Твого. Але як творіння, ми від Сотворителя милості просимо. Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоеї (Пс. 50:1). Все бо добре для нас — від Тебе. Все ж несправедне від нас — до Тебе. Всі бо ми відхилюлися, і всі разом відкиненні були (Пс. 13:3); нема бо між нами ні одного, хто дбав би про небесне і подвизався б, але всі турбуємося про земне, всі в турбо-

тах життєвих. Бо нема вже побожного на землі (Пс. 11:1), не Ти оставляєш і забуваєш нас, але ми не шукаємо Тебе і до всього видимого принаджуємося. Тому-то й побоюємося, що й з нами поступиш, як з Єрусалимом, що оставив Тебе і не схотів ходити дорогою Твоею. Але не вчини нам, як їм, по ділах наших, і не по гріхах наших віддай нам. Будь терпеливим до нас, і ще довго потерпи; спини полум'я гніву Твого, що розвивається на нас, рабів Твоїх; Сам настав нас на Правду Твою, навчаючи нас творити волю Твою, бо Ти єси Бог наш (Пс. 142:10), а ми люди Твої, Твоя частка, Твоє насліддя. Не підносимо бо ми руки свої до Бога чужого, не наслідуємо якогось неправдивого пророка і не придержуємося єретичної науки. Але призиваємо Тебе Істинного Бога, і до Тебе живучого на Небесах наші очі підносимо; до Тебе руки наші простягаємо і молимося:

Прости нам, як Благий і Чоловіколюбче; помилуй нас, що кличеш грішників до покаєння; і на Страшному Суді Твоєму не позбав нас стояння праворуч Тебе, але сподоби нас бути причасниками благословення праведників. І поки царить спокій, не наводь на нас напастей спокуси; не віддай нас в руки чужинців, щоб не назвався город Твій містом уполонених, а паства Твоя захожими на не своїй землі; щоб не говорили країни: „Де ж Бог їх?”

Не допускай на нас турбот, ні голоду, ні марної смерті, огню, потопу, щоб не відстали від віри нетверді вірою.

Мало карай нас, а багато милуй; мало насилай на нас язви, а милостиво сціляй нас; менше опечалуй нас, а скоріше возрадуй. Бо наше єство не може довго переносити гніву Твого, як стебла — вогню. Але будь тихим до нас і змилосердся, бо Тобі належить милувати і спасати нас. Тим-то продовжи милість Твою на людей Твоїх; війни відвертай, мир утверджуй, країни заспокой, голодних насити, володарів наших учини грізними для інших країн, бояр умудри, міста розшири, Церкву Твою розрости, володіння своє збережи, мужів, жінок і молодих спаси; невольних, уполонених, засланих, подорожуючих і плаваючих, ув'язнених, у голоді, спразі й наготі, всіх помилуй,

усіх потіши, всіх обрадуй, подаючи їм радість тілесну й душевну молитвами й умоленням Пречистої Твоєї Матері і Святих Небесних Сил, Предтечі Твого й Хрестителя Івана, Апостолів, Пророків, Мучеників, Преподобних і молитвами всіх Святих.

Змиloserдсья на нас і помилуй нас, щоб ми береже-ні Твоєю милістю в єдності Віри, совокупно й радісно прославляли Тебе, Господа нашого Ісуса Христа, з Отцем, з Пресвятим Духом, — Тройцю Неподільну, Єдинобожественну, Царствующу на небесах і на землі, Ангелами й людьми, видимим і невидимим творінням, нині і повсякчасно і на віки вічні. Амінь.

Адреса Консисторії
Української Греко-Православної Церкви в Канаді:

Consistory of the Ukrainian Greek Orthodox Church
of Canada

9 St. John's Avenue,
Winnipeg, Manitoba, Canada
R2W 1G8

